

997/55/2

1403/150

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI L. LAJOS

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS NÉPESSÉGÉNEK FEJLŐDÉSE

1900-tól 1920-ig

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
A FEJLŐDÉS GAZDASÁGI RÚGÓIRA

ÍRTA
DR. LAKY DEZSŐ
MŰEGYETEMI TANÁR

ELSŐ RÉSZ

Statist. O.
997/55/2

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI I. LAJOS

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS NÉPESSÉGÉNEK FEJLŐDÉSE

1900-tól 1920-ig

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
A FEJLŐDÉS GAZDASÁGI RÚGÓIRA

ÍRTA
DR. LAKY DEZSŐ
MŰEGYETEMI TANÁR

ELSŐ RÉSZ

M. I. 1870. 1011/128A
1927 3869

AZ I. RÉSZ TARTALMA

	Lap
1. Bevezetés	1
2. A népesség fejlődésének főáttekintése	6
1. tábla. A születési, halálozási és természetes szaporodási indexek Budapesten és vidéken az 1901—1910 években	8
3. Budapest 1901—1910. évi népességi fejlődésének gazdasági háttere . .	13
A) A foglalkozási viszonyok alakulása Budapesten és a vidéken 1890—1910-ig .	13
2. tábla. A népesség legfontosabb foglalkozási főosztályai Magyarországon, Budapesten és vidéken az 1890.—1910. évi népszámlálások szerint	14
3. tábla. A keresők a legfontosabb foglalkozási főosztályokban Magyarországon, Budapesten és a vidéken az 1890.—1910 évi népszámlálások szerint	14
4. tábla. Keresők és eltartottak viszonyai a legfontosabb foglalkozási főosztályokban Magyarországon, Budapesten és vidéken 1890., 1900. és 1910-ben	14
5. tábla. Budapest és a vidék részesezése a legfontosabb foglalkozási főosztályok szaporodásából 1900-ban és 1910-ben	15
B) A mezőgazdasági termelés helyzete	23
a) <i>A termőterület</i>	23
6. tábla. A szántóföldi terület fejlődése Magyarországon 1881-től 1910-ig	23
b) <i>A vetésterület megoszlása terményenkint</i>	24
7. tábla. Magyarország learatott szántóföldi területe a főbb termények megkülönböztetésével 1881-től 1910-ig	25
c) <i>Terméseredmények</i>	27
8. tábla. Magyarország terméseredményei a főbb terményekből az 1885—1910. években	27
9. tábla. Svédország termésátlagai 1866—1910-ig öt éves átlagokban	28
10. tábla. Magyarország termésátlagai az 1885—1910. években	29
d) <i>Gabonaárak</i>	30
11. tábla. Gabonaárak a budapesti árú- és értéktőzsdén az 1867—1911. években	30
e) <i>Telekkönyvi birtoktestek megterhelése</i>	31
f) <i>Szőlő- és bortermelés</i>	32

	Lap
12. tábla. Magyarország szőlő- és bortermelésének fejlődése az 1881—1910. években	33
g) <i>Az állattenyésztés. Állatállomány. Állatforgalom. Gazdaságok ellátottsága. Állatárak</i>	34
13. tábla. Magyarország (az anyaország) állatlétszáma az 1884., 1895. és 1911. évi állatszámállások szerint	35
14. tábla. A gazdaságok átlagos állatlétszáma 1895-ben és 1911-ben Magyarországon (az anyaországban)	36
15. tábla. Magyarország szarvasmarhakivitele az 1882—1911. évek alatt, 5 éves átlagokban	37
16. tábla. Szarvasmarha-árak (100 kg élősúly) Budapesten az 1897—1911. években	39
17. tábla. A budapesti közvágóhídon levágott szarvasmarhák száma az 1876—1910. években	39
18. tábla. Sertésárak Budapesten az 1881—1910. években	41
19. tábla. A szalonna áralakulása Budapesten az 1871—1889. és 1892—1911. években	42
h) <i>Az őstermelő népesség belső tagozódása</i>	42
20. tábla. Önállók és segédszemélyzet 1890., 1900. és 1910-ben az őstermelők keresői között	43
i) <i>A mezőgazdasági munkabérek</i>	43
21. tábla. Mezőgazdasági napszámbevételek Magyarországon 1895-ben és 1896-ban	44
22. tábla. Magyarországi munkabérek az 1904., 1905., 1907. és 1908. években (ellátás nélkül)	45
23. tábla. Hány napot dolgoztak a mezőgazdasági munkások?	46
j) <i>A mezőgazdasági helyzet tanulságai</i>	47
C) Az államháztartás viszonyai	49
24. tábla. Magyarország zárszámadásainak néhány főbb tétele az 1886—1910. években, 5 éves átlagokban	49
25. tábla. Magyarország államháztartásában a rendes és az összes kezelésben mutatkozó feleslegek és hiányok az 1886—1910. években	51
26. tábla. A Magyarbirodalom főbb egyenesadóbevételei az 1881—1910. években, öt éves átlagokban s ugyanezen idő folyamán Budapest székesfőváros egyenesadózásának fejlődése	53
27. tábla. Egy főre eső állami egyenesadóteher Budapesten koronákban az 1874—1910. években	55
D) A hitelviszonyok	58
a) <i>Az intézetek száma</i>	58
28. tábla. A hitelintézetek számának fejlődése Magyarországon és Budapesten 1873—1910-ig	58
b) <i>Hitelintézetek alaptőkéje</i>	59
29. tábla. A hitelintézetek alaptőkéjének fejlődése Magyarországon és Budapesten 1873—1910-ig	60
30. tábla. Átlagos alaptőke Budapest és a vidék hitelintézeteiben 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben	61
c) <i>A hitelintézetek saját tőkéi</i>	62

	Lap
31. tábla. A magyarországi hitelintézetek megoszlása részvénytőkéjük nagysága szerint Budapest és a vidék kiemelésével az 1894., 1899., 1901. és 1909. években	62
d) <i>A saját és idegen tőkék aránya</i>	64
32. tábla. A saját és idegen tőkék aránya a budapesti és vidéki hitelintézeteknél az 1894., 1899., 1904. és 1909. években	64
e) <i>A hitelintézetek vagyona</i>	65
33. tábla. A budapesti és a vidéki hitelintézetek vagyonának főbb tételei 1894-ben, 1899-ben és 1909-ben	66
f) <i>A jelzálogos kölcsönök</i>	67
34. tábla. A budapesti és a vidéki hitelintézetek részéről folyósított jelzálogos kölcsönök az 1894., 1899., 1904. és 1909. évek végén	67
35. tábla. A budapesti és a vidéki hitelintézetek jelenlegi kölcsönei a kamatláb nagysága szerint az 1894., 1899. és 1909. években	69
g) <i>A betéti kamatláb magassága</i>	71
36. tábla. A takarékbetétek kamatoztatása a budapesti és vidéki intézeteknél az 1894., 1899., 1900., 1904., 1908. és 1909. években	71
E) Az ipar fejlődése	74
a) <i>A módszer kérdése</i>	74
b) <i>A vállalati statisztika adatai</i>	78
1. A vállalatok száma	78
37. tábla. A tulajdonképpeni ipar körébe tartozó vállalatok száma 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben	78
2. A vállalatok a munkáslétszám szerint csoportosítva	79
38. tábla. Az ipari vállalatok megoszlása a vállalatok nagysága szerint 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben	80
3. A 20-nál több főnyi segéd személyzettel bíró vállalatok	86
39. tábla. A 20-nál több segéd személyvel dolgozó iparvállalatok Magyarországon, Budapesten és vidéken 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben	87
4. A vállalatok segéd személyzete	88
40. tábla. A tulajdonképpeni ipar körébe tartozó vállalatok segéd személyzete 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben	88
5. A vállalatok segéd személyzete a vállalatok nagysága szerint	90
41. tábla. Az ipari vállalatok a segéd személyzet nagysága szerint Magyarországon, Budapesten és vidéken 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben	90
6. A 20-nál több főnyi segéd személyzettel dolgozó vállalatok segéd személyzete	95
42. tábla. A 20-nál több segéd személyzettel dolgozó iparvállalatok segéd személyzete 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben	95
7. Az első szó a budapest-környéki városok és községek szerepéről	99
8. A vállalatok száma ipari főcsoportonként	101
43. tábla. A vállalatok száma ipari főcsoportonként Magyarországon, Budapesten és vidéken 1900-ban és 1910-ben	102
9. A vállalatok segéd személyzete ipari főcsoportonként	111
44. tábla. Az ipari vállalatok segéd személyzetének létszáma vállalati kategóriák szerint az ipari főcsoporton belül Magyarországon, Budapesten és vidéken 1900-ban és 1910-ben	112
10. A 20-nál több segéd személyzettel dolgozó vállalatok száma ipari főcsoportonként	119

	Lap
45. tábla. A 20-nál több segédszemélyzettel dolgozó ipari vállalatok Budapesten és vidéken 1900-ban és 1910-ben	119
11. A nagyipari vállalatok segédszemélyzete ipari főcsoportonként	123
46. tábla. A 20-nál több segéddel dolgozó (nagyipari) vállalatok segédszemélyzetének létszáma Budapesten és vidéken 1900-ban és 1910-ben	123
47. tábla. A 300-nál több főnyi segédszemélyzettel dolgozó ipari vállalatok segédszemélyzetének viszonya az összes nagyipari segédszemélyzethez Budapesten és vidéken 1900-ban és 1910-ben	
c) <i>A gyári és üzemi statisztika főbb adatai</i>	130
48. tábla. A gyári üzemek számának fejlődése 1898-tól 1910-ig Magyarországon	131
49. tábla. A részvénytársulatok által üzemben tartott gyártelepek az összes gyártelepek százalékában 1898-ban és 1910-ben	133
50. tábla. Az 1910. évben fennállt gyáripari üzemek alapítási ideje	135
51. tábla. A motorral bíró főüzemek százaléka 1898-ban és 1910-ben ipari főcsoportonként	135
52. tábla. A gyári üzemek alkalmazottai ipari főcsoportonként 1898-ban és 1910-ben	136
53. tábla. A gyáripari telepek és munkásságuk megoszlása Budapesten és vidéken 1910-ben ipari főcsoportonként	137
54. tábla. Gyári munkások, napszamosok száma 1910. október 1-én kor és nem szerint Budapesten és vidéken	138
55. tábla. A gyárimunkásság megoszlása a munkabérek nagysága szerint 1910-ben Budapesten és vidéken	141
d) <i>Az ipari részvénytársulatok</i>	142
56. tábla. A budapesti ipari részvénytársaságok főbb adatai az 1892—1910. években	143
57. tábla. Ipari részvénytársaságok Magyarországon az 1905—1910. években	144
58. tábla. A Budapesten székelő ipari nyereség és osztalék százalécai 1901-től 1910-ig s a magyarországi hasonló adatok 1906-tól 1910-ig	146
e) <i>A Budapest-környéki községek és városok vállalati statisztikájának tanulságai</i>	148
59. tábla. A Budapest-környéki városok és községek vállalatai 1900-ban és 1910-ben	150
60. tábla. A 20-nál több főnyi segédszemélyzettel dolgozó ipari vállalatok száma és segédszemélyzetének létszáma a Budapest-környéki községekben és városokban	151
61. tábla. A közlekedéssel foglalkozó népesség Budapest és a Budapest-környéki községek és városok népességében	155
F) A lakóházak és építkezések	156
62. tábla. A lakóházak száma 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben Budapesten és vidéken	156
63. tábla. Építkezések száma Budapesten az 1874—1910. években	157
64. tábla. Az összes építési költségek Budapesten az 1876—1910. években	158

	Lap
G) A kereskedelemmel és hitellel foglalkozó népesség	160
65. tábla. A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozó népesség keresői Budapesten és vidéken 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben	160
66. tábla. A pénz-, hitel- és biztosításügyi foglalkozású keresők száma Budapesten és a vidéken 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben	164
H) A külkereskedelmi forgalom	165
67. tábla. A magyar birodalom külkereskedelmi forgalmának adatai az 1882–1910. években	165
68. tábla. A Magyarbirodalom külkereskedelmi forgalmának néhány fonto- sabb adata az 1890–1910. évek idejéből	168
I) A közlekedési viszonyok	181
69. tábla. Az állami utak hossza Magyarországon 1881-től 1910-ig	182
70. tábla. Törvényhatósági utak hossza Magyarországon 1883-tól 1910-ig	183
71. tábla. Képzett törvényhatósági utak hossza Magyarországon 1892-től 1910-ig	183
72. tábla. A vasúthálózat megoszlása birtokállapot, kezelés és forgalmi jelentőség szerint az 1881–1910. években	184
73. tábla. A vasutak teherforgalma 1891–1910-ig	186
74. tábla. A befutott személykilométernek összes száma 1891–1910-ig	187
4. Következtetések	188

1. Bevezetés.

Budapest székesfőváros statisztikai hivatalának van egy régóta követett s mindig gondosan őrzött tradíciója. Az egymásra következő népszámlálások gazdag és folyton bővülő adatkincsét a hivatal nem csupán nyersen, táblázatok anyagába sűrítve bocsátja nyilvánosságra. Részt kér magának a tudományos feldolgozásból is. A múltban ez azzal volt egyértelmű, hogy a *megvilágítás* egész munkáját a statisztikai hivatal vállalta.

Tartalmas tanulmányok jelentek meg az idők során a hivatal »Közleményei«-nek kiadásában a *nagy* népszámlálásokról s a közbevetett népszerűírásokról is. Mindmegannyi bizonyossága a hivatal egészséges szellemének és magas statisztikai kultúrájának. S másfelől mindegyik szószólója annak — tüneményes fejlődésnek, melyet az alkotmányos élet helyreállítása után — Buda és Pest egyesítését követően — a múlt század utolsó harmadában Magyarország fővárosa mutatott.

Vita tárgya az, hogy országok, tartományok, vidékek vagy városok népességének gyors megduzzadása kívánatos jelenség-e, vagy éppen beteges tünet. De bizonyos, hogy a népesség számának kedvező alakulásához fűzött minden reménység hamar elfüstölöghet, ha nem a közgazdasági viszonyok felvirágozása; nem a meglegedést keltő és bőséges munka alkalmak s nem a mezőgazdaság, ipar és forgalom további fejlődését sejtető atmoszféra azok a szilárd pontok, melyekre a népesség hirtelen gyarapodása támaszkodik.

A nagyvárosi életnek sok sötét oldala, a «bűn és nyomor» kirívó példái — és gyakran kirobbanásai — mindmegannyi újra meg újra felgyülemelő sötét foltok, melyek a társadalmi evolúcióval, de a ki nem egyensúlyozott népszaporodással is összefüggenek.

Ez az inkább csak odavetett néhány megjegyzés is megmagyarázza, mennyire fontos a statisztika munkája, mellyel a népesség számát szemmel tartja és a számlálás során a *népességi szám változásainak tényezőit* is ki-

puhatolja. Nem csupán a rosszindulatú halandósági szám vagy a lakosság munkaképes rétegeinek elvándorlása, a munkanélküliség, a kriminalitás romlása lehetnek a kísérői a népesség akárcsak viszonylagos értelemben vett túltelítettségének. Sokkal súlyosabb társadalmi bajok bölcsőjét is ringathatja az.

A statisztikai hivatal népszámlálási beszámolóit — Budapestről — ezért várta a multban minden alkalommal megkülönböztetett figyelem.

S a beszámoló 1906 óta mégis elmaradt. Két nagy népszámlálást hajtottak végre azóta Budapesten. Az egyiket 1910 végén Nagy-Magyarország fővárosáról. A másikat 10 évvel rá, annak a szomorú évnek utolján, mikor Magyarország megcsonkítása már valósággá lett. Rettentő két véglet. A boldog emelkedés és a letörtség határkövei. És a statisztikai hivatal legjobb igyekeve mellett sem tudta eddig elérni azt, hogy *kimerítő* jelentéseit a két népszámlálásról elkészítse.

Az 1910. évi népszámlálásról Pikler I. Gyula, a statisztikai hivatal volt jeles aligazgatója írt mélyen átgondolt és tömör szövegezésű tanulmányt »A negyven éves Budapest« c. jubileumi műben. Célja azonban itt nem volt és nem is lehetett csupán az álló népesség 1910. évi adatainak megmunkálása, — ezek valóban csak inkább a lépcsőzetes emelkedés utolsó fokaképpen jutnak szóhoz a tanulmányban s nem a kutatás egyedüli célja gyanánt — s nem is terjeszkedhetett ki bővebben az álló népesség fejlődésének gazdasági hátterére.

Ezelőtt négy évvel »Budapest félszázados fejlődése 1873—1923« címen Thirring Gusztáv, a magyar statisztikusok jelese, akkor a fővárosi statisztikai hivatal érdemekben gazdag igazgatója adott (de kizárólag statisztikai célokat követve) képet Budapest népességének, közgazdasági, társadalmi és kulturális életének 50 év alatt megfutott pályájáról. A nagyszabású képnek egy kerek, önálló részletére, az 1920. évi népszámlálás főbb eredményeit odafestette Thirring statisztikai művészete. Pompás részlet az. Hogy nem lett teljessé, alkotója nem tehet róla; a népszámlálás feldolgozásának késedeime az oka annak. Annak t. i., hogy a foglalkozási viszonyokra nem terjeszkedett ki.

Ebben a késedelemben az igazi bűnös a közelmult szomorú — előbb véres, majd az ország életére menő — idők voltak, melyek miatt nem volt mód a normális munkarend betartására a magyar statisztikai hivatalokban sem. A világháború sok közigazgatási össze-visszaságában, mikor a statisztikai hivataloknak is szinte naponként változtak feladatai, az ország és Budapest hivatala egyaránt rosszul járt. Mindkettőnek munkaerejét speciális problémák gondozása merítette ki, melyek mellett a megszokott teendők ellátása bizony sokszor súlyos haladékot szenvedett. A kettő közül mégis talán a fővárosi statisztikai hivatal sorsa volt tragikusabb. Szinte teljesen a közlélmzés ellátá-

sának különben annyira fontos szolgálatába állítva, vajmi kevés ideje maradt tulajdonképpen céljainak ellátására. A világháború után a statisztika is megfeszített erővel fogott hozzá a hátralékok feldolgozásához. Ez most már körülbelül sikerült is. S remélni lehet, hogy a statisztika munkája ezentúl — a korábbi időkhöz híven — nemcsak körültekintő és pontos, hanem gyors is lesz újból.

A fővárosi statisztikai hivatal sajátos érdekeit — s ezen át Budapest székesfőváros egész közönségének érdekeit is — nézve azonban nagyon kívánatos volna, ha a népszámlálásoknál legalább közte és az országos statisztikai hivatal között valami *munkamegosztás* létesülne. A mai rend nem egészen megfelelő. Mi ez a rend?

A nagy népszámlálási felvételt végrehajtják. A felvételi anyag az ország minden községéről — Budapestről is tehát — a központi statisztikai hivatalhoz fut be. A feldolgozásban azonban nem lehet sorrendi megkülönböztetéseket tenni. Az *ország* népszámlálásának teljessége és hitelessége szempontjából Budapest adatai nem bírnak különösebb beccsel, mint Vésztőé a Tiszán túl, vagy Marcalié a Dunán túl.

Ez azt eredményezi, hogy Budapest népszámlálási adatainak publikálása is jórésben függvénye a többi községek anyaga lezárásának. Nem volna-e helyesebb, ha Budapest népszámlálásának feldolgozását a főváros statisztikai hivatala végezné teljesen? Hiszen a főváros áldozatkész, ha intézményeinek szükségleteiről van szó. S az az aránylag kevés áldozat, amibe ez a változás kerülne, alighanem megtérülne abban, hogy a frissebben közzétett adatok idejekorán való akciók alapjai lehetnek. E gondolat nem megvalósíthatatlan. A központi statisztikai hivatal szempontjából is aligha kellemetlen: neki is módja nyílnék arra, hogy így időt nyerve az egész népszámlálási anyagot hamarabb bocsáthassa közre.

Ez a jótanács csak a jövőben járhat esetleg eredménnyel. Egyelőre tény az, hogy noha Budapest székesfőváros 1921—1924., valamint különösen 1925. évi évkönyve szépen csoportosított népszámlálási anyaggal igyekszik kielégíteni az érdeklődést: *még mindig nem került nyilvánosságra az 1920. évi népszámlálás feldolgozásának egész anyaga*. Nagyon nélkülözzük pl. a belső vándorlásra vonatkozó adatokat, a népesség születési hely szerint való adatait.

Nem jelent felesleges vállalkozást, ha most, amikor már mégis többoldalú a rendelkezésre álló anyag — s a pusztán demografiai kutatáson kívül több a lehetőség a foglalkozási viszonyokban való elmélyedésre is —, az 1920. évi népszámlálásig bezárólag igyekszünk lesűríteni azokat a tanulságokat melyek a két utolsó nagy népszámlálás adatai alapján előkívánkoznak.

Ezt a célt szolgálják az alább következő fejtegetések, melyek azonban merőben szakítanak azzal a gyakorlattal, mely a demografiai szem-

pontok mérlegelésében csak alig vagy egyáltalán nem ad helyet a gazdaságstatisztikai elmélyedéseknek.

A vizsgálat módszeréről, éppen ezért egyet-mást okvetlenül előre kell bocsátani.

Meg van a mód arra, hogy az ország egyik vagy másik vidékének viszonyait speciális szemle alá vonjuk: elszigetelten, a környék viszonyaitól is függetlenül; az eredmények így is sokatérők lehetnek. Az ipari termelés statisztikájából kiszakíthatjuk a gépipar vagy a textilipar statisztikáját. A külkereskedelmi forgalom szabályszerűségeinek vizsgálatából kiemelhetjük a gabonaforgalmat. Az állami pénzügyek fejlődésénél kiváló figyelmet szentelhetünk az adókivetés s a közterhek változásának. *De aligha lehet megelégedni azzal, hogy az ország fővárosának állapotát s azok időnkint való alakulását az egész ország hasonló viszonyainak gondos szemmeltartása nélkül tagoljuk.*

Kevés kivétellel a főváros fejlődése, népességének szaporodása, közgazdaságának helyzete, általános kultúrájának színvonala: nagyjában hű tükre *nem* az ország hasonló viszonyainak, hanem legalább e viszonyok tendenciáinak. A főváros viszonyaiban erősebben fog megnyilvánulni az ország közgazdaságának jó konjunktúrája s a depresszió is talán; de az összefüggés kétségtelen s annyiban is helytálló, hogy a regenerálódás, a fejlődésért vívott harcban nyert kisebb-nagyobb sebek kiheverése, gyorsabban történik a fővárosban, mint az ország egyéb részeiben. S noha nem mondhatjuk, hogy egy főváros az ország népességének mindig feltétlenül reprezentánsa; ha nehéz eldönteni, hogy nem lett volna esetleg helyesebb az, hogy pl. Magyarországon a szinte egyetlen nagy gyűjtőtelepen, a fővároson kívül, melynek segítségével az ország termelvényeinek kicserélése folyik, *még több jól megszervezett gócpont álljon a gazdasági élet rendelkezésére* s ha eredményeiben valóban sok kárt jelentő is volt a régi idők Magyarországnak az a politikája, mely *egyetlen* kulturális gócpontra kívánta az ország jövőjét felépíteni: másfelől mindezek a negatívumok azt a meggyőződést is érlelik, hogy bármelyik oldalról közelítve meg Budapest viszonyait statisztikai módszerrel, mindenkor magunkkal kell hurcolni az *egész ország statisztikájának leltárát* is.

Az egész ország statisztikáját kell tehát mozgósítania annak, aki Budapest népessége fejlődésének okozati összefüggéseit kívánja megállapítani. Lehetne azt kutatni, hogy egy-egy budapesti demografiai tünemény a fővárossal szembeállított *vidék* viszonyaiban mikép jelentkezik. Mi a hasonlóság, mi a különbség? Mennyiben magyarázható meg a budapesti fejlődés a vidék adataival. De főképpen arra kell nagy súlyt helyezni, hogy *Budapest egész népszaporodása — s annak évtizedenként eltérő vonásai — milyen gazdaságtársadalmi perspektívában érthetők meg. Vizsgálni kell, hogy Magyarország gazdasági helyzete s e helyzetnek fokozatos változása mennyiben állította be eleinte optimumként a budapesti evolúciót. Micsoda mélyebb rügők voltak azok, melyek Magyarország*

népfeleslegét olyan biztonsággal telepítették át a mult század nyolcvanas és kilencvenes éveiben a vidékről Budapestre. S alakították át a mezőgazdasági munkásból, kisbirtokos fiából vagy iparossegédből budapesti gyári munkássá. Mi volt az oka annak, hogy a nagy rohanásban utóbb enyhülés állott be? S mi volt végül a hatása a háborús időknek s — különösen azok gazdasági vonatkozásainak — hatása Budapest népességére?

Talán mondanunk sem kell, hogy Budapest népességének szaporodását 1910-ig egészen más erők mozgatták (a világháború kitöréséig is) s mások azután. Ebből következik az, hogy a fejlődés e két korszakát külön-külön kell majd megvizsgálnunk. Nem tudjuk, hogy minő sikerrel. Hiszen az ilyesfajta kutatás, mint említettük is, valóban újszerű kísérletszámba megy a magyar statisztikában. Hasonló újabb kísérletek majd kifinomítják a módszert s javítják a következtetések értékét. De úgy véljük, hogy hasonló kísérleteknek valóban kell jelen kísérletet követniök, hogy a népesedés kérdéseinek mélyebb értelméhez el tudjunk jutni Magyarországon is.

2. A népesség fejlődésének főáttekintése.

A székesfőváros egész — együttesen polgári és katonai — népessége 1900-ban 733.358, 1910-ben 880.371, 1920-ban pedig 928.996 lélek volt. A század első évtizedében a népesség tényleges szaporodása eszerint 20%-nyi volt; a másodikban jóval kisebb: 5·5%. A századforduló óta tehát Budapest népének az a jellegzetes fejlődési tendenciája, mely a természetes szaporodás ütemét csodálatos mértékben meghaladó módon szöktette fel a főváros lakosságának számát, előbb gyengülni kezdett, utóbb zuhanásszerű csökkenést mutatott.

Az előző idők fejlődésével szemben mutatkozó eltérés különösen akkor felütlő, ha egymásmellé állítjuk a) Budapest és b) az ország egyéb részeinek szaporodási arányszámait az utolsó népszámlálások szerint. A tényleges szaporodás arányszáma:

	Budapesten	Az ország egyéb részeiben
1880—1890-ig	36·6%	9·1%
1890—1900-ig	44·8%	9·1%
1900—1910-ig	20·0%	8·0%
1910—1920-ig	5·5%	4·8% volt.

A XIX. század végén a vidék (a vidék fogalmát a legtágabban értelmelve s abba az összes — törvényhatósági joggal bíró és rendezett tanácsú — városokat is beleértve) szaporodási aránya egyre-másra negyed-, sőt annyi része sem volt Budapest szaporodási arányszámának.¹⁾ A világháború előtti időkben a helyzet ebben a tekintetben lényegesen javult: az ország vidéki lakosságának száma már kétötödrész — oly gyorsan növekedett, mint Budapesté. A háború évtizedében pedig Budapest már alig tudott valamivel is nagyobb arányú szaporodást elérni, mint a megcsonkított ország többi városa és községe együttvéve. Normális körülmények között ez a fejlődés visszafejlődést jelentett volna Budapestre nézve. Az ország mai nyomasztó helyzetében azonban szinte örülni kell azon, hogy a főváros népességének szaporodási aránya az országos nivó tájékára szállott alá. Azok a számítások, melyek szerint Budapest népessége az egész ország népességének

1880-ban	2·7	1900-ban	4·3
1890-ben	3·3	1910-ben	4·8

¹⁾ Ha valamely államban megvan a kutatónak a joga arra, hogy a népesség ilyen irányú szétválasztásával dolgozzék, Magyarországon mindenesetre megvan.

1920-ban pedig 11.6%-a volt, szűk határaink között amúgyis magasnak jelzik az arányt, melyet Budapest népessége elfoglal. Ha a század második évtizede alatt is megmarad vala legalább az a különbség Budapest és a vidék szaporodása között, melyet a század elején regisztrálhattunk, 1920-ban a statisztika még nagyobb (szinte ijesztően nagy) tömeget írt volna össze a fővárosban, semmint a valóságban összeírt.

Annak, hogy Budapest szaporodása gyengült, akkor is világos bizonyítékát nyerjük, ha az egyes népszámlálások idején megállapítható országos népességi szaporulatból Budapest részesedését nézzük. Ez az arány:

1890-ben	9.5	1910-ben	10.2
1900-ban	14.4	1920-ban	13.0 % volt.

Össze kell vetni ezeket a %-okat a fentebb közölt %-okkal. Az eredmény ismét az, hogy a népességet magát elvont tömegnek tekintve s nem gondolva arra, hogy az egész népességi tömeg egyes részei a gazdaságtársadalmi, morális és fiziológiai stb. okok ereje folytán szaporodásukban nagyon is különbözhetnek — *Budapest szaporodási aránya 1910—1920-ig nagyjában megfelelt már a népesség száma után várható arálynak.*

A statisztika számontartja azt a hatalmas belső vándorlási mozgalmat, mely Budapest lakosságának az imént körvonalazott szaporodásának a multban legfőbb táplálója volt. A vélt, vagy a valóságban meglevő városi konjunktura; a gazdasági és szellemi élet s a közigazgatás terén való könnyebb elhelyezkedés, stb. azok a legfőbb vonzóerők, melyek Budapest felé is (mint általában az ipari és központi jelleggel bíró városok felé) csalogatják a vidék megmozdulni kész elemeit. A földmivelő gyermeke oda húzódott be, hogy házicseléd legyen, vagy egyszerű napszámos. A kisiparban tanult segéd oda ment be, hogy gyárimunkássá váljék. A kereskedő fia önálló üzletre gondolt, vagy vállalkozásokra; vagy beérte egyelőre holmi hivatalocskával. A vidéki lateiner fiát az a vágy fűtötte, hogy a legfőbb állami hivatalok vagy a főváros hivatalszobáiban fussa meg pályáját. Az ügyvéd, a mérnök, az orvos gyermeke itt vágyott karrierre. A napszámos maga, — vagy családja is egyben — aki vidékről kiszorult, itt lesett valami munkára. »Budapest«, ez a név bűvös szóként rezgett át a nagyalföldi faluk tanyavidékein; a hegyek eldugott községeibe is elért a varázsa; minden országút, melyet modernebbül kiépítettek, vasút, melyet előbb a vasúthálózatból kihagyott vidéken emeltek, közelebb hozta a vidék népét a fővároshoz s annak egyre fokozódó tömegeit nyelte el a főváros. S valóban, a főváros eleinte valamennyiüket el tudta látni.

A vidékről a fővárosba való vonulásnak *nagy* eseményei tulajdonképpen 1900-ig lejátszódtak már. Azokkal tehát csak kevésbé foglalkozunk. De az 1900-at követő évek népmozgalmának összegezése is elég híven beszámol még arról a vágyról, mely a vidéken — esetleg — egészségesebb munkát

végző lakosságot odaterelte a főváros falai közé. Ezek az adatok azért tanulságosak, mert egyfelől Budapest természetes szaporodásának inferioritását a valóságos szaporodással szemben igazolják. S másfelől az adatoknak évenként való közlése — a budapesti adatokkal mindenkor szembeállítva a vidéki adatokat is — frappánsan mutatja be a vidék őseréjét a főváros megcsappant erejével szemben.

1. tábla. A születési, halálozási és természetes szaporodási indexek Budapesten és vidéken az 1901—10. években.¹⁾

Év	A) Budapest.		
	Születések indexe	Halálozások 1000 lélekre	Természetes szaporodás
1901.....	30·8	18·8	12·0
1902.....	30·4	19·4	11·0
1903.....	28·3	19·4	8·9
1904.....	27·9	19·5	8·4
1905.....	26·6	20·0	6·6
1906.....	26·2	18·5	7·7
1907.....	25·6	19·5	6·1
1908.....	25·6	18·5	7·1
1909.....	25·8	18·6	7·2
1910.....	25·4	18·5	6·9
	B) Vidék.		
1901.....	37·7	25·3	12·4
1902.....	38·9	27·3	11·6
1903.....	36·9	26·4	10·5
1904.....	37·4	25·1	12·3
1905.....	36·0	28·2	7·8
1906.....	36·5	25·2	11·3
1907.....	36·7	25·9	10·8
1908.....	37·2	25·3	11·9
1909.....	37·6	25·7	11·9
1910.....	35·9	23·6	12·3

Budapest népessége 1900—1910-ig tényleg 147.013 lélekkel nőtt meg. E szaporodásból 44·6% volt a természetes tényezők eredménye; a nagyobb része a vándorlási mozgalom különbözeteképpen növelte meg a lakosságot

¹⁾ Budapest születési stb. arányszámait nem egyeznek meg a fővárosi évkönyvekben közölt adatokkal. Ennek oka az, hogy az egy-egy év pontosabb közép népessége az 1901—1910. években csak később lévén megállapítható, a Magyar Statisztikai Közlemények 50. kötetének 67—69. oldalán közölt számokat vettük alapul. Az ú. n. idegen halottak számát a budapesti halálesetek számából nem vontuk le. Indokok: ugyanezt kellene tenni a vidéken elhalt budapesti halottakkal; s másfelől a Budapesten született idegen gyermekekkel. Érdekes, hogy Budapest 1900. évi népességét sem mutatja ki egyezően a két hivatal. A központi statisztikai hivatal szerint 732.322, a fővárosi hivatal szerint 733.358 volt az.

számát.¹⁾ A vidéki népesség ugyanazon 10 év alatt 1,279.265 főnyi valóságos szaporodást mutatott fel, a természetes szaporodásnak szinte pontosan kétharmadrészét (67·7%-át). *A vidék születési és halálozási különbözetének egyharmada ott eltűnt.* S eltűnt Magyarország szempontjából csaknem teljesen, minthogy *Budapest ebből a népességi tömegből csupán 81.410 embert szívott fel, a vidék veszteségének 13·3%-át.*

A megelőző, 1900. évi népszámlálás idején merőben másképpen alakult Budapest és a vidék népesedési mozgalma. Ekkor a népszámlálás 226.974 főnyi tényleges szaporodást jelzett Budapesten, szemben a 67.547 főnyi természetes szaporodással: a vándorlási különbözet tehát 159.427 lélekkel gyarapítván Budapest lakosságát a múlt század utolsó évtizedében, a főváros népszaporodásának 70%-a ebből a forrásból táplálkozott. A vidék összes vesztesége ekkor 311.276 ember volt, de ennek a tömegnek 51·2%-a nyilván Budapestre került s csak a valamivel kisebb fele vándorolt ki.

Budapest bevándorlása e számítások szerint erősen meggyengült a század első évtizedében. Hiszen az előző évtizedekkel szemben — a vidék egész népvesztéséhez képest — negyedrészt csökkent. Azt kell-e hinni, hogy *Budapestnek a lakosság számából jelentkező telítettsége ekkor már közelített a maximum felé?* Vagy arra kell-e gondolni, hogy a vidék gazdasági élete magára ébredt, s a főváros felé irányuló népeségi mozgólódások elé természetes gátat emelt? Alább sorját kerítjük annak, hogy megvilágítsuk a rendelkezésre álló statisztikai anyag segítségével, mennyiben magyarázzák meg ezt a (Budapestre nézve) hanyatló irányzatot Magyarország és Budapest egykori közgazdasági viszonyai. De előbb rövid időre vissza kell térni a fentebb közölt adatokhoz.

Félreértést nem tűrő módon emelkedik ki belőlük az a tény, hogy az 1900—1910. években Budapest népének *természetes szaporodása* hirtelen esett le korábbi magasságából. 1891—95-ig Budapest természetes szaporodása 9·5⁰/₀₀ volt (születési arányszám: 35·0, halandósági arányszám: 25·5), 1896—1900-ig pedig 12⁰/₀₀ (születési arányszám: 33·6, halandósági arányszám: 21·6) volt, — nagyjában az országos átlag körül járó.

Az 1901—1910. években a helyzet gyökeresen megváltozott. Az első öt év folyamán Budapest természetes szaporodása 9·5⁰/₀₀-re (a születési index: 28·8-re, a halandósági index: 19·4-re), a második öt év alatt pedig 7·0⁰/₀₀-re (a születési index 25·7-re, a halandósági index 18·7-re) csökkent. A vidéken ezzel szemben a helyzet alig változott: 1901—5-ig a születések és a halálesetek különbsége 10·9⁰/₀₀ indexet adott (születési hányados: 37·4, halandósági hányados: 26·5), 1900—1910-ben azonban már ismét 11·7⁰/₀₀-et (annak folytán, hogy a születési arányszám csak 36·8-ra, a halandósági

¹⁾ A természetes szaporodás 1901—10-ig Budapesten 65.553, a vidéken 1,888.054 fő volt.

arányszám azonban 25·1-re hanyatlott). Ezek a számok világosan rámutatnak arra a szomorú tényre, hogy *a századforduló után Budapestnek a bevándorlások útján is növelt népessége megközelítő módon nem volt többé olyan szapora, mint a megelőző évtizedben*; 1906—1910. között ez a különbség annyira kitágult, hogy Budapest természetes szaporodása ekkor már kétharmadrésze sem volt (pontosan csak 61·0% volt) az ország egyéb részén észlelhető természetes szaporodásnak.

A természetes szaporodási arányszám romlásának döntő oka az volt, hogy míg az évtized folyamán a halandósági arányszám csak nagyon kismértékben javult (sőt több alkalommal kedvezőtlenebbül is alakult), *a születési arányszám meg nem szűnő következetességgel lejjebb és lejjebb süllyedt*. Az évtized maximumát éppen a kezdő 1901. év, a minimumát az utolsó, 1910. év produkálta s két szélső határérték között mindegyre jobban kivehető bizonyossággá vált Budapest népessége natalitásának elgyengülése. Ez azért volt rossz jel, mert a stabil halandósági számnak csökkenő születési számmal való párosulása tudvalevőleg a legegyszerűbb út a népesség belső propagatív erejének elsorvasztása felé.

A statisztikai módszerek lehetőségein belül nincsen mód annak kifürkészésére, hogy az *1897—1900. évek között* esetleg a Budapest területére betódult *friss vidéki tömegek nagyobb természetes szaporodása* lendítette-e fel annyira Budapest természetes szaporodását is, illetőleg, hogy e tömegek rohama fogytával kell magyarázni Budapest természetes szaporodásának az 1900-as évek során tapasztalt ellanyhulását. Az kétségtelen, hogy a múlt század nyolcvanas éveiben csak lassan kezd figyelemreméltóbbá válni (az előző idők szinte teljes meddőségével szemben) Budapest természetes szaporodása. Az 1881—5. évek folyamán ez az index 3·9, az 1886—1890. évek alatt pedig 4·4, ezer lélekre számítva; oly kicsiny arányszámok ezek, melyek azt mutatják, hogy ezidőtájt Budapest saját szaporodási képessége az országnak messze mögötte maradt; ez utóbbi, az évtized két öt éves időszakában, 12%-hoz járt közel s a közbeeső évek egyike-másikában a Magyarországon szinte páratlan 14—15‰ körül mozgott.

Már most megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy Budapest természetes szaporodási tényezői közül a születési arányszámot a múlt század 80-as és 90-es éveiben mégis csak két körülmény tarthatta az alig-alig csökkenő nívón. Először az, hogy a *bevándorlók között nem voltak — mint általánosságban hiszik — a nőtlen és hajadon elemek túlsúlyban (vagy ha igen, ezek is egyre fokozódó mértékben álltak a házasulók sorába*, minek bizonyítéka, hogy a 90-es években Budapest házasságkötési gyakorisága nagyobb volt a nyolcvanas évekénél). Másodsor az, hogy a *Budapestre bevándorolt vidéki tömeg átmenetileg megőrizvén a vidékről hozott nagyobb natalitását*, Budapest születési hányadosának alakulása ekkor még egyáltalán nem alkalmazkodott a halandóság süllyedő vonalához. *A közegészségügy korszakos javulása Budapest halandósági arány-*

számát ebben az időben egyharmadával csökkentette. S ugyanakkor a szokásos fejlődés helyett a születési index Budapesten szinte mozdulatlan maradt.

Ezzel a gondolatmenettel tehát az 1890—1900. évek fejlődése — amikor Budapest népének a vidékről való kiegészítése a legerősebb volt — látszólag megmagyarázható. Sőt az is, hogy a Budapestre való elvándorlás mellett a vidék népessége is oly szépen gyarapodott, melyet pedig már akkor is veszedelmes erővel fogyasztott a tengerentúli kivándorlás is. A gazdasági tényezők hatását aligha lehet itt tagadásba venni. A Budapestre özönlő vidéki népesség ott megélhetést találván, mi oka sem volt, hogy natalitását csorbítsa. S viszont a vidéken maradt lakosság népfelcsingelésétől szabadulván meg s mint majd látni fogjuk, gazdaságilag is kedvezőbb viszonyok közé kerülvén, szinte oly gyorsan tudott fejlődni, mint a népmozgalom szempontjából annyira kedvező nyolcvanas években.

A XX. század elején, mint azt már kifejtettük, a fejlődésnek ez a vonala megtört. A vidék természetes szaporodása továbbra (az 1905. évet kivéve) is magas régiókba ért fel, Budapesté azonban a sülyedés csallhatatlan jeleit mutatta. Bizonyosra vehetjük, hogy ebben a sülyedésben nagyrésze volt a Budapestre való bevándorlás korlátozódásának. Az ország centruma felé irányuló vándormozgalomnak ebben az évtizedében a tengerentúli kivándorlás legkeményebb versenytársa volt. Az amerikai kivándorlás — mint ismeretes — 1905—7. körül érte el csúcspontját s az ez évek 140—170.000 főnyi kivándorló tömegeiben feles számmal akadhettek olyan egyének, kiket valójában a budapesti iránytól kapott el az amerikai kivándorlás láza.

Nem tartozik vizsgálataink körébe annak a kérdésnek kifejtése, hogy vajjon az emlékezetes kivándorlási hullám Magyarország közgazdasági érdekei és szociális nyugalma szempontjából káros volt-e, vagy legalább milyen mértékben káros, avagy előnyök is fakadtak belőle. De annyi kétségtelen, hogy az amerikai kivándorlás (a közfelfogással ellentétben) elsősorban nem a gazdaságilag lerongyolódott, tehetetlen és a vállalkozási szellemet merőben nélkülöző elemeket mozgósította. Budapest székesfőváros szempontjából ez azért volt fontos, mert a területére bevándorolt népességi csoportokban ezért most már jobban hiányoztak a gazdaságilag értékesebb, bátrabb s az étellel szemben több bizalmat mutató elemek, mint a korábbi évtizedben. *Kevesebb bevándorló, a fajfenntartás ígérete szempontjából is valószínűleg kevesebbet érő: ez is olyan ok, mely nagymértékben befolyásolhatta Budapest természetes népszaporodását 1900 után.* De bizonyára egyéb okok is közreműködtek.

Így pl. az, hogy a már korábban Budapestre bevándorolt elemek »városi« lakossággá alakulván át, egyre inkább magukra öltötték a nagyvárosi lakoságnak azt a jellemző tulajdonságát, hogy e népességi réteg születési mozgalma eléggé alacsony. Számos német város háborúelőtti példája igazolja (hogy az angol városokról ne is beszéljünk), hogy a népesség szempontjából

az a körülmény egyáltalán nem jelent bajt, ha a születési index visszahúzó-
dásával a mortalitás enyhülése lépést tart. Budapest népének halandósága
azonban 1910 körül egyáltalán nem árult el hajlandóságot arra nézve, hogy
lejjebb szálljon. Budapest szaporodásának tényezői közül tehát az egyik az
előző évtizedben észlelt viszonyokhoz képest megingott.

De akár azt a kérdést tesszük a homloktérbe, hogy Budapest népének
születési arányszáma miért csökkent, akár azt, hogy Budapest halandósága
miért nem tudta követni a születési arányszám csökkenését, a gazdaság-
társadalmi szempontok közelebbi vizsgálatát nem mellőzhetjük. A kérdés
lényege a valóságban az, hogy Magyarország s kiváltképpen Budapest
közgazdasági életének az 1901—10. évek során való alakulása mennyiben
teszi érthetővé *a*) azt, hogy Budapest népességének korábban grandiózus
fejlődése megakadt; e mellett még a második kérdés, *b*) az, hogy a
fejlődés természetes tényezőinek ereje is annyira ellankadt, szinte másod-
rendű jelentőséggel bír.

Kutatnunk kell másszóval azt, hogy az évtized közgazdasági viszonyai
mennyiben adják okát annak, hogy a Budapest felé induló vándormozgalom
folyása ekkor többé-kevésbé *eldugult*, s kutatnunk kell azt, hogy az
évtized közgazdasági viszonyai mennyiben és miben voltak kedvezőtlenebbek
Budapest népesedése szempontjából, mint az előzőé; illetőleg azt, hogy a
vidék közgazdasági helyzete a Budapesttel való összehasonlításban nem
lett-e kedvezőbb s az érvényesülésre több reményt nyújtó.

3. Budapest 1901—10. évi népességi fejlődésének gazdasági háttere.

A) A foglalkozási viszonyok alakulása Budapesten és a vidéken 1890—1910-ig.

Nem a legkönnyebb feladat a gazdaságtársadalmi viszonyoknak azt a csoportját kiválasztani, melyek statisztikai adattömegét, — mint legjellemzőbbet — előrevesszük problémánk tárgyalásánál. Leghelyesebbnek látszik mégis legelől azokat a változásokat szemügyre vennünk, amelyek az egész Magyarország, Budapest és a vidék foglalkozási megoszlásában jelentkeztek az idők során. A népszámlálások foglalkozásstatisztikai adatai ugyan nem döntő kritériumok egy ország foglalkozáscseréjének vagy gazdasági átalakulásának megítélésében, de éppen Magyarországon, melyet joggal mondtak a múlt század utolsó negyedének elején is tipikusan agrárállamnak, e vizsgálat fontossága nyilvánvaló.

Nem volna értelme, hogy valamennyi foglalkozási főosztály adatait ezúttal vegyük már tárgyalás alá. Be kell érniünk azoknak a magasabb fejlődési fok megállapításához alapot szolgáltató általánosabb csoportosításával. Elegendőnek látszik, ha *a)* az őstermelés, *b)* a bányászat, ipar, forgalom, *c)* a közszolgálat és szabad foglalkozások, *d)* a napszámosság adatait kísérfjük figyelemmel.

A szemle első része az abszolút számokra és a megoszlási %-okra támaszkodik :

2. tábla. A népesség legfontosabb foglalkozási főosztályai Magyarországon, Budapesten és a vidéken az 1890., 1900. és 1910. évi népszámlálások szerint.

	1890		1900		1910	
	szám	%	szám	%	szám	%
A) Magyarország.						
Őstermelés	10,800.205	70·8	11,193.807	66·5	11,399.122	62·4
Bányászat, ipar, forgalom ..	2,598.124	17·1	3,491.224	20·7	4,576.322	24·9
Közszolgálat és szabad fogl.	410.426	2·7	524.580	3·1	630.469	3·4
Napszámosság	551.722	3·6	606.157	3·6	453.377	2·5
B) Budapest.						
Őstermelés	17.423	3·4	14.200	1·9	11.978	1·4
Bányászat, ipar, forgalom ..	261.720	51·7	472.441	64·4	602.869	68·5
Közszolgálat és szabad fogl.	42.402	8·4	68.294	9·3	90.097	10·2
Napszámosság	60.877	12·1	36.521	5·0	16.699	1·9
C) Vidék.						
Őstermelés	10,782.782	73·1	11,179.607	69·4	11,387.144	65·5
Bányászat, ipar, forgalom ..	2,336.404	15·8	3,018.783	18·7	3,973.453	22·9
Közszolgálat és szabad fogl.	368.024	2·5	456.286	2·8	540.372	3·1
Napszámosság	490.845	3·3	569.636	3·5	436.678	2·5

Ezek az adatok az egész népességre vonatkoznak. Szükség van azonban arra is, hogy a kereső népesség foglalkozási főosztályok szerint való megoszlását is tekintsük át ugyanezzel a módszerrel.

3. tábla. A keresők a legfontosabb foglalkozási főosztályokban Magyarországon, Budapesten és a vidéken az 1890., 1900. és 1910. évi népszámlálások szerint.

	1890		1900		1910	
	szám	%	szám	%	szám	%
<i>Összes keresők :</i>						
a) Magyarország	6,671.792	100·0	7,531.751	100·0	7,750.973	100·0
b) Budapest	286.014	100·0	386.341	100·0	492.975	100·0
c) Vidék	6,385.778	100·0	7,145.410	100·0	7,257.998	100·0
<i>Östermelés :</i>						
a) Magyarország	4,499.030	67·4	4,960.167	65·8	4,655.576	60·1
b) Budapest	5.616	1·9	5.660	1·4	5.294	1·1
c) Vidék	4,493.414	70·4	4,954.507	69·3	4,650.282	64·1
<i>Bányászat, ipar, forgalom :</i>						
a) Magyarország	1,103.575	16·5	1,430.325	18·9	1,884.857	24·7
b) Budapest	149.351	52·3	230.873	59·8	313.800	63·6
c) Vidék	954.224	14·9	1,199.452	16·8	1,571.057	22·0
<i>Közszolgálat és szabad foglalkozások :</i>						
a) Magyarország	150.086	2·3	194.549	2·6	251.446	3·2
b) Budapest	18.182	6·3	31.240	8·1	43.573	8·8
c) Vidék	131.904	2·1	163.309	2·3	207.873	2·9
<i>Napszámosság :</i>						
a) Magyarország	289.062	4·3	278.662	3·7	203.085	2·6
b) Budapest	35.908	12·5	19.195	5·0	11.485	2·3
c) Vidék	253.154	4·0	259.467	3·6	191.600	2·6

Első pillantásra is érdekes ellentétek mutatkoznak a két utóbb közölt táblázat anyagában. Ezért meg kell azt is néznünk, hogy a keresők és eltartottak viszonya miképpen alakult s másfelől azt, hogy egy-egy adatszoport összes képviselőinek szaporodásából mennyi esett Budapestre és a vidékre. Előbb a keresők és eltartottak arányát lássuk :

4. tábla. Keresők és eltartottak viszonya a legfontosabb foglalkozási főosztályokban Magyarországon, Budapesten és vidéken 1890., 1900. és 1910-ben.

	100 keresőre esett eltartott		
	1890	1900	1910
<i>Összes népesség :</i>			
a) Magyarország	129	124	136
b) Budapest	77	90	79
c) Vidék	131	125	138
<i>Östermelés :</i>			
a) Magyarország	140	126	145
b) Budapest	212	151	126
c) Vidék	140	126	145

	100 keresőre esett eltartott		
	1890	1900	1910
<i>Bányászat, ipar, forgalom :</i>			
a) Magyarország	135	144	143
b) Budapest	75	105	92
c) Vidék	145	151	153
<i>Közszolgálat és szabad foglalkozások :</i>			
a) Magyarország	173	170	151
b) Budapest	133	119	106
c) Vidék	177	179	160
<i>Napszámosok :</i>			
a) Magyarország	91	118	123
b) Budapest	69	90	45
c) Vidék	94	120	128

A jellegzetes foglalkozási csoportok számerejének gyarapodásából Budapest és a vidék így vették ki részüket :

5. tábla. Budapest és a vidék részesedése a legfontosabb foglalkozási főosztályok szaporodásából 1900-ban és 1910-ben.

A) 1890—1900.

	Összes szám	Szaporodás %-ban	A szaporodásból esett %-ban	
			Budapestre	Vidékre
<i>I. Keresők és eltartottak :</i>				
Őstermelés	393.602	3·6	— 0·8	100·8
Bányászat, ipar, forgalom ...	893.100	34·3	23·7	76·3
Közszolgálat és szabad fogl. .	114.154	27·8	23·5	76·5
Napszámosok	55.435	10·0	— 43·9	143·9
<i>II. Keresők :</i>				
Összes keresők	859.959	12·9	12·8	87·2
Őstermelés	461.137	10·2	0·0	100·0
Bányászat, ipar, forgalom ...	326.750	29·6	24·9	75·1
Közszolgálat és szabad fogl. .	44.463	29·4	29·4	70·6
Napszámosok	—10.400	— 3·6	—160·7	60·7

B) 1900—1910.

<i>I. Keresők és eltartottak :</i>				
Őstermelés	205.315	1·8	— 1·1	101·1
Bányászat, ipar, forgalom ...	1,085.098	31·7	12·0	88·0
Közszolgálat és szabad fogl. .	105.889	20·2	20·6	79·4
Napszámosok	—152.780	—25·2	—12·9	—87·1
<i>II. Keresők :</i>				
Összes keresők	219.222	2·9	48·7	51·3
Őstermelés	—304.591	— 6·1	—0·1	—99·9
Bányászat, ipar, forgalom ...	454.532	31·8	18·3	81·7
Közszolgálat és szabad fogl. .	56.897	29·2	21·6	78·4
Napszámosok	— 75.577	—27·1	—10·2	—89·8

Köztudomású, hogy a régi Magyarország (a tulajdonképpeni anyaország) népessége a múlt század 90-es éveinek elején még túlnyomóan agrárjellegű volt. A bányászat, ipar és forgalom képviselőinek szerepe ekkor még nagyon szerény: a lakosságnak mindössze csak körülbelül hatodrésze az, mely akár mint kereső, akár mint eltartott, a bányászat, az ipar, a kereskedelem és hitel vagy a közlekedés körébe tartozik; a magasabb kulturális és gazdasági fokra szintén jellemző közszolgálati és szabadfoglalkozású népesség szintén elég szerény képvisellel bír.

Budapestet az ország többi településének lakosságával szembeállítva, még fokozottabban kiténik ekkortájt az, hogy csupán *a fővárosnak az országos viszonyokat tekintve ekkor is már kimagasló jelentőségű ipara, kereskedelme s általában már akkor elég magas nívót ért gazdasági élete volt az, amely Magyarországot* 1890 körül még ahhoz a foglalkozási tagozódáshoz is juttatta, melynek az imént adtuk képét. Budapest népességének már 1890. végén is valamivel nagyobbik fele volt iparforgalmi foglalkozású; de emellett a közszolgálatban alkalmazottak és a szabadfoglalkozások terén dolgozók (ill. mindezek családtagjai), valamint a napszámosok is akkora százalékát tették Budapest lakosságának, ami önmagában is megmagyarázza azt, hogy a többi foglalkozások jelentősége Budapest statisztikájában egészen megfakult.

A vidéken persze ekkor az őstermelés még jellegzetesebb foglalkozás volt: kevés híján a népesség háromnegyedrészeinek megélhetése a földhöz tapadt s viszont a bányászat, ipar és forgalom csak minden 6—7-ik embernek adott megélhetést, a szorosan vett intelligencia arányszáma pedig egészen alacsony volt. Sőt a vidéknek ezeket a végeredményben nagyon kedvezőtlen arányszámait is csak az a körülmény hozta létre, hogy a vidék — szemeink előtt lebegő — népanyagában összevegyül számos, akkor is már többé-kevésbé iparforgalmi jellegű város és község lakossága, a valóban szinte egészükben földműves foglalkozású községekével s a legszorosabb értelemben vidéki népességben az őstermelésre támaszkodó népesség arányszáma 80—85%-ot is elérte ekkor.

Az őstermelésnek (földművelésnek) népünk foglalkozási struktúrájában való ez a domináló szerepe megingott a múlt század utolsó évtizedében. Országos átlagban az őstermelés körébe sorozott népesség aránya annyira csökkent, hogy immár csupán a lakosság kétharmadrészét tartották nyilván az őstermelési foglalkozásúak között s viszont a bányászat, ipar és forgalommal foglalkozó népesség arányszáma már az egész népesség ötödrésznél többet jelzett. Különösen Budapest népességének foglalkozási összetételében hagyott erős nyomokat ez az időszak. Csupán 1910-ben mondhattuk nyugat-európai értelemben azt Budapestről, hogy lakosságának foglalkozását tekintve is modern nagyváros. *Mert csak az a fejlődés, midőn a nagyváros iparforgalmi népessége az egész népesség kétharmadát jelző határ felé közeleg, emeli a provinciális települést gazdaságilag számottevő központtá s avatja egy ország fővárosát*

(ha a népesség számbeli súlya is megvan amellett) a világvárosok jogos képviselői közé.

Budapesten a közszolgálati alkalmazottak és szabadfoglalkozású egyének arányszáma is a felfelé mozgás jeleit mutatta ebben az időszakban. Ez annál figyelemreméltóbb volt, mert bár a főváros népessége e tíz év alatt rendkívül gyorsan szaporodott, a népesség átlagos szaporodását is fölülmultha az említett nagyfontosságú foglalkozási csoportnak szaporodási aránya. Valóban úgy van. *Ez az időszak volt az, melyben Magyarország népének tanult rétegei a főiskolákat először özönlötték el* s különösen azoknak jogi és államtudományi fakultásait. Nem éppen ok nélkül. A közigazgatásnak szélesebb területekre való kibontakozása, úgy az állami, mint a városi közigazgatásnak kimélyülése, speciálisan a nagy központi hatóságok szervezetének kibővülése, Budapesten az egyre differenciáltabbá váló városi feladatkörök ellátása mindmeggannyi olyan lehetőségek voltak, melyek a közszolgálatban való elhelyezkedésre reményt nyújtottak. S nem ok nélkül, másfelől azért sem, mert hiszen a gazdasági élet fellendülése számos olyan műszaki, közegészségügyi, jogi stb. pálya chance-ait is növelte, mely pályáknak választói korábban sokkal kevesebb reménnyel hitegethették magukat, mintsem a 90-es évek óta.

Látszólag meglepetéskép hat az, hogy a napszámoselem arányszáma szemmel látható módon megcsökkent Budapesten. Ennek oka nyilván az, hogy a pontosabb foglalkozási statisztika a korábban különböző ágakban dolgozó napszámókat 1900-ban már inkább be tudta oda sorolni, ahol azok többnyire dolgoztak. De másfelől és pedig határozottabban az is, hogy a napszámósságot az ipar és forgalom tudta valóban magába felszívni.

Budapest foglalkozáscseréje tehát a múlt század utolsó évtizedében határozottan az iparosodás jegyében haladt. Hogy mennyire így volt ez, azt talán legjobban mutatja az, hogy míg a lefolyt évtizedben Budapest népessége 210.721 fővel emelkedett, ugyanakkor az iparosnépesség 136.089, az egész iparforgalmi népesség pedig 226.974 fővel gyarapodott. *Más szóval, a gyarapodásnak szinte kizárólagos forrása a gazdasági élet lehetőségei voltak.*

A vidéken a bányászat, ipar, forgalom térhódítása ebben az időszakban még nem volt annyira döntő, mint Budapestnél láttuk. Noha kétségtelen az, hogy ekkor már a vidéken is inkább az iparforgalmi foglalkozások jelentőség-növekedése tette lehetővé a népesség számának gyarapodását, semmint egyéb foglalkozásoké, közöttük az őstermelésé.

Igaz, hogy a bányász, iparforgalmi népesség természetes szaporodása is (1900—1901. évek átlagában $17\cdot4\frac{0}{100}$) eléggé meghaladta az őstermeléssel foglalkozó népességét (ugyanakkor: 13·1). Csakhogy az így kiszámítható szaporodáskülönbözet vajmi csekély elenyésző kisebbség ahhoz képest, amelyet tényleg észlelhetünk. Alig kell bővebben igazolni azt a tényt, hogy csupán a természetes szaporodás normális arányait figyelembe véve, mintegy 11·8 millió főnyi őstermelőnépességre kellett volna jutnunk az 1900-ik évi

népszámlálás során a vidéken. *Ámde szinte kiszámíthatatlan, hogy mi mindenféle szomorú következménnyel járt volna az, ha ez tényleg bekövetkezik s ha a vidéki őstermelőnépesség feleslege (a keresőképeskorban élő elemek, esetleg családtagjaikkal együtt) nem tudnak áthuzódni az iparforgalmi foglalkozások körébe.*

Egy részük bizonyára Budapestre került, de hogy a vidéki ipar is mennyire felvevőképes volt: elég arra rámutatni, hogy a vidéken megtelepült bányászat és iparforgalmi népesség száma is kerek 30%-kal (és csaknem 700.000 lélekkel) nőtt meg a most tárgyalt évtizedben. Így történt, hogy a vidék népességében 1900-ban már csaknem 20%-nyi volt a fejlettebb gazdasági élet mellett előtérbe tóduló foglalkozások képviselőinek aránya, az őstermelésé pedig 70% alá siklott. A vidék gazdasági és kultúrnívójának emelkedését igazolja a közszolgálati és szabadfoglalkozási lakosság arányszámának feljebbcsúszása is, noha a napszámosság indexe is valamivel nagyobb lett, ami viszont arra vall, hogy a vidék gazdasági élete még mindig nem tudta kitermelni azokat az iparokat, melyek mellett a mozgó napszámosság többé-kevésbé megkötötték.

Egészen véve azonban mégis arra a megállapodásra kell jutni, hogy a múlt század utolsó 10 évében a vidéki termelőmunkának az őstermeléstől egyéb termelési ágak felé való fordulása, noha már szintén határozottan megindult, mégis *jóval lassabb ütemű volt, mint aminőt Budapesten lehetett látni.*

Sok tekintetben ellenkező fejlődéssel találkoztunk 1910-ben, a régi Magyarország utolsó népszámlálásának adatait vizsgálva. E népszámlálás Magyarország egész népességében már alig jelzi 60%-nál többnek az őstermelés üzőit (és azok családtagjait) s noha az őstermelőnépesség mintegy 200.000 fővel még szaporodni tudott, e szaporodás alig esik latba akkor, amidőn az ország lakosságának egész szaporodását nézzük. Annál nagyobb az az ugrás, melyet a statisztika a bányászat, ipar, forgalom képviselőinél jelez s alig valami kellett ahhoz, hogy 1910-ben azt mondhassuk, hogy az ország népességéből minden negyedik egyén vagy maga tartozik e foglalkozásokhoz vagy családtagi minősége folytán van meg azzal a kapcsolata.

Ha azonban az ország egész népességét szétbontva, Budapesten s a vidéken külön vonjuk szemle alá a foglalkozási viszonyok változását, könnyű megállapítani, hogy *ennek az évtizednek foglalkozási cseréjéből a gazdasági föllendülés bizonyos külső jeleit tekintve, a vidék nagyobb hasznot húzott, semmint a főváros.*

Hiszen a főváros népességének iparforgalmi arányszáma most jelentéktelen emelkedést láttat. A közszolgálat és szabadfoglalkozású népesség indexe pedig, bár körülbelül ugyanannyival nő meg, mint a korábbi évtizedben, egyik is alig változtat azon a tényen, hogy Budapest népessége látszólag már elérte azt az összetételt, melyen túl fejlődni az adott viszonyok között nem igen volt lehetséges.

Annál inkább a vidéken. *A vidék bányászat-iparforgalmi népességének a budapesti aránnyal (abszolút értelemben) csaknem azonos 4·2%-nyi gyarapodása ugyanis sokkal többet jelent, minthogy ez a gyarapodás a vidéki index korábbi magasságának csaknem negyedrészt teszi, Budapesten pedig 10%-át sem. Így történt, hogy az iparforgalmi foglalkozások a vidéken is már csaknem egynegyedrészt kötötték le a népességnek s az őstermelés arányszáma a kétharmadrésznyi níví alá esett.*

Ebben az évtizedben a vidéken az őstermelőnépesség numerikus gyarapodása az előző évtizedének már csupán kétharmadrésze, viszont a bányászat, ipar és forgalom körében jelentkező gyarapodás úgy aránylik az előbbi évtizedben tapasztalthoz, mint 3:2-höz, s szinte bizonyos, hogy 1900 után a vidéki ipar még inkább volt segítője az ország felszabadult földművesnépességének, semmint előbb tapasztalhattuk. A bányászat-iparforgalmi népesség természetes szaporodása ennek az évtizednek a végén is sokkal kedvezőbb (15·5‰) volt, mint az őstermelésé (11·4‰), ami az előző évtizeddel szemben mutatkozó jelentéktelen hanyatlás ellenére is fényes bizonyítéka annak, hogy az országnak az iparforgalmi foglalkozások erősebb érvényesülése esetén ugyancsak nem kell félnie attól, hogy a népesség természetes szaporodásának erei eldugulnak.

A vidéki iparnak ez a hatalmas népességkonzerváló ereje akkor jelentkezett tehát döntő súllyal, amidőn Magyarország népességi fejlődését látványosan a kivándorlási mozgalom is fenyegette. Az 1901—10-ig — csupán a magyar anyaország területén — kerekszámban 900.000 kivándorlóról tud a statisztika és ha úgy is tudjuk, hogy a kivándorlók elég nagy része visszakérült, még mindig mintegy 500.000 lélek az a mínusz, amely népességi mérlegünkben a vándormozgalom folytán ekkor jelentkezett. A kivándorlásban a népességi *arányukat* elég jelentékenyen meghaladó *mértékben* vettek tudvalevőleg részt az önálló őstermelők, a mezőgazdasági cselédek és napszámosok, ismét csak azt igazolva, hogy bármilyen óvatosan ítéljük meg a kivándorlásra ösztönző okokat s bármennyire tudjuk is azt, hogy az ország egyes részeiben valósággal a népbetegség jellegével lépett fel: mégis részének kellett lenni a nagyradagadt mozgalomban egyéb okoknak is. Pl. annak, hogy *a mezőgazdasági keresetek ajtóin sokan kopogtattak olyanok, akik a produktivkorba beérkezve, nem találtak annak munkaalkalmaiban tárt kapukat, vagy ha igen, ezzel másoknak jutott volna kevesebb kenyér vagy éppenséggel egy falat sem.*

Ez is amellet szól, hogy a századforduló táján *őstermelésünk* — és speciálisan földművelésünk — adott fejlődési fokán *nem volt alkalmas már arra, hogy az élet színterére kilépő friss generációknak megnyugtató megélhetést tudjon adni.* Ez a földművelés, mint alább látni fogjuk, nem tudta a művelés alá vont területek kiterjedését olyan arányban fokozni, mintsem esetleg (más művelési ághoz tartozó földterületek feltörése árán is) kívánatos lett volna. Ez a földművelés nem tudta a modern termelési rendszerek igénybe-

vételével a termelési átlagait oly módon fokozni, hogy a termelés bőségének emelkedésével növelte volna a földművelőmunka jövedelmét. E földművelési rendszer nagyüzemei sem népességpolitikai, sem gazdasági szempontból nem tudták teljesen azt a hivatást betölteni, melyre különben képesek lettek volna. Ez a földművelési rendszer s az az agrárpolitika, mely fázott szinte a gondolatától is a parcellázásnak; s az a gazdaságpolitika, mely vámsorompókkal kívánta a föld termékeinek belső értékesítését ahelyett, hogy megfelelő intézkedésekkel a termelés intenzitását mozdította volna elő, sok más egyéb körülménnyel együtt, mindmégannyi nem olyan mozzanatok voltak gazdasági fejlődésünkben, melyek földműveléssel foglalkozó népességünk jobb érvényesülését mozdították volna elő. Ellenkezőleg: mindmégannyi alkalom volt arra, hogy *az őstermelő népesség létszámát szinte stabilizálva, annak szaporulatát más foglalkozások felé tereljék.*

Sok mindenféle, a földművelő osztályon s különösen a birtokos osztályon kívül álló ok is eredményezte azt, hogy így történt. S nagy szerencse, hogy a gazdálkodó nép nehéz helyzetében 1910 felé némi könnyebbedés állott be.

Nagyjában ugyanezeket a tanulságokat nyújtják, melyekről az imént beszámoltunk, azok a számítások is, amelyek az ország népességének csupán a kereső rétegét tagolják foglalkozási főosztályok szerint. Talán azzal a különbséggel, hogy Budapest bányászat-iparforgalmi népessége a keresők sorában 1890-ben valamivel erősebb arányú volt, mintsem az egész népességben s viszont 1900-ban és 1910-ben a kereső iparforgalmi népesség aránya szembevetendő módon mögötte maradt az egész népességből kiszámítható aránynak. Jeléül annak, hogy *a máról-holnapra friss munkásrétegekkel s egyéb keresőkkel* (Budapesten vállalkozó üzletemberekkel is) *telítődő ez a népességi réteg családi körülményeit tekintve, nyilván más összetételű volt ekkor, semmint a korábban Budapesten összeírt hasonló foglalkozású népesség.*

Ennek az állításnak különben világos bizonyosságát adják azok a számítások is, melyeket adatgyűjteményünk fentebb közölt a keresők és eltartottak viszonyáról. Könnyű azokból azt a hitet meríteni, hogy míg az 1890-ben Budapesten összeírt egy-egy keresőre átlagosan nem jutott egy családtag eltartása sem, addig 10 év multán az arányszám olyan emelkedést mutat, melynek nyomát egyebütt nem igen találjuk. Közel áll a feltevés, hogy az előző alkalommal összeírt iparforgalmi népesség vagy olyan elemekből állt, mely csak *a közelmúltban érkeve Budapestre, nem volt módjában* — a megfelelő gazdasági biztonság híjján — *magával hozni családját, vagy nem volt módjában a fővárosban családot alapítani.* Míg 1900-ban már az eltartottaknak aránya figyelemreméltó módon emelkedvén, ez az emelkedés (hasonló gondolatmenet kapcsán) csak annak eredménye lehet, hogy akár a már régebben Budapesten tartózkodó, akár az azóta újabban bevándorló elemek családi körülményei voltak olyanok, amelyek a keresők és eltartottak egymásközi számarányában kiütkező változást létrehozták.

Ugyanebben az időszakban az eltartottak aránya a vidék iparos-népében is olyan irányban fejlődött, hogy a bányász-iparforgalmi népesség körében az eltartottak száma a keresőkéhez úgy aránylott, mint 1·5 : 1·0. A vidéki bányászat, ipar és forgalom tehát szintén több családtagot tartott el 1900-ban, mint 1890-ben. Ez különösen akkor jelent egészséges fejlődést, ha a szóbanforgó két népszámlálás idején a keresők és eltartottak arányát az őstermelésnél nézzük. Itt jóval kevesebb eltartott esett 1900-ban a keresőkre, semmint 1890-ben.

Ezzel az indokolással szemben a statisztika szakértői talán azt az ellenérvet hozzák fel, hogy köztudomás szerint a kereső és eltartotti minőség pontos megállapítása éppen az őstermelésnél ütközik a legtöbb akadályba, annak folytán, hogy a segítő családtagi minőség sokszor nehezen ismerhető fel s a felismerés esélyei ezenkívül népszámlálásonként is változhat. Ám legyen így. Kapcsoljuk ki az őstermelést merőben az efajta vizsgálatok köréből. Mégis az a tény, hogy bányászat, ipar és forgalom keresői, akik amúgy is jóval nagyobb mértékben szaporodtak, mint az őstermelés keresői, a keresőmunkába való bekapcsolódás mellett még annyiban is jobb helyzetbe tudtak kerülni, hogy eltartottaik arányszáma magasabb lett 1890-től 1900-ig: *döntő bizonyossága annak a nagy nemzetfenntartó hivatásnak, melyet e négyes foglalkozási főosztály körébe tartozó foglalkozások Magyarországon betöltöttek.*

Ez a szerep Budapesten ebben az időszakban még jobban jutott érvényre. A következő évtizedben azonban a vidéké volt az elsőség. Budapesten ekkor az eltartottak arányszáma ismét némi dekadenciát jelzett, a vidéken azonban valamivel ismét feljebb hágott, nagyjában a fentebb kifejtett okoskodásunkat támasztva alá. A vidéken a bányászat, iparforgalmi népesség fejlődése nagyobb lépést tett előre, mint Budapesten, jó részben azért is, mert a vidéken e népességi csoport *tudta* eltartottainak számát fokozni, Budapesten ellenben nem.

Ez is egy szem annak a gondolatmenetnek végtelen hosszú láncolatához, mely gazdasági megfontolások mellett népességpolitikai szempontokkal is indokolni kívánta olyan kormányzati politikának kifejlesztését, mely a friss telephelyet kereső ipari vállalatok számára a budapesti centrum helyett a vidéken keres helyet. Ahol a megélhetés könnyebb. Ahol ugyanaz a munkabér nagyobb család eltartására képesíti a munkást. Ahol még a természet erőinek felhasználásával is, a népesség egészségügyét inkább lehetne előmozdítani, ha a nagyobb számú munkásságára való tekintettel, orvossal is rendelkező ipar-telep helyezkedik el ott.

Sajnos, ez nem igen történt meg a multban. Ennek következménye volt az, hogy Csonka-Magyarország ipara olyan döntően összpontosul ma a fővárosban és környékén. S ennek következménye az, hogy most, amikor nagyobb szabású ipari alapításokról átmenetileg talán hosszabb időre le kell

mondani: kevés a mód arra, hogy a népességnek a termelőmunkába való bekapcsolódását olyképp irányítsuk, hogy egy-egy vidék népfeleslege a közelben kaphassa meg azt az ipari vagy forgalmi munkalehetőséget, melyre szüksége van, ha az őstermelés nem tudja eltartani. Ma kevesebb, mint valaha, hiszen a vidéknek számos jelentős ipari városában ma idegen szó az úr.

Budapestnek gazdasági életünkben és népességünk elhelyezkedési lehetőségei körül elfoglalt döntő jelentőségét azonban mindezek ellenére is újra, meg újra meg lehetett állapítani a régi Magyarországon. Legjobban akkor tűnik ez szembe, ha azokat a számításokat nézzük, melyek a keresők számának változásában jelentkeznek a most tárgyalt három népszámlálás során. 1900-ban a statisztika 859.959 keresővel többet mutatott ki Magyarországon, mint 1890-ben s ebből az emelkedésből 12·8% esett a fővárosra. Ez az arányszám szinte pontosan háromszorosa volt annak, amely Budapestre juthatott volna akkor, ha a keresők száma mindenütt egyenletesen abban a mértékben nőtt volna meg a közbeeső 10 év alatt, mint ahány %-át vagy ‰-ét teszi egy-egy község vagy város az ország népességének. De még frappánsabb a számításoknak az a tanulsága, mely szerint 1900-tól 1910-ig az ország keresőinek száma 219.222-vel emelkedvén, e szaporulatból hajszálhíjján felerésznek Budapest munkaalkalmi nyújtottak megélhetést, tizszer akkora kontigensnek tehát, mint amennyire csupán népességi arány szerint gondolni lehetne. Akkor tehát, mikor Budapest népének a foglalkozási statisztikából kitűnő gazdasági előbbrehaladása megindult, Budapest fokozott mértékben tudott eleget tenni az ország határain belül maradt, új munkátkereső rétegek kívánalmainak, mintsem előbb. Igaz, hogy e számok némileg félrevezetők. Ha csupán a bányászat, iparforgalmi népességet nézzük, ott a vidéki fejlődés méltó párja volt a budapestinek, sőt annak fölibe kerekedő volt.

Az előadottak már eléggé megjelölik azt az irányt, melyet további kutatásainkban folytatnunk kell. Feladatunk kettős. Egyfelől vizsgálunk kell azt, hogy a közgazdasági helyzet miképpen változott a mult század utolsó évtizedéhez képest a század első évtizedében, mennyiben voltak e változás tünetnyei olyanok, melyekről joggal föltehetjük, hogy a népesség fejlődésére kedvező vagy kedvezőtlen hatást gyakoroltak, ill. mennyiben érlelték általában meg az iparosodást. S a feladat másfelől az, hogy mindezek a körülmények mennyiben gyakoroltak befolyást speciálisan Budapest népességi fejlődésére.

Azok az eszközök, amelyek rendelkezésünkre állnak, korántsem kimerítőek. Aminthogy a statisztikai észlelésre támaszkodó kutatás valóban akkor szokta észrevenni, hogy a tömegészlelés hálózata koránt sincs még olyan művészettel kiépítve, hogy számos helyen nem volna bővíthető vagy legalább megfolyozható, amikor egy-egy problémát kíván töviről-hegyire

megismerni. De a meglévő anyag talán mégis elegendő arra, hogy azok segítségével a magyar közgazdasági élet fejlődésének legalább bizonyos távlatait tekintsük át. Legalább a nagy összefüggések felől tájékozódjunk. Legalább szimptomatikus észleléseket tudjunk tenni.

B) A mezőgazdasági termelés helyzete.

a) A termőterület.

Hogy a mezőgazdasági népesség fejlődésének stagnációját meg tudjuk érteni, vissza kell nyúlnunk a múlt század 80-as éveinek adataihoz s azokon áttekinteni az okokat, melyek e népesség fejlődését megállásra készítették.

A szántóföldi művelés alá vont területek nagysága az 1881-től 1910-ig terjedő idő alatt a következő fejlődést mutatta:

6. tábla. A szántóföldi terület fejlődése Magyarországon 1881-től 1910-ig.

Év	Learatott terület	Ugar	Elemi csapások által megsemmisített terület	Összes szántóföld
		1000 h e k t á r o k b a n		
1881.....	8.732·7	2.180·6	1.045·5	11.958·8
1885.....	9.376·6	2.051·7	260·4	11.688·7
1886.....	9.504·0	1.999·3	434·0	11.937·3
1890.....	9.700·6	1.935·1	175·8	11.811·5
1895.....	10.256·6	1.493·0	180·4	11.930·0
1896.....	10.139·0	1.493·0	298·0	11.930·0
1900.....	10.609·7	1.319·0	209·9	12.138·6
1901.....	10.634·8	1.319·0	184·8	12.138·6
1905.....	10.831·7	1.265·5	279·6	12.376·8
1906.....	11.331·4	1.207·2	69·7	12.608·3
1910.....	11.633·0	1.073·8	132·9	12.839·7

Meglehetősen változatos az a kép, mely ezekből az adatokból kibontakozik. Noha némi óvatosság nem árt, midőn következtetéseinket levonjuk. A messze multba visszanyúló adatok gyűjtése idején a központi statisztikai hivatal adatgyűjtési szervezete még nem volt olyan mértékben kifogástalan, mint aminőnek azóta kell hinnünk, mióta a rendszeres vetésterületi felvételek megtörténnek s különösen, amióta ezek a felvételek évenként ismétlődnek. Mégis, ha fel is tesszük, hogy az adatgyűjtési módszer kifinomodása helyesebb eredményekhez juttatta az újabb időkre vonatkozólag a statisztikát, másfelől az is valószínű, hogy ami az egész szántóföldi területnek adatait illeti, azokat nagyjában helyesnek fogadhatjuk el a múlt időkre vonatkozólag is.

Ekkor azonban az tűnik ki, hogy Magyarországon a szántóföld terjedelme 30 év leforgása alatt 8%-kal sem nőtt meg a magyar anyaország

területén. A népesség száma pedig körülbelül 22%-kal lett nagyobb. S ha viszont arra gondolunk, hogy ugyanazon 30 év alatt — amidőn az általános szabály alól a földművelő népesség sem alkotván kivételt — *a népesség életigényei sokkal magasabb fokra emelkedtek*, semmint voltak előbbi egyszerűségükben: iziben egész erejével élénk toppan az a nagy ellentét, mely a két arányszám között fennáll.

Látszólag nem ekkora a különbség, ha a learatott terület adatait vizsgáljuk s akkor sem, ha ehhez a területhez hozzáadva az elemi csapások által megsemmisített területek számadatait, a bevetett terület nagyságának fejlődését nézzük. A nyolcvanas évek derekától számítva, így mintegy 20%-nyi — s nagyjában szakadatlan — fejlődés mutatkozik a bevetett szántóföldekben, — a népesség fejlődésében látható emelkedésnél szintén kisebb.

A bevetett szántóföldi terület többlete felerészben az előbb ugarinak használt földeknek rövidebb ideig, vagy ritkábban történő pihentetése által jött létre (soktól függ az, hogy mindenkor a termelésnek a javára-e) s körülbelül kerekszámban szintén egymillió hektárra becsülhető azoknak a szántóföldeknek a kiterjedése, melyek a lefolyt 30 év alatt kerültek eke alá, — a statisztika e részben nyitva hagyván a kérdést, vajjon a friss területek olyanok voltak-e, amelyek értékessége a korábbi időkével felért, vagy pedig kevesetérő, csak kényszerítő szükségből szántóföldekké átalakított területek voltak azok.

Annyi kétségtelen, hogy a magyar mezőgazdaság a most tárgyalt 30 év folyamán, melyek közül az első 20 az emlékezetes s az amerikai gabonának európai piacon való megjelenésével szorosan összefüggő agrárválság súlyát erősen érezte, *igyekezett legalább a termőterület fokozásával a maga helyzetén könnyíteni*. Hogy ez az igyekvés nem sikerült olyan mértékben mintsem kívánatos lett volna, ezt az őstermelő népesség számbeli fejlődésének megakadása bizonyítja.

b) *A vetésterület megoszlása terményenkint.*

A bevetett szántóföldek kiterjedésének figyelemreméltó megnövekedése — sajnos — nem igen jelentette Magyarországon azt, hogy Magyarország földművelése — egy nagyvonalú koncepció szolgálatában — a termőföld kihasználását tekintve merőben új célokat tűzött volna ki maga elé. Az alábbi adatok egyfelől abszolút számokban, másfelől viszonyszámokban azt mutatják, hogy az idők során miként változott legfontosabb terményeink *learatott területe*. A vizsgálat eredménye az, hogyha némi kedvező változások elő is fordultak, nagyban és egészben a magyar mezőgazdaság alig volt előbbre 1910 tájékán, mint 1880 körül.

7. tábla. Magyarország learatott szántóföldi területe a főbb termények megkülönböztetésével 1881-től 1910-ig.

A) A learatott terület 1000 hektárokban.							
Megnevezés	1881	1885	1890	1895	1900	1905	1910
Őszi búza	2.364.1	2.571.6	2.839.4	3.010.7	3.185.0	3.307.6	3.371.9
Tavaszi búza	169.5	169.1	139.3	122.8	110.1	109.7	102.1
Kétszeres	204.6	185.4	153.8	90.3	87.5	78.6	55.8
Őszi rozs.....	1.046.6	1.090.2	1.054.5	1.014.8	1.009.2	1.029.7	1.043.2
Tavaszi rozs	41.5	40.8	31.1	27.2	21.5	22.5	23.0
Őszi árpa	77.3	80.2	89.4	78.5	68.3	64.2	56.2
Tavaszi árpa	833.5	965.7	918.8	931.0	937.4	968.8	1.042.8
Zab	955.7	1.038.2	993.1	962.4	981.4	1.016.9	1.068.6
Tengeri	1.796.5	1.875.3	1.931.6	2.147.9	2.217.3	2.123.4	2.427.2
Burgonya	371.5	419.6	433.5	460.6	508.3	536.9	610.2
Cukorrépa	30.6	31.7	65.6	73.9	90.4	164.8	115.0
Dohány	60.8	56.9	44.1	35.0	39.5	42.1	49.1
Borsó, bab, lencse .	36.2	42.7	45.2	31.5	31.5	32.6	29.0
Lucerna, lóhere ..	172.8	223.6	285.5	435.3	447.6	476.4	579.5
Len	12.7	11.0	12.0	11.2	8.8	13.1	8.5
Kender	69.4	67.0	70.9	55.8	55.6	58.2	53.9
B) ⁰ / ₀ -okban.							
Őszi búza	27.1	27.4	29.3	29.8	30.6	30.5	29.0
Tavaszi búza	1.9	1.8	1.4	1.2	1.1	1.0	0.9
Kétszeres	2.3	2.0	1.6	0.9	0.8	0.7	0.5
Őszi rozs.....	12.0	11.6	10.9	10.0	9.7	9.5	9.0
Tavaszi rozs	0.5	0.4	0.3	0.3	0.2	0.2	0.2
Őszi árpa	0.9	0.8	0.9	0.8	0.7	0.6	0.5
Tavaszi árpa	9.5	10.3	9.5	9.2	9.0	8.9	9.0
Zab	10.9	11.1	10.2	9.5	9.4	9.4	9.2
Tengeri	20.6	20.0	19.9	21.3	21.3	19.6	20.9
Burgonya	4.2	4.5	4.5	4.6	4.9	5.0	5.3
Cukorrépa	0.3	0.3	0.7	0.7	0.9	0.9	1.0
Dohány	0.7	0.6	0.4	0.3	0.4	0.4	0.4
Borsó, bab, lencse.	0.4	0.5	0.5	0.3	0.3	0.3	0.2
Lucerna, lóhere ..	2.0	2.4	2.9	4.3	4.3	4.4	5.0
Len	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Kender	0.8	0.7	0.7	0.5	0.5	0.5	0.5

Szántóföldi termelésünkben pár évvel a világháború kitörését megelőzőleg — viszonylag — a búzatermelés csaknem ugyanazt a szerepet játszotta, mint 30 év előtt. Noha a század eleje óta aránya némileg mégis csökkent s most már e réven is jobban szóhoz tudnak jutni a termelésnek olyan irányai (pl. a mesterséges takarmánytermelés), melyek fontosságukhoz képest a gazdálkodásban korábban nem eléggé karoltattak fel. A termelőterület egészéhez képest, a kétszeres termelését földművelésünk mindinkább feladta. A gabonaféléknél az intenzivebb gazdálkodást jelentő őszi búza- és rozstermeléssel szemben a tavaszi vetések mindinkább háttérbe szorultak. De őszi rozst, zabot és tavaszi árpát is a learatott területnek kisebb részén vetettek volt az 1910-ik évi adatok szerint, mintsem 1880 táján; különösen az őszi rozs és a zab arányszámának csökkenése szembeötlő. Burgonyavirág, cukorrépa zöldje, lucerna- és lóherevetések, valamint bükköny, mohar, takarmányrépa és egyéb mesterséges takarmányfélék azonban jóval több földön virultak megfigyelésünk végén, mint elején. Úgy ez a fejlődés, mint a tengeritermelésnek (az össztermelőterület emelkedése mellett is) nagyjában változatlan arányszáma azt mutatta, hogy

a magyar mezőgazdaság igyekezett a földmívelés és állattenyésztés kombinációját erősebben kiépíteni, így szaporítandó a gazdaságok jövedelmezőségét.

Ezek a változások azonban nem sokat változtattak azon a tényen, hogy Magyarország földmívelése egy emberöltő múltán is csaknem 60%-ában kenyérterményekre és egyéb gabonaneműekre volt alapozva, azokra a terményekre tehát, melyek terméseredményeire adott klimatikus viszonyaink mellett az emberi munkának kisebb hatása van. Különösen a kereskedelmi növények termelésének kiterjesztése s az ú. n. kerti gazdálkodás telephelyeinek szaporodása ment lassú ütemben; pedig ezek a gazdálkodási ágak — tudvalevőleg — a nagyobb munkát és tőkebefektetést rendszerint az értékesebb termelés bőségével is jutalmazták.

Nem érdektelen tehát az a pár szám, mely arra kíván rávilágítani, hogy a különféle termények learatott területe miképpen alakult a három évtizedes megfigyelés végén, ha a megfigyelésünk elejének adatait vesszük kiinduló pontul, — azaz tesszük egyenlővé ezerrel. Ebben az esetben a különböző termények területértékei 1910-ben a következők:

Őszi búza	1.425	Burgonya	1.642
Tavaszi búza	602	Cukorrépa.....	3.781
Kétszeres	272	Dohány.....	807
Őszi rozs.....	997	Borsó, bab, lencse ..	801
Tavaszi rozs	554	Lucerna, lóhere ...	3.353
Őszi árpa	727	Len	669
Tavaszi árpa	1.245	Kender	776
Zab	1.157	Takarmányrépa ...	3.124
Tengeri	1.351	Bükköny, moha stb.	3.315

Ezek a számok a maguk egyszerűségében jól megértetik azt, hogy a népesség számbeli gyarapodása maga, minden egyéb termelési szemponton kívül is mennyire szükségessé tette azt, hogy az emberi élelmezésre szolgáló cikkek fokozott mértékben termeltesenek. Az őszi búza vetésterülete csaknem másfélszeresére nőtt meg; arról is tanuskodván, hogy a kenyérmű termények közül csak a búza volt az, mely a maga részére újabb, meg újabb területeket hódított meg. De valamennyi kenyérműtermény összefoglalása is azt mutatja, hogy a búza, kétszeres és rozs vetésterületének (ill. learatott területének) indexe 1.201-re nőtt meg 30 év alatt; az agrárnépesség a kenyérmagvakat egyfelől a közvetlen életfenntartás céljaira s másfelől mint kiváló cserejavakat igyekezett a népességi szám emelkedésének határára megközelítőleg fölemelni. De annak, hogy a kenyérmagvak közül elsősorban a búza termelési területe emelkedett, más oka is volt. Az, hogy a búzatermelésüket főképp az országnak azok a részei növelték, melyeknek földjén a búza amúgy is főtermény lévén, igyekeztek a természetnyújtotta előnyeiket a lehetőséghez mérten még növelni. A mezőgazdasági népesség megélhetésének körülményeire nézve azonban nem a legjobb fényt veti az, hogy a burgonyatermőföldek oly gyorsan gyarapodtak; az export lehetőségein kívül mégis csak az volt az irányadó szempont a burgonyatermelés körének kitérítésénél, hogy a népesség

szélesebb rétegeinek számára könnyíttessék meg ennek a tömegélelmezési cikknek beszerzése ; éppenséggel nem vetett ez jó világot a szándék mögött rejtőzködő szociális háttérre.

c) *Terméseredmények.*

Szemlénk eddigi anyaga szükségessé teszi, hogy a múltba lehetőleg visszamenve igyekezzünk képet szerezni arról, hogy a magyar földművelés főbb ágai legalább milyen terméseredményeket hoztak. Vajjon a termőföldek növekedése együtt járt-e esetleg azzal, hogy a földművelés ugyanakkor nagyobb terméseredményeket adott? S vajjon a különféle termények termés-átlagai, valamint ez átlagok emelkedése megfelelt-e annak a várakozásnak, melyet számos külföldi állam példája után jogosan támaszthattunk volna a magyar földműveléssel szemben is.

Előbb a fontosabb cikkek terméseredményeit lássuk métermázsákban 1885-től kezdve :

8. tábla. Magyarország terméseredményei a főbb terményekből az 1885 1910. években.¹⁾

Év	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
	termés millió q-ban					
1885.....	31.1	12.3	12.3	8.5	28.0	27.9
1886.....	28.4	11.1	8.4	8.6	21.6	23.6
1887.....	40.9	15.4	12.7	9.6	18.8	23.2
1888.....	37.8	12.6	10.2	8.7	25.0	27.5
1889.....	25.2	10.7	7.7	6.7	26.6	28.8
1885—1889. átlag	32.7	12.4	10.2	8.4	25.0	26.2
1890.....	41.1	14.7	12.1	8.3	23.3	18.7
1891.....	37.8	11.0	12.1	9.9	37.9	20.8
1892.....	38.6	13.3	11.6	9.8	30.3	27.7
1893.....	43.7	16.1	14.1	10.6	34.5	32.7
1894.....	44.4	12.5	11.9	11.5	37.1	32.4
1890—1894. átlag	41.1	13.5	12.3	10.0	32.7	36.4
1895.....	44.4	12.5	11.9	11.5	37.1	32.4
1896.....	45.3	13.3	13.3	11.8	33.3	36.1
1897.....	22.1	9.3	9.1	8.0	26.4	30.4
1898.....	34.9	11.8	12.5	11.4	32.4	37.3
1899.....	38.5	13.0	13.4	11.8	29.5	36.4
1895—1899. átlag	36.2	12.0	12.0	10.9	31.7	34.5
1900.....	38.4	11.1	11.7	10.2	32.4	45.0
1901.....	33.7	11.3	10.9	9.9	32.4	43.1
1902.....	46.5	13.6	13.6	12.0	26.6	38.5
1903.....	44.1	12.9	14.1	12.7	34.5	45.0
1904.....	37.3	12.0	10.9	9.1	15.1	30.0
1900—1904. átlag	40.0	12.2	12.2	11.0	27.8	40.2
1905.....	42.9	13.7	13.6	11.3	23.9	45.8
1906.....	53.7	14.1	15.2	12.7	41.4	48.7
1907.....	32.8	10.7	13.7	11.5	39.5	48.5
1908.....	41.4	12.2	12.3	10.2	37.1	38.0
1909.....	30.8	12.0	15.6	13.4	41.1	50.0
1905—1909. átlag	40.3	12.5	14.1	11.8	36.3	46.2
1910.....	46.2	13.3	11.7	10.3	47.7	48.2

¹⁾ Ennek a táblának adatai az évcsoportosítást tekintve némileg más módszerrel készültek mint a többi táblaké, melyek rendszerint a 0-val és 5-tel végződő öt-öt éves csoportok adatait foglalják együvé. Ne higyük, hogy így a fejlődés kisebbnek látszik mint egyébként. Könnyű megállapítani, hogyha az átlagokat az 1886—90 évekkel kezdjük s az 1906—10 évekkel végezzük, a fejlődés még kisebb lenne, mint egyébként.

Ha az utóbb nyert terméseredményeket a 80-as évek második felének hozamával hasonlítjuk össze : a búzánál legalább tisztos emelkedést látunk ; *de ez sem fedi azt az emelkedést, amely a búzaföldeknél ugyanakkor mutatkozott.* Ha pedig a század első évtizedének végét a 90-es évek első felével vetjük össze, éppenséggel látjuk, hogy a magyar búzatermés azon a nívón sem volt később, mint 15 évvel korábban, noha a vetésterület éppen a búzánál közben is erősen növekedett. *A termelésnek ez a kvázi stagnációja éppenséggel nem volt jó jel a búzatermelés intenzitására nézve ; s még inkább nem azok a szélsőséges eltérések, amelyek éppen a búzatermelésben elégszűrűn jelentkeztek.* A rozs, árpa és zabtermésnél legalább nem láttuk a párját az idézett multban olyan eltéréseknek, hogy a búzatermés egyik évről a másikra a felére zuhan.

A helyzet ám a rozsnál sem jobb, mint a búzánál. Az a körülmény, hogy a 80-as évek termésénél Magyarország nem tudott jobbat produkálni a 900-as évek táján sem, éppenséggel *nem bizonyít fejlődő mezőgazdasági kultúránk mellett s a mellett sem, hogy földművelési rendszerünk alkalmat mutatott volna arra, hogy a mezőgazdasági népesség belső szaporodását egészen kiélje.*

A 80-as évekkel szemben az árpa-, zab- és tengeritermés nagyarányú emelkedést mutatott ; de a milléniumot megelőző esztendőkkal szemben már nem. Nagyjában bizony épp ott voltunk zab- és tengeritermelésünkben 1910 táján is, mint 1890 után. Csupán árpatermelésünk fejlődött határozottan. No meg a burgonyatermelés, melynek hozama sokkal jobbá lett.

A terméseredményeknek kedvezőtlen alakulása közismerten a hektáronkinti magyar átlagtermés alacsony voltával és az átlagok igen gyakori változásával függ össze. Amint alább néhány számadattal megvilágítatik, a magyar földművelés átlagos terméseredményei tényleg nem sok jó szándékot mutattak arra, hogy merész lendülettel magasabbra törjenek és a földművelő népet sok minden gondjától mentesítsék.

Nem volna helyes ezúttal hivatkozni például Dániára, melynek búzatermése hektáronkint újabban 30 q körül jár ; vagy Hollandiára és Belgiumra, ahol ez az átlag 25—26 q ; a Németbirodalomra, melynek átlaga is 20 q-ás határt ostromolja. De érdemesnek látszik az éghajlat által nem tulontúl elkényeztetett Svédország példáját idézni, ahol 1866-tól 1910-ig (azóta a fejlődés még frappansabb) a termésátlagok a következők voltak :

9. tábla. Svédország termésátlagai 1866—1910-ig ötéves átlagokban.¹⁾

Év	Őszi búza	Tavaszi búza	Őszi rozs	Tavaszi rozs	Árpa	Zab	Tengeri burgonya	Burgonya
termésátlaga hektáronkint q-ban								
1866—1870.....	13·3	11·6	12·9	9·1	12·2	12·0	12·8	74
1871—1875.....	14·6	13·7	13·8	10·6	14·8	13·0	14·5	79
1876—1880.....	13·3	14·3	13·6	12·5	14·5	13·3	14·1	77
1881—1885.....	13·0	14·9	13·3	12·4	14·7	13·4	14·6	75
1886—1890.....	15·0	13·6	14·4	11·3	15·0	12·9	14·9	80
1891—1895.....	16·3	14·9	14·1	11·9	14·5	13·6	15·7	81
1896—1900.....	18·3	14·3	14·8	11·5	14·4	12·8	15·5	77
1901—1905.....	17·3	13·9	14·4	11·5	14·3	12·0	14·9	89
1906—1910.....	21·1	16·3	15·6	13·0	16·9	15·3	19·0	10

¹⁾ Forrás: Statistik Årsbok för Sverige, 1925.

Negyven év leforgása alatt az őszi búza termésátlaga a korábbi termésátlagnak több, mint felével lett nagyobb (s korántsem átmeneti jelleggel, hanem a *legújabb* évek adatai szerint: teljes állandósággal). A tavaszi búza termésátlaga is szép javulást mutatott. S ha a rozstermelés egyik neménél sem volt már ily nagy a termésátlag növekedése (amint hogy a zabnál sem), viszont a magyar gabonatermelés sem: ezeknél a gabonaneműeknél Svédországban mégis észlelhető javulás párját nem tudja felmutatni, sem: a svédországi tengeritermelés intenzivebbé válását utánozni.

A magyar földművelés fontosabb cikkeinek átlagtermése 26 év leforgása alatt ugyanis alábbiak szerint alakult, bár a termésátlagokra vonatkozólag meg kell jegyezni, hogy azok felbecsülése csak a 90-es évek óta történt nagyobb hitelességű módszerrel:

10. tábla. Magyarország termésátlagai az 1885—1910. években.

Év	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
	termésátlaga hektáronként q-ban					
1885.....	11·3	9·3	11·7	8·2	14·9	66·6
1886.....	10·3	8·5	8·1	8·2	11·3	55·5
1887.....	14·7	11·8	12·7	9·2	10·3	56·3
1888.....	13·7	9·9	10·4	8·3	13·4	62·5
1889.....	8·7	5·6	7·6	6·5	13·7	65·6
1885—1889. átlag	11·8	9·0	10·1	8·5	12·7	61·3
1890.....	13·8	11·8	12·0	8·4	12·0	43·1
1891.....	12·5	9·2	11·6	9·8	18·9	48·2
1892.....	12·6	10·7	11·1	9·7	14·5	60·6
1893.....	13·3	11·5	13·5	10·9	17·0	72·0
1894.....	12·4	12·5	12·4	11·0	8·8	61·6
1890—1894. átlag	12·9	11·1	12·1	10·0	14·2	57·1
1895.....	14·2	11·0	11·7	10·9	17·3	70·4
1896.....	13·2	11·7	13·1	11·5	16·1	81·2
1897.....	7·9	8·5	9·7	8·9	13·3	69·1
1898.....	11·4	10·7	12·8	12·1	15·3	81·5
1899.....	12·2	11·4	13·2	12·2	13·8	79·0
1895—1899. átlag	11·8	10·7	12·1	11·1	15·2	76·2
1900.....	11·7	10·0	11·7	10·4	14·6	88·5
1901.....	10·2	9·9	10·8	10·1	14·7	85·2
1902.....	13·9	12·0	13·3	12·2	12·3	76·2
1903.....	12·8	11·4	13·5	12·4	15·2	83·8
1904.....	11·0	10·7	10·7	9·2	7·7	58·0
1900—1904. átlag	11·9	10·8	12·0	10·9	12·9	78·3
1905.....	12·5	12·1	13·2	11·1	17·2	85·3
1906.....	15·1	12·5	14·4	12·3	17·9	86·5
1907.....	10·0	10·0	12·4	10·7	16·7	85·1
1908.....	11·7	11·0	11·4	9·6	15·7	65·0
1909.....	8·5	11·3	13·3	12·3	16·8	82·3
1905—1909. átlag	11·8	11·4	13·0	11·2	15·7	80·8
1910.....	13·3	11·8	10·6	9·6	19·6	78·9

Búza-termelésünket egyáltalán nem tudtuk előre vinni a 25 év alatt, sőt a 90-es évekkel szemben határozott visszaeséről lehet beszélni. Nagyban és egészben rozstermelésünk is ott állt a század elején, ahol a korábbi évtizedben volt s gabonaneműek közül tulajdonképpen csak az árpa és zab azok, melyek termelési eredményei fölött nem mulott el nyom nélkül a negyedszázad év. Jellemző, hogy úgy a tengeri-, mint a burgonyatermelésnél, ahol a közvetlen emberi munkának elvégre több a szerepe, mint a gabona-terményeknél, a termésátlagok a multtal szemben jóval figyelemre méltóbb módon növekedtek meg. Mintha csak a magyar földművelők verejtékes munkával akarták volna itt pótolni a termelési rendszerükben hiányzó tőkét és talajjavítási eszközöket.

d) Gabonaárak.

A mondottak csak megerősítik azt, hogy a magyar földművelő-népesség nagyobbarányú fejlődésre a mult század utolsó 10—20 évében, valamint századunk elején a szántóföldi terület nagysága és az azon termelt cikkek mennyisége miatt sem volt lehetséges. Még súlyosabbá tette a mezőgazdaság helyzetét az a körülmény, hogy éppen ez az időszak számos termény alakulásában a *katasztrófális áresések* korszaka volt, amint ez íziben kitűnik a következő adatokból:

11. tábla. Gabonaárak a budapesti árú- és értéktőzsdén az 1867—1911. években.¹⁾

Év	Átlagárak koronákban, q-ként				
	búza	rozs	árpa	zab	tengeri
1867—1871. átlag	21·9	15·9	13·2	14·4	12·6
1872—1876. »	24·7	18·2	14·2	14·9	14·3
1877—1881. »	23·3	17·1	13·5	13·3	12·9
1882—1886. »	18·9	14·5	13·3	13·5	12·6
1887—1891. »	16·8	13·7	12·3	12·6	11·4
1892—1896. »	15·3	12·6	11·3	12·5	9·9
1897—1901. »	18·6	14·6	11·8	12·2	10·1
1902—1906. »	16·9	13·5	12·7	13·5	12·8
1907—1911. »	24·0	18·2	15·1	16·9	13·8

Év	0-ás liszt	Bab		Borsó	Lencse
		(aprószemű)	(nagysemű)		
1867—1871. átlag	48·1	20·7	18·6	23·2	—
1872—1876. »	53·1	20·6	18·8	24·2	27·5
1877—1881. »	45·9	21·7	18·9	23·1	25·5
1882—1886. »	36·9	22·4	18·2	20·2	29·7
1887—1891. »	30·7	19·0	15·9	19·4	28·8
1892—1896. »	26·3	16·6	14·2	18·9	25·5
1897—1901. »	30·4	16·4	14·6	20·2	25·8
1902—1906. »	27·5	23·0	20·8	20·4	35·3
1907—1911. »	37·0	23·5	20·5	23·4	34·1

¹⁾ Forrás itt és általán az árstatisztikai adatoknál: a M. Stat. Közlemények 44. sz. kötete. Ragaszkodunk itt a kiadvány közléseinek rendjéhez, melyek éppen az agrár-válság hatásait jól szemléltetik.

Ezek az adatok a budapesti árú- és értéktőzsde árjegyzéseinek átlagait tüntetik fel, de mégis szomorú bizonyosságai annak a nagy küzdelemnek, melyet a magyar gazdaközönségnek a 80-as évek kezdetétől kellett szinte a létéért megvívnia. (Hiszen a tőzsdei árjegyzés magassága legtöbb esetben nem is fedi azokat az árakat, melyeket a termelő kap terményeiért: t. i. rendszerint a szállítási költséggel kevesebbet kap annál.) A tömegtermelés és tömegfogyasztás produktumaiért tehát a mezőgazdaság mind alacsonyabb és alacsonyabb árakat tudott elérni s csupán 1907 táján, akkor, amidőn Magyarországon az emlékezetes konjunktúra-korszak megindult, emelkedtek a termények árai olyan magasra, hogy a gazda gondterhelte napjai ritkábbak lettek.

Az adatokból különben az is kitűnik, hogy éppen az emberi élelmezésre szolgáló búza és rozs áralakulása volt a nehéz időben *legkedvezőtlenebb, azoké a cikkeké tehát, melyek termelésére a lakosság számának növekedése miatt kiváló gondot kellett fordítani* s amelyekre támaszkodó malomipar és a külföldi export is megkívánta azt, hogy a termelés mennyiségében se igen legyen változás. A takarmánycélokot szolgáló árpa, zab és tengeri áralakulása (főképp az első kettőé) nem volt annyira kedvezőtlen, mint a búzáé és rozszé, de hol állottak ezek az árak is attól, hogy a búza- és rozstermelés lucrum cessansát pótolni tudják?

e) *Telekkönyvi birtoktestek megterhelése.*

Csupán a magyar gabonatermelés hirtelen megnövekedett eredményessége lett volna az az eszköz, mely a mezőgazdasági termelés súlyos helyzetében enyhülést tudott volna létrehozni. Nagyobb termés mellett a gazda nem jár rosszul, ha terményeinek alacsonyabb is az ára. Ez persze csak a jámbor óhajok sorába tartozott. Éppenséggel nem csodálatos tehát, hogy a *telekkönyvi birtoktestek megterhelésének adatai* is arról számolnak be, hogy a földbirtokos osztály mind sűrűbben és sűrűbben kénytelen hitelhez nyúlni; az eseteknek jórésében nem azért, hogy hasznos beruházásokat eszközöljön, hanem inkább átmenetinek vélt nyomasztó helyzetéből szabadulandó. A telekkönyvi birtoktestek ugyanis — az új és a megszüntetett terhek különbözeteiképpen — a 80-as évek óta a következőképpen terheltek meg újabb összegekkel:

Év	Terhek különbözete millió koronákban	Év	Terhek különbözete millió koronákban
1881—1885. átlag 152·6	1896—1900. átlag 237·8
1886—1890. « 127·0	1901—1905. « 194·7
1891—1895. « 162·1	1906—1910. « 438·0

Valószínű, hogy az utolsónak idézett 5 évi átlag azért annyira magas, mert ekkor már a gazdaközönség (részben a terméseredmények javulása,

részben a gabonatermények jobb értékesíthetősége, ámde tagadhatatlanul a hitelpiac nagyobb előzékenysége folytán is) abba a helyzetbe került, hogy *nagyobbösszegű beruházási hiteleket vehetett igénybe*. Ezt éppen az teszi valószínűvé, hogy az 1906—1910. évek tehertöbbletének átlaga a megelőző 5 év átlagának több, mint kétszerese s hogy 1910-ben a telekkönyvi birtoktestek terhei éppenséggel csaknem 800 millió koronával szaporodtak Magyarországon.

Kevésbé valószínű az, hogy a telekkönyvi terhek emelkedése a 90-es évek tájékán és a 90-es évek elején is azt mutatta volna, hogy az új terhek különbözete egészében a mezőgazdasági termelés intenzivebbé tételét célozta. Ez persze 1910 körül sem volt így. De a magyar mezőgazdaságnak 1890—1900 körül vállalt adósságterhei alighanem igen nagy részben azt a célt szolgálták, hogy azok révén a gazdaközönség mintegy időt nyerjen; mintegy át tudja magát menteni akkorra, midőn a konjunktúra ismét kedvezőbbé válik. Sajnos, erre sokáig kellett várnia. A magyar földbirtok tehermentesítése ez időtájt lett Magyarországon szinte szállóigévé. Mutatva azt, hogy a birtokososztály adósságai (nemcsak a jelzálogos terhek, de sokszor a rövidlejáratú hitelek még sokkal inkább) mennyire nyomasztóak, egy nagyobb célkitűzésű termelési politikának mennyire akadályai.

A földtehermentesítés valóban égetően aktuális kérdés volt a századforduló körüli Magyarország gazdasági életében. Mindenfelé komoly aggodalmat keltő helyzet.

f) Szőlő- és bortermelés.

A szőlőművelés és bortermelés sem volt ez alól kivétel. A magyar mezőgazdaságnak igen erős s többszázados mult hagyományaival fejlesztett ága volt a szőlőművelés, melynek produktumai kivitelünknek is jelentékeny tényezői voltak. Mintha csak a magyar gazdaközönséget a sors csapásai minden irányban sujtani akarták volna, a 80-as évek közepe óta a filloxérvész egyre növekvő erővel, mint több és több községben ütötte fel fejét, úgyhogy szőlőművelésünk szinte kiszámíthatatlan károkat szenvedett. A szőlőterület és bortermelés hanyatlását világosan bizonyítják az alábbi adatok, amelyek nagyjában arra nézve is támpontul szolgálnak, hogy Magyarország közgazdaságában 1906 tájékán megindult konjunkturális korszak hatását ezen a téren is meg tudjuk figyelni.

Bezárólag 1895-ig Magyarország szőlőterülete szakadatlanul csökkent és csak 1900-tól fogva lehetett ismét látni azt, hogy a magyar szőlőművelés komoly fejlődésnek néz elébe. Az 1895. év tehát leginkább alkalmas annak megfigyelésére, hogy a filloxérvész — kezdete óta — ez évig bezárólag hány községét látogatta meg régi anyaországunknak.

12. tábla. Magyarország szőlő- és bortermelésének fejlődése az 1881—1910. években.

Év	Szőlőterület 1000 hektárban	Bortermelés millió hl.	átlag hl.	Szőlő- eladás 1000 q	Termelés értéke millió K	Átlag hek- táronként K
1881—1885. átlag	367·4	4·6	12·4	28	42·4	230
1886—1890. »	340·6	4·2	12·2	47	43·1	254
1891.....	254·2	1·2	4·8	16	49·1	193
1892.....	248·8	0·8	3·2	12	30·5	123
1893.....	226·1	0·9	4·2	32	39·8	176
1894.....	219·8	1·4	6·3	35	48·4	220
1895.....	202·9	1·9	9·5	87	63·4	314
1891—1895. átlag	230·4	1·2	5·6	36	46·2	205
1896.....	206·9	1·4	7·0	30	47·0	227
1897.....	205·5	1·1	5·5	47	42·8	208
1898.....	208·5	1·1	5·5	66	46·0	220
1899.....	214·5	1·7	8·0	64	61·0	284
1900.....	221·9	1·6	7·4	63	58·1	262
1896—1900. átlag	211·5	1·4	6·7	54	51·0	240
1901.....	227·0	2·6	11·5	104	81·9	361
1902.....	234·2	2·6	11·2	88	70·5	301
1903.....	239·1	2·4	10·2	134	68·4	286
1904.....	248·1	3·5	14·0	188	108·4	437
1905.....	257·8	3·2	12·3	147	100·1	388
1901—1905. átlag	241·2	2·8	11·8	132	85·8	356
1906.....	269·6	3·1	11·1	134	99·5	369
1907.....	275·8	3·1	11·1	183	126·2	457
1908.....	289·6	6·5	22·5	264	173·0	597
1909.....	298·2	3·3	11·0	74	97·6	327
1910.....	305·1	2·5	8·3	104	110·2	361
1906—1910. átlag	287·7	3·7	13·8	152	121·3	422

A 70-es évek derekán, sőt végük felé is még ritkaságszámba ment a község, melynek területén filloxérát konstataáltak. 1884-től kezdve azonban mind több és több község került be a veszedelmes hálózatba, 1890-ben a fertőzött községek száma már 1745 volt, hogy a következő években ismét újabb 425, majd 154 községben lépven fel a filloxéra, 1892-ben — a filloxérvész hullámvonalának első csúcspontján — 2334 község szőlőtermését fenyegette e révén pusztulás. A következő három évben átmenetileg a filloxéra terjedése lassúbb tempót vett s a korábbi arányokban azután sem lepett meg új községeket; csupán az 1896. és az 1899. évek hoztak még nagyobb-számú (előbb mentes) község szőlőültetvényeire veszedelmet.

1900-ban, mikor összesen 5774 községben foglalkoztak Magyarországon szőlőműveléssel, ezek közül 3112-ben állapították meg a filloxérát hivatalosan. A 90-es évek derekán azonban már kezdtek jelentkezni a filloxéra ellen való védekezés eredményei s főképp az új ültetésű szőlők hatása. Századunk első évtizedében a szőlőművelés nagyjában heverte ki azokat a sebeket, melyeket a jó 15 évi depresszió alatt szerzett, noha a filloxéra *előtti* idők bortermésátlagait azóta sem tudta elérni s valójában a szőlőeladás egyre emelkedő értéke volt az, mely helyzetét (anyagilag) megjavította.

Mégis csak az 1904—1908. évek voltak a szőlőtermelőkre szerencsésebbek, bár közvetlenül azután ezek sem ismétlődtek meg; s ezek is csak azoknak a szőlőgazdáknak juttattak hosszú bőjt után kárpótlást, akik a 90-es évek minden nehézsége ellenére is kitartottak e termelési ág mellett. A szőlőművelés tudvalevőleg jeles szakértelmet, viszonylag nagyobb tőkék felhasználását, kiválóan sok munkát és bizonyos vállalkozói szellemet is tételez fel. Nem csoda, hogy szőlőgazdáink közül sokan mondtak egyszer és mindenkorra búcsút ennek az esetleg jól jövedelmező, ám rendszerint kockázatos és nagyon sok fáradsággal járó termelési ágnek. De másfelől köztudomás szerint a szőlőművelés nem olyan gazdálkodási ág, melyet túlnyomórésztben több száz vagy ezer holdra kiterjedő tagokban folytatnak a gazdák. Éppen ellenkezőleg. Kerekszámban a szőlőterületeknek 90%-a — legalább akkor, amidőn szőlőművelésünket a filloxéra-vész megrohanta — törpegazdaságok, illetve kisgazdaságok alkotórészét tette. S ha másrészt ismerjük azt a fontos adatot, hogy 1895-ben a szőlőterületeknek mintegy 30%-a parlagon hevert, akkor azzal is tisztában lehetünk, hogy *a mezőgazdasági népesség megélhetése és számbeli fejlődése elé ezen a ponton is hatalmas akadály tornyosult.*

Hogy bortermelésünk milyen mélyre zuhant a filloxéra-vész előtti időkhöz képest s mennyire látta ennek kárát közzgazdaságunk, ennek fontos adaléka, hogy míg a 80-as években a borbehozatal és kivitel mérlege átlagosan egymillió q plusszal zárult, addig a 90-es évek folyamán a behozatal multa felül átlagosan 300 ezer q-val a kivitelt. Csak a szőlőtermelés fokozatos magához térése után tudott ismét e termelési águnk jelentékenyebb kiviteli fölösleget produkálni.

g) *Az állattenyésztés. Állatállomány. Állatforgalom. Gazdaságok ellátottsága. Állatarak.*

A földművelés adatainak áttekintése után *állatállományunk* statisztikája az, mellyel foglalkoznunk kell.

Az állatlétszám főbb adatai, melyek a régi Magyarország utolsó állatszámolásából rendelkezésünkre állanak, látszólag nem mutatják azt a sok bajt, mely a magyar gazdaközönséget termelőmunkájának ebben a részében is fenyegette.

13. tábla. Magyarország (az anyaország) állatlétszáma az 1884., 1895. és 1911. évi állatszámítások szerint.

A) 1884.						
	Ló	Őszvér és számár	Szarvas- marha	Juh	Sertés	Kecske
Darabszám ezrekben	1.749·3	22·9	4.879·3	10.594·9	4.803·8	270·2
Esett 100 km ² állat.....	625	8	1.744	3.787	1.717	97
Esett 1000 lélekre állat	122·5	1·6	341·8	742·3	336·5	18·9
B) 1895.						
Darabszám ezrekben	1.997·1	22·3	5.829·6	7.526·8	6.447·4	286·4
Esett 100 km ² állat	714	8	2.084	2.690	2.304	102
Esett 1000 lélekre állat	125·1	1·4	365·2	471·5	403·8	17·9
C) 1911.						
Darabszám ezrekben	2.001·4	18·8	6.184·3	7.697·7	6.416·4	331·4
Esett 100 km ² állat	709	7	2.190	2.727	2.273	117
Esett 1000 lélekre állat	109·6	1·0	338·6	421·5	351·3	18·1

Az állatállomány — a juhok számát kivéve — figyelemreméltó módon megnőtt a 27 év folyamán. Az abszolút számok ezt mondják. Ámde a népességhez való viszonyítással mérve a fejlődést, lényegesen más helyzettel állunk szemben. A loállomány 1895-ig nagyjában ugyanolyan arányban szaporodott, mint az ország népessége; az 1911. évi számítás szerint már korántsem tudta követni a népesség növekedését. A szarvasmarhaállománynak a népesség számához viszonyított aránya 1911-ben is majd akkora volt, mint 1884-ben (noha mégis valamivel kisebb), ez az index azonban, ha a messzibb multhoz nem is, a közelmulthoz képest annál inkább csökkenést jelent; 1895-ben az arány még jóval kedvezőbb volt s addig a szarvasmarhaállomány számának emelkedése a népesség szaporodását fedezte. A juhállománynak a népességhez viszonyított relatív értéke persze 1911-ben is éppen csak hogy fele volt az 1884-ik évi értéknek; itt különösen nagy hanyatlásról kell szót adni. De hamarosan ellankadt a sertésállománynak gyors, a népesség szaporodását felülmúló gyarapodása is, noha viszont a számítás itt még 1911-ben is fejlődést jelez 1884-gyel szemben.

Nagyjában ezek a számok még sem volnának kedvezőtlenek. Azt semmi esetre sem olvashatjuk ki belőlük, mintha állatállományunk fejlődése merőben ellentétes irányokat követett volna a népesség fejlődésével.

Egyéb adatsorok után kell tehát kutatnunk, ezen a ponton is megerősítendő azt a felfogásunkat, hogy Magyarország mezőgazdaságának helyzete ezen a téren sem volt olyan kedvező, ami a földművelőnépesség kereteinek kibővülését megengedte volna. Bőven találunk ilyeneket. Ime az alábbiakban pár szemelvény.

Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás Magyarországon 2,388.482 gazdasággal is bíró állattulajdonost talált; 1911-ben ezeknek a száma mindössze 1,702.675 volt. A csökkenés túlnyomó része az 1 holdon aluli — állattulajdonnal bíró — gazdaságok számát csorbította: ezek száma 562.949-ről 97.378-ra olvadt le. Pedig ne gondoljunk a feltűnő eltérés okát keresve arra, hogy talán az 1 holdon aluli gazdaságok közül számos az újabb összeírásnál az 1—5 holdas gazdaságok közé került be; ezekből is csupán 573.281-nek volt állata 1911-ben, míg 1895-ben 716.769-nek volt. Tény tehát, hogy a gazdasággal bíró állattulajdonosok száma és pedig éppen a kisembereké, rendkívüli módon megfogyott a 16 év alatt; éppen azoké, akiknek egy-egy tejelő tehene, anyakocája, juha vagy éppenséggel lova szinte minden vagyona. S ha talán az alábbi adatok, melyek egy-egy állattulajdonnal bíró gazdaságra a két szóbanforgó állatszámolás idejében eső állatlétszámot szemléltetik:

14. tábla. A gazdaságok átlagos állatlétszáma 1895-ben és 1911-ben Magyarországon (az anyaországban).

Gazdaság nagysága	Szarvasmarha	1895-ben			1910-ben			Juh
		Ló	Sertés	Iuh	Szarvasmarha	Ló	Sertés	
1 holdon aluli . .	0·40	0·14	0·90	0·21	0·83	0·27	1·80	0·55
1— 5 holdas .	1·03	0·28	1·16	0·56	1·63	0·38	1·47	1·15
5— 10 «	2·05	0·70	1·68	1·28	2·59	0·74	1·84	2·26
10— 20 «	2·97	1·17	2·49	2·43	3·48	1·28	2·82	3·54
20— 50 «	4·44	2·11	4·10	4·98	4·51	2·26	4·67	5·94
50— 100 «	7·38	3·20	7·18	9·05	8·09	3·71	7·90	11·89
100— 200 «	14·41	5·00	11·20	19·38	14·22	4·85	11·72	26·26
200— 500 «	31·74	7·28	25·85	55·98	31·77	7·01	20·72	65·09
500—1000 «	68·50	12·95	67·70	171·00	70·31	13·81	51·28	148·63
1000 holdon felüli .	186·60	30·49	232·90	765·70	171·57	30·21	159·35	493·85

első pillanatra azt a látszatot keltik, hogy a kisebb gazdaságok állati felszerelése a két összeírás ideje alatt javult, nem szabad mindenekelőtt feledni azt, hogy ennek a javulásnak az volt az ára, hogy a gyengébb állattartó gazdák közül roppant sokan kénytelenek voltak megválni állataiktól. De másrészt valószínű, hogy a javulás alapján a századeleji konjunkturális időkkel függött már össze, mikor a kisebb gazdálkodók helyzetében is könnyebbülés állott be.

Nagy kérdés különben, hogy az átlagos állatlétszám növekedése jelentette-e az ország közgazdasága szempontjából azt, hogy az állatlétszám többet is érő. Erre nézve — sajnos — éppen az a körülmény, hogy a kisgazdaságoknak (a hazai viszonyok között különben felette kívánatos) állattenyésztése — úgy tetszik — előtérbe került (numerikusan) a nagy gazdaságokéval szemben, bizonyos negatív feltételezésekre ad alapot, noha adatok vannak arról, hogy a kisgazdaságokban 1895-től 1911-ig a nyugati fajta szarvasmarhák tenyésztése inkább teret nyert, mint a 100 holdnál nagyobb gazdaságokban.

Am fogadjuk el adatainknak fenti csoportját kiinduló pontnak. Számos más adatsorral kell mégis igazolni, hogy az állattartó gazdák helyzete nem volt a legbiztosabb a múlt század kilencvenes éveiben s a jelen század elején. Az állatforgalom adataival; minthogy a magyar állattenyésztés mindig rá volt utalva, hogy produktumait külföldön is elhelyezze. Az állatárak alakulásával; az árak ereje nagyon lenyomhatja — s gyakran le is nyomta — az állattenyésztési munka jövedelmezőségét. A belső fogyasztás adataival s elsősorban a budapesti közvágóhidak forgalmával; a főváros lakosságának felvevőképessége nagyon közelről érinti a vidéki állattenyésztés érdekeit, kilátásait.

Először az állatforgalom alakulásáról nyújtunk rövid áttekintést. Szarvasmarhakivitelünk alakulása azóta, hogy áruforgalmi statisztikánk fennáll, a következő volt:

15. tábla. Magyarország szarvasmarha kivitele az 1882—1911. évek alatt, 5 éves átlagokban.¹⁾

Év	Darabszám	Érték millió korona
1882—1886.....	96.292	42·6
1887—1891.....	157.629	62·3
1892—1896.....	199.420	75·3
1897—1901.....	289.008	99·9
1902—1906.....	374.612	145·6
1907—1911.....	348.831	141·2

Szarvasmarhakivitelünk a 80-as évek eleje óta mindenestre nagyarányú fejlődésen ment át. Noha kétségtelen, hogy a szarvasmarhakivitel egészének a vasúti forgalomra való áttelődése is egyik főoka annak, hogy a jelen század első évtizedében a kivitel — látszólag — annyira megélnkült. A kivitel fokozódásának túlnyomó része persze a vágóökrökre, vágóbikákra és vágótehenekekre esett, de feltűnő az a nagy emelkedés, mely az ígásökrök, valamint a tenyészbikák és tenyészteheneke kivitelében is mutatkozott.

1893-ban ezekből az állatokból mindössze 837 darabnyi kivittelt jegyzett fel a statisztika; a századforduló tájékán azután gyors emelkedéssel 10—11 ezerre szökött fel a kivitt tenyészteheneke és bikák száma. Az emelkedés később is tovább tart s 1910-ben a statisztika a kivitel mennyiségét már 55.854 darabban állapítja meg.

Tenyészbikákban és tenyésztehenekeben tudvalevőleg Magyarország maga is figyelemreméltó behozatalra szorult (és szorul); ígásökrökben sem volt olyan dúsan ellátva, hogy a külkereskedelmi forgalom illetén alakulását

¹⁾ Forrás: A M. Stat. Közlemények 63. sz. kötete. E kötet közlései alapján módunk lett volna más-évcsoportok átlagait is közölni. De helyesebbnek véltük a kiadványban közölt átlagokhoz ragaszkodni: ugyanazokra az évekre vonatkoznak, melyek az áradataknál is előfordulnak.

az örömmel az az osztatlan érzése fogadhatná, mely kijárna a kiviteli forgalom emelkedésének. Közelálló feltevés, hogy a forgalomnak ebben a részében számos egységnek áruba bocsátása nem a gazdálkodás normális menetéből folyt, hanem kényszerű szükségből, a gazdálkodó vagyonának is csonkulását jelentve.

Nagyjában ugyanezek a gondolatok támadnak fel akkor, ha a jövőendő igaerő s a jövő tenyésztése szempontjából nagy értékkel bíró tinók és üszök kivitelét nézzük. 1893-ig ez merőben jelentéktelen volt; de azután az állatkivitelnek egyre becsebb részévé vált, 1908-ban 56.008 darabot exportáltunk belőlük, a régi idők maximumát.

Szarvasmarhakivitelünk erősen az időjárás hatása alatt állt: egy-egy esztendő rendkívüli szárazsága ugyancsak felrúgtatta az exportra került szarvasmarhák számát. Másfelől az exportállamok állategészségügyi viszonyai és vámpolitikája voltak azok a körülmények, melyek alakulására különös befolyással voltak.

Mindezeket a körülményeket mérlegelve is a statisztikusnak újból meg újból méltányolnia kell a tényt, hogy Magyarország szarvasmarhakivitele 30 év alatt mintegy négyszeresére nőtt. Ez valóban nagy eredmény s noha az állatforgalom emelkedése nyilván nem jelentette a gazdaközönségre nézve azt, hogy jószágait állandóan magasabb árért tudta volna exportálni, mégis kétségtelen, hogy a nagyobb állatkivitel (utóbb még drágább árakkal is párosulva) mégis jelentős segítségére volt a gazdaosztálynak sokszor bizonytalan helyzetében. Az exportmarhák átlagárai (amelyek persze attól is függenek, hogy a szarvasmarhák különböző csoportjai miképpen szerepelnek a kivitel összetételeiben) valóban elég nagy hullámzást mutattak. A 90-es évek elején kivitt ökrök egységértéke a 400 koronát mindig meghaladta; 1891-ben pl. 441 korona volt, sőt 1894-ben (szarvasmarhakivitelünk ebben az évben kivételes konjunktúrát élvezett) 448 korona volt. Viszont a 90-es évek második felében, amidőn a múlt időkkel szemben való nagyobb kivitel állandósulni látszott, az átlagárak több ízben is jóval kisebbek, 1898-ban pl. csak 326 korona, 1899-ben pedig 385 korona. Az első esetben 33%-nyit s a másodikban is 15%-nyit az esés a közel-korábbi maximummal szemben.

Csupán a következő évtized közepe táján tud ismét a magyar állattenyésztés abba a helyzetbe jutni, hogy a kivitelre kerülő vágóökröket stb. fokozatosan magasabb árban helyezze el, ami azonban ismét csak azt a tényt erősíti meg, hogy a múlt század 90-es évei mezőgazdasági népességünkre nézve ebből a szempontból sem voltak kedvezőek.

A mezőgazdasági népesség helyzetének lépcsőzetes javulását, másfelől pedig e helyzetnek korábban rosszabb voltát azok az adatok is igazolják, melyek a vágómarha 1897—1911. évi áralakulását tüntetik fel a budapesti marhavásárokon. A vágómarha 100 kg élősúlyának ára a következő volt ekkor a budapesti piacon:

16. tábla. Szarvasmarha-árak (100 kg élősúly) Budapesten az 1897—1911. években.

Megnevezés	1897—1901	1902—1906	1907—1911
	években átlag korona		
Tarka ökör, elsőrendű	62·5	75·0	86·5
« « középminőségű	56·0	66·5	74·5
« « silány	49·0	57·5	62·0
Magyar legelő- és paraszanmarha	47·5	58·5	67·5
Magyar tehén	50·0	57·0	60·0
Borjú, elsőrendű, belföldi	74·5	87·5	103·0
« másodrendű	43·5	62·0	91·5

A kilencvenes évek végén, bármelyik szarvasmarhatípus átlagos árait is nézzük: az árak mintegy 20%-kal alacsonyabbak voltak, mint a század első éveiben. Az 1910 körüli évek áralakulása pedig éppenséggel 30, sőt több %-kal is fölülmulta az előbbieket. Ismét újabb bizonyosság ez arra, hogy akkor, mikor a mezőgazdasági népesség helyzete még mindig szinte katasztrófális s a jövőjét illetőleg is bizonytalan volt a földművelést annyira nyomó amerikai verseny miatt: az állattenyésztés is — kisebb jövedelmezősége révén — kevésbé lehetett segítségére, mintsem később, mikor az agrárválság már enyhült. Igaz, hogy 1910 már az általános drágulási periódusba esett.

A szarvasmarhatenyésztésnek tudvalevőleg a belső fogyasztás növekedése is erős támasza volt a századforduló körüli időkben. Amint az ország népességének iparosodása és urbanizálódása előbbrehaladt: az iparforgalmi népességgé átalakult lakosság életigényei is gyorsan emelkedtek; ez — többek között — a húsfogyasztás emelkedésében is jelentkezett. Budapesten, mely a vágásra került állatok húsainak egyik főfogyasztója, különösen jól lehet megfigyelni (a közvágóhídon levágott szarvasmarhák számán keresztül) a fogyasztás képében az állattenyésztés érdekében megnyilatkozó ösztönző erőt. 1876-tól kezdve a marhaközvágóhíd vágatási eredményei (Budapest székesfőváros statisztikai évkönyvei szerint) ezek voltak:

17. tábla. A budapesti közvágóhídon levágott szarvasmarhák száma az 1876—1910. években.

Év	Bika	Ökör	d a r a b s z á m				Összesen
			Bivaly	Tehén	Borjú		
1876—1880. átlag ..	477	27.342	2.327	19.004	49.580	99.110	
1881—1885. « ..	708	37.034	2.977	14.836	62.936	118.691	
1886—1890. « ..	621	52.297	1.436	15.709	93.265	162.328	
1891—1895. « ..	1.287	56.655	1.075	15.364	104.086	178.457	
1896—1900. « ..	3.861	68.923	3.556	20.982	124.717	222.039	
1901—1905. « ..	6.247	65.894	5.075	24.299	112.446	213.961	
1906—1910. « ..	7.670	56.056	4.016	25.635	125.345	218.722	

A budapesti piac ezek szerint megközelítőleg kétharmadrész-annyi szarvasmarhát fogyasztott el, mint amennyi évenként külföldre került. De sokszor, különösen a korábbi években a budapesti marhavásár belföldi (nem export) vásárlásai elérték a külföldre szánt vásárlások mennyiségét. Az adatok azt is mutatják, hogy a hetvenes és nyolcvanas években a főváros marhahús-fogyasztása nagyjában a népesség növekedésének arányában emelkedett. *A kilencvenes évek folyamán azonban: mikor Budapest népességének fejlődése a legmagasabb arányokat öltötte, már nem tudta követni a népesség fejlődését.* A húsfogyasztás mennyisége 1900 körül határozottan stagnáló volt (sőt inkább csökkenő irányzatú) s csak 1910 felé növekedett ismét, ámde az 1910 előtti évek húsfogyasztása még így is mindig csak az 1900 körüli évek szintjén mozgott.

Ennek oka kétségtelenül az a súlyos depresszió, mely közgazdasági életünket általán (s Budapest közgazdasági életét is) megülte 1900 táján s mely ugyanakkor a lassan emelkedő húsárakkal párosulván, inkább lenyomta, mintsem emelte a főváros lakosságának életszínvonalát. *A mezőgazdasági népességre ebből hátrány tulajdonképpen alig származott, mert hiszen ugyanakkor a külföldre irányuló kivitel megélnékült. De nem származott az az előny, mely a belső fogyasztásnak is fellendülésével nehezen boldoguló mezőgazdaságunkra ugyancsak ráfért volna.*

Ha a szarvasmarhaforgalom és marhahús-fogyasztás adatai ilyen sok vonatkozásukban nem mutattak arra, hogy mezőgazdaságunk a múlt század kilencvenes éveit olyan helyzetben lett volna, hogy új meg új kereső és eltartott rétegeket tudjon sorai közé állítani, — a sertés-tenyésztés, a sertés-forgalom és fogyasztás adatai még sokkal kevésbé alkalmasak arra. *A sertés-forgalom* (nem csekély részben a kisemberek birtokából kikerült állatok révén is) valóban nagy tömegeket mozgósított meg a múltban:

az 1882—1886. évek átlagában.....	673.873
az 1887—1891. » »	702.809
az 1892—1895. » » pedig	1,052.587

darab sertést, melyek ellenértéke gyanánt legutóbb már közel 122 millió korona folyt be külföldről a magyar közgazdaság javára. Az 1894. év 1-35 millió darab sertés kivitelével s azok 157 millió koronányi árával jelezte a maximumot. Ez aztán többet nem is jött vissza. Az 1895. évben az emlékezetes sertésvész szinte egészen tönkretette exportunkat s 1910-ig is alig tért magához a kivitelünknek ez a része. Ha a következő idők adatai szerint:

az 1896—1900. évek átlagában.....	363.391
az 1902—1906. » »	444.749
az 1907—1911. » »	484.761

darab sertéssel az export elég nagy emelkedést is jelez, *szinte visszavonhatatlanul elmúltak az idők, mikor a magyar külkereskedelmi forgalomnak — értékében — a szarvasmarha-exportot csaknem kétszeresen felülmúló tényezője volt a sertéskivitel.*

A kivitel csökkenéséhez hozzájárult az, hogy a kilencvenes években, mikor számos gazda tenyészeté merőben elveszett s mikor takarmányhiány is több ízben gátolta a sertéstenyésztést (és különösen a hizlalást), a *sertésárak* alakulása sem volt olyan, amely reményt nyújtott volna a gazdáknak veszteségeik pótlására. A következetesen jelentkező dekonjunktúra ezen a téren is erősen éreztette hatását.

Néhány adat ennek szemléltetésére (szintén a fővárosi statisztikai hivatal adatai):

18. tábla. Sertésárak Budapesten az 1881—1910. években.

Sertések megnevezése	1881—85	1886—90	1891—95	1896—900	1901—05	1906—10
	évek átlagában átlagos ár kg-onként élő súlyban					
	(páronként 45 kg élő súly leszámitva) Budapesten; fillér					
Magyar, öreg, nehéz	103	91	90	95	108	138
» fiatal	108	95	95	102	115	140
» » közép....	107	95	95	101	114	143
» » könnyű ..	107	95	94	100	113	140
» » nehéz ...	102	91	89	—	—	—
» » közép....	102	92	90	—	—	149 ¹⁾
» » könnyű .	103	91	92	—	—	143 ¹⁾
Disznósír (kg) ²⁾	129	113	107	110	129	154

Ezek az adatok a mellett szólnak, hogy a kilencvenes évek alatt a sertésárakban is nagy csökkenés állott be, mely csak lassan kezdetet teret engedni egy másirányú fejlődésnek. Csakhogy, amíg a kilencvenes évek elején az alacsonyabb árakat a gazdaközönség jobban tudta viselni, mert különösen a budapest-kőbányai híres sertéshizlaló (az egész kiviteli akció központja) anyagának szaporításából az ország egész sertéstenyésztő közönsége — legalább közvetve — hasznot látott, addig a később is megmaradt alacsonyabb árak (a sertéstenyésztés aláhanyatlása folytán) *a gazdaközönség veszteségeinek már olyan forrásaivá válhattak, amelyek tartós jövedelem-redukálódást jelenthettek rá nézve.*

A sertéstenyésztés haszna — mint ismeretes — jórésztben attól függ, hogy a hizlalás miképp sikerül s ha sikerül, a hizlalt állatot miként lehet értékesíteni. A sertésárak azért szorosan összefüggenek a disznósír és a szalonna áralakulásával. Közülük az előbbi adatait fentebb láttuk.

¹⁾ 1908—1911. évi adat. ²⁾ 1871 : 150, 1876 : 123.

A szalonna adatai :

19. tábla. A szalonna áralakulása Budapesten az 1871—1889. és 1892—1911. években.

A)				
	1871—1875	1876—1880	1881—1885	1886—1889
	évek átlagában kg-onként fillér			
Szalonna, városi	162	113	115	99
« vidéki	120	107	109	95

B)				
	1892—1896	1897—1901	1902—1906	1907—1911
	évek átlagában kg-onként fillér			
Szalonna, négyoldalas.....	92	95	116	131
« háromoldalas	96	99	118	137

Ezek az adatok is arról tanuskodnak, hogy a múlt század utolsó évtizedében a szalonna árában is nagy hanyatlás jelentkezett. Pedig valószínű, hogy Budapest felvevőképessége sem volt kedvező ebben az időben.

Pontos feljegyzések a *budapesti sertésközvágóhid* forgalmáról csak 1902-től állanak rendelkezésre. Ezek azt mutatják, hogy az 1902-ben észlelt 207.700-as darabszámról szinte állandó emelkedéssel nőtt fel 8 év alatt a budapesti sertésvágóhid forgalma 1910-ben 343.314 darabra, ám a 300.000-es határt csak 1907-ben érte el. A 90-es évek (második felének legalább) fogyasztásáról szinte bizonyossággal feltehetjük azt, hogy a 200.000 darabon alul maradt. A sertéstenyésztés szempontjából a budapesti piac úgy látszik általában nem annyira fontos, mint pl. a szarvasmarhatenyésztésnél. Rendkívül jelentős a saját háztartásban történő fogyasztás szerepe is. Mégis alighanem úgy áll a dolog, hogy Budapesten a 90-es évek csekélyebb sertésfogyasztása vagy annak a jele, hogy a budapesti piac aktivitása a század vége felé kisebb lett; vagy pedig annak, hogy a sertéstenyésztők maguk is kevesebb fölös, a piacra dobható állattal rendelkeztek. Bármelyik feltevés áll a kettő közül a valósághoz közelebb, ismét egy adatcsoport birtokába jutottunk azoknak sorozatából, melyeknek érdeme az, hogy Magyarország agrárnépességének viszonyai (ami az ú. n. gazdaközönséget illeti) 1900 határán nem voltak a legbiztatóbbak. E viszonyok sem nyújtottak módot arra, hogy agrártársadalmunk megerősödjön, újabb és újabb gyökerekkel tudja mezőgazdasági termelésünk jobbítását szolgálni.

h) Az őstermelő népesség belső tagozódása.

Láttuk a küzködést. Láttuk a bajokat. A rossz konjunktúrát. Lássuk most az őstermelőnép belső tagozódását.

Nem érdekes fejlődést mutatnak-e ezek a számok az őstermelés keresőiről ?

20. tábla. Önállók és segédszemélyzet 1890., 1900. és 1910-ben az östermelők keresői között.

	1890	1900	1910
Önálló keresők	1,613.742	1,537.092	1,629.931
Segítő családtagok	1,095.748	1,479.433	1,233.218
Cselédek	526.272	503.719	508.003
Munkások	1,214.723	1,385.844	1,222.676

Az östermelő foglalkozások gazdaságilag önálló keresői kb. annyian voltak 1910-ben, mint 20 év előtt; a cselédek és munkások szintén. A segítő családtagok száma mutat fel csupán nagyobb változást.

Tegyük fel azt, hogy a kereső östermelők segítő családtagi besorozása (mint erről már fentebb is szóltunk) nem könnyű statisztikai feladat. De a két szélső népszámlálás adatai elosztatják az aggályokat, melyeket e miatt esetleg érzünk. *A számokból megújuló erővel domborodik ki az a tény, hogy östermelésünk 20 év után is csak ugyanannyi önálló kereső egyént tudott foglalkoztatni, mint 1890-ben.* Nem csiráztak ki újabb hajtások, nem nőttek ki belőle újabb ágak. A mezőgazdasági termelőmunka egyik legfőbb előmozdítója: az *önállóság reménysége*, vajmi kevés östermelőnél vált valósággá. Az önállók nagy csoportja szinte mozdulatlan maradt. Bezárultak a kapuk, melyek odavezettek. S ami a legérdekesebb: mezőgazdaságunk 1910-ben jobban rászorult a családi munkára (segítő családtagok!), mint 1890-ben. Ez aligha jelentette ekkor a kisebb gazdaságok termelési rendszerének intenzívebbé válását. Inkább talán csak azt, hogy a másutt elhelyezkedni nem tudó elemeket találta segítő családtagi minőségben nagyobb tömegben a népszámlálás 1910-ben.

De (mint említettük) az önállók csoportjának szinte állandó létszáma sem jelentette azt, hogy már most az odatörekvő elemek megrekedtek régi foglalkozásuk mellett, hogy megmaradtak mezőgazdasági cselédeknek vagy munkásoknak. Ennek merőben ellentmondanak adataink. Itt is szelekció történt (akárcsak az önállóknál), sőt nyilván nagyobb, mint az önállóknál. A magán-gazdasági cselédség és munkásság succrescenciájából sokkal többen kényszerültek más foglalkozás után nézni, mert itt kevésbé lehetséges a «segítő családtagi» minőség előkészítő iskolájába járni.

i) *A mezőgazdasági munkabérek.*

Volt azonban egy másik fontos ok is, mely minden valószínűség szerint abban az irányban működött közre, hogy a mezőgazdasági munkásság fokról-fokra jobban elveszítse természetes szaporulatát. Bármennyire is óvatosan kell (különösen a messzebb múltba visszatekintőleg) kezelni a mezőgazdasági munkásság munkabéradatait, bármennyire zavarja itt a tisztánlátást a terménybéreknek a pénzbeli bérekkel való kombinációja, meg a szakmánybérek tarka variációja, ezeknek az adatoknak mégis van néhány olyan

tanulsága, mely teljesen beleillik abba a gondolatkörbe, melynek segélyével bizonyítani kívánjuk azt, hogy mezőgazdaságunk a népesség fejlődése szempontjából 1900 körül mennyire nem tudott hivatása magaslatára állani.

A millénium éve körül Magyarországon a következő napszámok járnak :

21. tábla. Mezőgazdasági napszámok Magyarországon 1895-ben és 1896-ban.¹⁾

	A) Férfinapszám.		1895		1896	
	ellátással		ellátás nélkül		ellátás nélkül	
	1895	1896	f i l		l é r	
Tavasszal	78	76	114	112		
Nyáron	130	130	176	176		
Ősszel	90	88	126	124		
Télen	62	62	90	90		
B) Nőinapszám.						
Tavasszal	54	52	82	86		
Nyáron	84	80	116	114		
Ősszel	62	60	88	88		
Télen	44	42	64	64		
C) Gyermeknapszám.						
Tavasszal	34	34	54	54		
Nyáron	52	50	76	76		
Ősszel	38	40	60	60		
Télen	26	28	46	44		

Ezek az adatok valóban szinte siralmas képét adják a mezőgazdaság munkásság megélhetési viszonyainak. Országos átlagban a nyári legnagyobb s valóban rendkívül terhes, a fizikai erőt legjobban igénybevevő munkák idején 2 koronát sem tud a munkásság megkeresni, ha munkaerejét csakis napszámunka révén értékesítheti s nem tud — mint sokfelé tényleg — az aratás vagy cséplés alkalmával szakmáymunkát vállalni (amikor a bér valamivel nagyobb) vagy nem tud részes földművesként is szerepelni (leginkább burgonya- és tengeri földeknél). Egyébként hihetetlen az összevisszaság a munkadíjak megállapítása körül. Századok hagyománya, szokása ütközik ki a szokásos bérek körülírásából s a munkásság helyzetét az is súlyosbítja, hogy gyakran vállalkozók szervezik csoportokká s bocsátják a földbirtokosok rendelkezésére.

Ez az időszak — mikor a mezőgazdasági munkásság ezekért a minimális bérekért dolgozik s mikor egyúttal e bérek megkeresése is bizonytalan, mert a gazdaközönség (nagybirtokos vagy kisbirtokos egyaránt) a mezőgazdasági termények nagy árcsökkenése miatt a termelési költségeken igyekszik takarítani, kevesebb idegen munkás vagy azok ritkábban történő beállításával — *éppenséggel nem volt alkalmas arra, hogy a mezőgazdasági*

¹⁾ A földművelésügyi minisztérium adatai.

munkásságban tartós vágyat ébresszen foglalkozásának megtartására. S ha 1896 után gazdasági életünkben jelentkező kedvezőtlenebb korszak nem is teszi lehetővé, hogy a munkásság ifjabb elemei nagy rajokban cseréljenek foglalkozást, — ha ennek nem vesszük azt, hogy ezekben az években a kisbirtokosnapszámosságból sokan lesülyedtek a munkásság soraiba, — nem kétséges, hogy ezeknek az időknek nyomasztó viszonyai tartós emléket hagytak utóbb a mezőgazdasági munkásosztálynak a lelkében, melynek régi vagy a családban megszokott munkahelyeitől való megválása azután is gyakoribbá vált, mikor már a munkabérek nivója jóval magasabbra emelkedett. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy e nagyon nehéz helyzetnek, melyben mezőgazdasági munkásságunk élt, nagy része volt abban, hogy akkor, midőn a munkabérek javultak, a munkásság helyzetén még mindig igyekszik könnyíteni akár azzal, hogy ipari munkát vállal, akár úgy, hogy az ország határain kívül vándorol.

A munkabérekben valóban bizonyos javulás jeleit kell észrevenni:

22. tábla. Magyarországi munkabérek az 1904., 1905., 1907. és 1908. években (ellátás nélkül.)¹⁾

A) *Férfinapszám.*

	1904	1905	1907	1908
		f i l l é r		
Tavasszal	119	130	181	180
Nyáron	194	209	203	276
Ősszel	139	148	204	205
Télen	101	109	151	151

B) *Nőinapszám.*

Tavasszal	86	95	126	128
Nyáron	122	139	181	182
Ősszel	93	107	140	142
Télen	69	80	106	107

C) *Gyermeknapszám.*

Tavasszal	59	66	90	87
Nyáron	82	91	123	121
Ősszel	64	73	88	97
Télen	48	55	74	71

Ezekben az években a földművelésügyi minisztérium munkabérstatisztikája már — helyesen — a munkabérekellátás nélkül dolgozta fel. 12 év alatt ezek valóban szép fejlődést értek el. Egészen 1903-ig bezárólag azonban alig változtak s mindegyre súlyosnak mutatták azt a helyzetet, melyben a mezőgazdasági munkásság élt. 1903-at követőleg azután a bérek (a férfiak,

¹⁾ Az adatok mérlegelése után legcélszerűbbnek a táblában jelzett évek adatainak közlése látszott.

nők és gyermekek bérei egyaránt és az évnek bármely időszakában) gyorsan emelkedtek s *nagyjában közeledtek olyan nivó felé, mely a megélhetések bizonyos szerény mértékét* — ha a kereset állandó volna — *úgy-ahogy biztosítani tudja.* Speciális mezőgazdasági munkálatok, különösen aratás idején, a munkásság jóval magasabb munkabéreket is elért ekkor már. A Nagy-Magyar-Alföldön pl. az aratási napszámber sok helyütt 5—6 koronát is elért, olyan magasságot tehát, mely már a jobb ipari munkabér átlaga körül mozgott. Csakhogy a különbségek egyik és másik vidéki munkabér-lehetőségek között még kimélyültek most s a rosszabbul járt (helyhez kötött) munkásság annál inkább érezte hátrányosabb szociális helyzetének nyomását.

S további baj volt, hogy a mezőgazdasági munkának azt a nagy hátrányát, hogy bizonyos évszakokban nincs mód annak folytatására, 1908 körül sem tudtuk megszüntetni s ha talán a mezőgazdaságban ekkor a munkásság aránylag több munkaalkalomhoz jutott :

23. tábla. Hány napot dolgoztak a mezőgazdasági munkások ?

	Férfimunkások	Nőimunkások	Gyermekmunkások
1905-ben	207	156	112
1907-ben	216	168	129
1908-ban	225	187	152

— így is körülbelül a férfiak munkaidejük egyharmadát, a nők ennél is többet, a gyermekek pedig felét munka nélkül vagy más kevesebbet érő lehetőségekbe kapaszkodva töltötték el. *A munkanélküliség tehát eszmeileg e munkásság soraiban periodikusan állandósul, alig kiszámítható kárára a magyar munkáskezekben rejlő termelési értékeknek.* Pedig ebben az időben (az amerikai kivándorlás legnagyobb hulláma után) ugyancsak sok hang hallatszik már a mezőgazdaságban munkáshiány miatt.

Feltűnhetik az, hogy a női napszámoselem és gyermekmunkások munkanapjainak száma erősebben szaporodott, mint a férfimunkásoké. Ennek alighanem az az egyik oka, hogy az előbb említett munkáscsoportok munkabére nemcsak olcsóbb, hanem lassabban is emelkedő volt, mint a férfiaké. De másfelől az is, hogy ezek a munkások inkább kezeügyébe estek a gazdaságoknak, mint a kivándorlás és a városi állandóbb munkaalkalmak által csalogatott férfimunkások. *A gazdaságoknak tehát a 900-as évek közepén — mikor az általános fellendülés hatását maguk is érezték — egy új tényezővel kellett számolniok, a munkabérek nagyarányú emelkedésével, amit ugyan részben bizonyára ellensúlyozott a termények árának növekedése, vagy néha egy-egy jó termés.*

A mezőgazdasági munkabérekérdés tanulmányozása tehát ismét csak a már több ízben kapott eredményhez vezetett bennünket. A birtokososztály keretei kitágulásának eleve korlátot szabott a termelési költségeknek ezen a réven való fokozódása ; viszont a munkásosztály szaporulatát nem tudta

az őstermelés számára megmenteni a munkabéreknek bár látszólag figyelemreméltó javulása. *Ahol az ipar és a mezőgazdaság egymással versenyre kelnek a munkásság elnyeréséért, a gyakorlat az, hogy a győztes az ipar marad, különösen akkor, ha (mint Magyarország esetében) az amerikai ipar volt a magyar ipar mellett a mezőgazdasági munkaerőfelesleg főfogyasztója. De kiáltó különbség van annak a hazai iparnak vonzóereje között, mely 1900-ig szorult vidékről szerzett munkaerőkre s azé között, mely 1900 után folytatta ezt a toborzást. Alább majd bővebben kifejtjük: 1900 után a vidéki ipar is az, mely erősen az őstermelőosztályból egészíti ki munkásállományát, 1900 előtt jobbára a budapesti ipar.*

j) *A mezőgazdasági helyzet tanulságai.*

Foglaljuk össze eddigi fejtegetéseinket.

Ezekre az eredményekre jutunk :

A magyar mezőgazdaság, a birtokmegosztás adott állapota, a termelési rendszer meglévő foka s az általános közgazdasági helyzet mellett a múlt század utolsó évtizedeiben megszűnt az a tápasatorna lenni, mely a magyar népesség élete fáját oly hosszú időközön át a szükséges nedvességhez juttatta. Nagy nemzeti érdek volt tehát az, hogy a mezőgazdasági termelőmunka mellett a termelésnek olyan egyéb ágai is kifejlesztessenek, melyek az egyre nagyobb számban jelentkező kereső rétegeket kenyérhez juttassák s amelyek másfelől — a lehetőséghez képest — a nemzeti erőknél elvérzését se engedjék meg, amivé esetleg a 70-es évek második felében a Felvidéken mindjobban megfészkelő kivándorlás fejlődhetett volna. Kivándorlás ugyanis viruló közgazdasági viszonyok mellett, amidőn az anyaország népessége maga is gyorsan fejlődik s amidőn egy jól megszervezett kivándorlási politika csak a túlnagy népefeleslegeket helyezi el idegen munkahelyeken, nem jelent veszedelmet az ország népesedése, a nemzet jövője szempontjából. De ha a kivándorlás azzal az eredménnyel jár, hogy az ország keresőképes korban lévő népelemei tartósan megfogynak, vele szemben már minden akció jogosult ; a túlnépesedés aggodalma nem azt jelenti, hogy akkor féljünk, mikor a népesség fejlődése normális keretek között halad.

Mint ismeretes, a magyarországi kivándorlás, — melyet lépten-nyomon idéznünk kell akkor, ha a századforduló körüli népesedési viszonyokról beszélünk — szinte egyetlen iramban emelkedett 1876 után, ámde ez az iram az 1900-as évek elejéig nem volt veszélyes ; 1890-ben pl. 60.000-nél csak valamivel több magyarországi születésű egyént írtak össze az Északamerikai Egyesült-Államokban s 1900-ban sem érte el a számuk a 150.000-et. Ebből az következik, hogy *ezekben az időkben — 1900-ig tehát — más, a magyar közgazdasági életben jelentkező erőknél kellett fellépniök, amelyek a mezőgazdasági népesség szakadatlanul meg-megújuló népefeleslegeit itthon le tudták kötni.* Ezek az erők, mint jól tudjuk, 1900-tól 1910-ig nem hatottak annyira ered-

ményesen : ebben az időben az amerikai kivándorlás jóval nagyobb sebet ütött népességünk fejlődésén, mint előbb bármikor. De hatottak mégis. Nélkülük az amerikai kivándorlás talán még jóval több vérünket szakította volna el Magyarországtól és szakította volna el örökre.

Azok az adatok, melyeket dolgozatunk 2. sz. táblája a népesség és pedig a budapesti és a vidéki népesség foglalkozási összetételéről közöl, beszámolnak, hogy kiváltképpen az ipari munka, valamint a kereskedelem és a közlekedés munkájának megélénkülése voltak azok a lehetőségek, melyek Magyarország népességének (a földművelés túlterhelése nélkül) a különböző foglalkozási ágakban megengedték megnyugtató elhelyezkedését. Ezeknek a foglalkozásoknak előretörése eredményezte tehát egyfelől azt, hogy a földművelőnépesség társadalmi fejlődésében nem határozott elproletárosodási irány lesz uralkodóvá. S másfelől gazdasági életünk egyoldalúságának rendszere, a földművelésnek szinte kizárólagossága mind több és több ponton megtörvén : később az az ipari termelés koncentrálódásával és differenciálódásával kapcsolatosan már gazdasági önállóságunk útjai is egyengetődni kezdtek.

További feladataink ezután szinte önként adódnak. Kutatnunk kell az ipar fejlődésének s általában a közgazdasági élet kibontakozásának jeleit. Kutatnunk kell mindig a megvilágított jelenségek horderejét, a népesség fejlődése szempontjából. Kutatnunk kell azt, hogy a közgazdasági élet megizmosodása mennyiben táplálkozott a budapesti forrásokból, minő része volt Budapestnek a gazdasági élet fellendítésében. S végül azt, hogy Budapest szaporodásának ereje miért hagyott alább századunk elején.

Budapest népességének fejlődése ellen nem egyszer panasz is hangzott el a multban. Szinte egészségtelennek mondták azt, hogy az aránylag kis Magyarország fővárosa a milliós lélekszám felé rohan. A kérdést elvontan nézve, talán igazuk volt az *utólag támadóknak*. De nem akkor, ha a kérdést a maga mélyebb horderejében nézzük. Abban a jelentőségében, *mely szinte roppant nagy közgazdasági szükségességnek állította be azt, hogy a lakosság kereső kategóriáinak elhelyezkedése iparforgalmi foglalkozásokban megkönnyíttessék. Ez a nagy szükségesség nem igen engedett hosszú medítálást arról, hogy egyszerre egy vagy több kulturális és gazdasági központ fejlesszessék országunkban ; vagy pedig érzjük be azzal, hogy kezdetben a helyes üzleti érzékű magánvállalkozás keresse ki a pontokat, ahol új vállalataival majd letelepedni fog, jól tudván azt, hogy a példa sikere utánzásra ösztönöz s elviszi a tőkét az ország alkalmasnak látszó helyei felé.*

Nem habozunk kijelenteni, hogy *Budapest lakosságának a mult század utolsó negyedében észlelhető tüneményes gyarapodása — a maga nagy gazdasági háttérével — egyáltalán mentsvára volt Magyarország népessége fejlődésének.* Egyre friss tömegek vonulván be a vidékről a főváros vállalataiba, ez a folyamat nem maradt hatás nélkül a népesség egészének megélhetésére. De

támasza volt az ország közgazdasági fejlődésének annyiban is, hogy a Budapesten gyökeret vert nagyobb koncepciójú ipar nagyobb célkitűzései az országnak szakemberekben és szakmunkásokban megnyilatkozó keresletét is egyre fokozták.

Mennyiben volt meg ennek a fejlődésnek alapja Magyarország egykorú pénzügyeiben?

C) Az államháztartás viszonyai.

A közgazdasági élet reális, maradandó értékű fejlődésének egyik biztosítéka, hogy az államháztartásnak a zárszámadásokból kitünő képe olyan legyen, mely az államháztartás nyugodt vitelét hosszabb időn keresztül is igazolja.

Azok az adatok, melyeket e részben idézni tudunk, valóban arra vallók, hogy Magyarország állami pénzügyei a kiegyezést követő idők számtalan nehézsége után jobb vágányra terelődtek. Egyfelől a 90-es évek elejére esett valutareform, másfelől ugyanaz időtájt pénzügyi kormányzatunknak sikeresen végrehajtott konverziós műveletei egyensúlyt teremtettek államháztartásunkban. Lehetővé vált zárszámadási feleslegek produkálása vagy az, hogy a fokozódó bevételeket az egyes tárcák hasznos beruházások formájában, vagy pedig rendes kezelésük keretében használják fel a gondjaikra bízott termelési ágak fejlesztése körül.

24. tábla. Magyarország zárszámadásainak néhány főbb tétele az 1886—1910. években ötéves átlagokban.¹⁾

A) A kiadások.

A kiadások megnevezése	1886—90	1891—95	1896—90 ¹⁾	1901—905	1906—10
	évek átlagában, millió koronákban				
Kiadások főösszege	911·6	1.139·6	1.057·5	1.359·7	1.576·9
Ebből rendes kiadások	643·7	796·4	915·0	1.017·6	1.290·6
Ebből államadósságok	219·8	243·8	253·9	263·7	269·8
Rendkívüli kiadások	267·9	343·2	142·5	342·1	286·3
Ebből a) államadóssági számla	198·8	207·2	4·2	212·5	51·7
b) beruházások	39·6	50·4	93·0	73·4	141·6

B) Bevételek.

Bevételek megnevezése	1885—90	1891—95	1896—900	1901—905	1906—10
	évek átlagában millió koronákban				
Összes bevételek	941·4	1.203·6	1.086·1	1.324·0	1.621·9
Rendes bevételek	677·8	903·2	1.018·1	1.064·2	1.422·0
Rendkívüli bevételek	263·6	300·4	68·0	259·8	200·0
Ebből állami adósság	237·4	224·8	32·3	226·6	74·6

¹⁾ A zárszámadások adatait az egyes évekről a M. Stat. Évkönyvek közlik ilyen összeállításban.

C) *A tulajdonképpeni állami gazdálkodás és egyes gazdálkodási ágazatok kiadásai és bevételei.*

	1886—90	1891—95	1896—900	1901—905	1906—10
	évek átlagában, millió koronákban				
A) <i>A kiadások közül :</i>					
a) Tulajdonképpeni állami kiadások ...	593·2	672·0	789·5	1.103·8	1.155·2
b) Üzemi kiadások	124·8	264·3	268·0	256·0	421·6
c) Konverzió kiadásai	193·6	203·2	—	—	—
B) <i>A bevételek közül :</i>					
a) Tulajdonképpeni államgazd. bevételek	589·6	675·5	720·0	757·2	1.093·1
b) Üzemi jellegű bevételek	150·4	315·2	330·2	336·0	458·0
c) Államjóságok eladásai	8·8	5·5	3·7	4·2	1·8
d) Hitelműveletek	192·4	207·4	32·3	226·6	69·1

Államháztartásunk az 1886-tól lefolyt 25 év alatt valóban a nagyarányú fejlődés korát élte. Akár a zárszámadási bevételek, akár a zárszámadási kiadások adatait nézzük a megfigyelés első, illetve utolsó időszakában, arra az eredményre jutunk, hogy az állami gazdálkodás mindkét főágazatának számokban kifejezhető értéke kerekszámokban 60%-kal nőtt meg 1910-ig. De talán fontosabb még ennél a rendes kezelés eredményeinek alakulása. *A rendes kiadások csaknem pontosan kétszeresükre duzzadtak fel a negyedszázad alatt. A rendes bevételek növekedése pedig még a kétszeres arányt is észrevehetően meghaladta.*

A rendkívüli bevételek határozottan kisebb szerepet játszottak államháztartásunk újabb idejében, mintsem korábban, sőt a bevételszerzésnek ezek az eszközei a század utolsó 5 esztendejében csaknem teljesen kiestek államháztartásunk gyakorlatából; az 1889., majd az 1894. évi szinte sorsdöntő hitelműveleteket csupán 1903-ban követte — újból konverzió révén — egy nagyobb szabású hitelművelet.

A magyar államháztartásnak ebben az időben kedvező viszonyait többféle számítás segítségével is érzékeltetni tudjuk.

Kezdjük a kezelés 5—5 évi átlagos feleslegeinek adataival (kiterjeszkedve az egyes évek kezelési eredményeire is); folytassuk a rendes kezelésnek az egész kezelésben való szerepe kimutatásával, majd az államadósság rendes kamatterheinek közlésével, stb.

Az 1886—90-es évek átlagában: 29·8, 1891—95 körül: 64·0, az 1896—900-as évek folyamán átlagosan: 28·6 millió korona felesleget mutattak ki a zárszámadások s noha a következő öt évben 1901—905-ig: 35·7 millió korona hiánnyal zárult az államháztartás, az 1906—910-es évek alatt már ismét átlagosan 45 millió korona felesleget produkált államháztartásunk.

Államháztartásunknak helyzetét azonban talán még plasztikusabban tudjuk megvilágítani akkor, ha az egyes évek adatait külön-külön is mérle-

geljük s így igyekeznünk képet alkotni arról, hogy a kincstár bevételei általán tudták-e fedezni a kiadásokat, s hogy másrészt a rendes bevételek elegendők voltak-e a normális állami célok költségvetési szükségletének kielégítésére.

25. tábla. Magyarország államháztartásában a rendes és az összes kezelésben mutatkozó feleslegek és hiányok az 1886—1910. években :

Év	Összes kezelés feleslege (+) vagy hiánya (-) millió koronákban	Rendes feleslege (+) vagy hiánya (-) millió koronákban	Év	Összes kezelés feleslege (+) vagy hiánya (-) millió koronákban	Rendes feleslege (+) vagy hiánya (-) millió koronákban
1886.....	+ 9·2	— 17·2	1899.....	+ 2·5	+ 97·3
1887.....	+ 17·2	— 3·6	1900.....	+113·5	+ 82·5
1888.....	+ 51·8	+ 26·6	1901.....	— 50·4	+ 55·7
1889.....	+ 3·6	+ 45·8	1902.....	— 24·7	+ 82·2
1890.....	+ 66·4	+ 98·8	1903.....	— 37·8	— 7·5
1891.....	+ 71·0	+100·0	1904.....	+ 68·5	+136·8
1892.....	+ 39·2	+ 91·9	1905.....	—134·4	— 34·2
1893.....	+140·4	+170·0	1906.....	+111·7	+222·7
1894.....	+ 17·0	+ 79·9	1907.....	— 3·7	+160·7
1895.....	+ 53·2	+ 96·6	1908.....	— 84·4	+ 89·8
1896.....	+ 5·0	+109·2	1909.....	+ 29·2	+ 59·6
1897.....	+ 17·6	+111·2	1910.....	+172·9	+124·4
1898.....	+ 4·1	+113·7			

1888-tól 1900-ig nem volt tehát a magyar államháztartás történetében egy esztendő sem, midőn a zárszámadások kezelési hiányt mutattak volna fel. Az 1900-as évek folyamán azonban már elég sűrűn fordultak elő látszólag hiánnyal záruló zárszámadási évek; látszólag azért, mert a túlkiadások többnyire beruházásokra (és pedig az államvasutak beruházásaira) fordítottak. Noha persze az előző évek feleslegei ekkor is elengedő fedezetet nyújtottak.

De egyenesen imponálóak azok az adatok, melyek a magyar államháztartás rendes kezelésének feleslegeivel vagy hiányaival foglalkoznak. Kitűnik azokból, hogy *merő ritkaságszámba ment olyan pénzügyi év, amelynek folyamán az állam rendes bevételei ne fedezték volna a rendes kiadásokat.* Hosszú volt az út, amit a magyar állam az 1885. évi 973·8 millió koronányi zárszámadási bevételeit fel tudta hozni 1910-ben 2074·5 millió koronára; illetve az 1885. évi 643 millió korona rendes bevételét 1910-ben 1543·1 millió koronára. De ezt az utat a magyar államháztartás különösen a 90-es évek végéig minden zökkenő nélkül tette meg. S *a magángazdaságok erejének is lehető kimélésével, minek bizonyosága az, hogy az állami bevételek több mint 100%-nyit emelkedése mellett az állam tulajdonképpeni államgazdasági bevételei (adók, jövedékek, illetékek stb.) mindössze 85%-kal emelkedtek a 25 év alatt.* Üzemi jellegű bevételeit (elsősorban az államvasutakét) az államvasúti rendszer általánossá válása s helyes tarifapolitika eredményeképpen Magyarország több mint háromszorosára tudta fokozni.

Államháztartásunk rendes kezelésében azonban nagyon világosan visszatükröződik az 1900. év körüli nyomasztó közgazdasági helyzet hatása. Míg a 90-es évek első felében azt tapasztaltuk, hogy az állam rendes bevételi színtje minden évben pontosan nagyobb és nagyobb pénztári eredménnyel zárulnak, 1897 után ugyancsak nem volt erre mód. A tényleges bevételek ugyanis

1897-ben	1.022·2	1900-ban	1.042·0
1898-ban	1.018·4	1901-ben	1.038·7
1899-ben	1.007·0	1902-ben	1.063·7
	1903-ban pedig ...		1.026·5 millió

korona pénztári eredménnyel zárultak, úgyhogy *a rendes bevételek alakulása is kifejezte azt a bizonytalanságot, mely ebben az időben közgazdaságunkat jellemezte, s amely egyfelől Budapest további fejlődésének is elébe vágott, s egyben általában olyan atmoszférát teremtett, mely utóbb — legalább a fővárosban — a népesség szaporodásának sem kedvezett.*

Államháztartásunk kedvezőbbre fejlődő helyzete persze akkor is megnyilvánul, ha azt vizsgáljuk, hogy különböző időszakokban a rendes bevételek (vagy akár a kiadások, különbség alig mutatkozik) az összes kezelésnek hány %-át tették. 1885—90-ig: 71·9, 1891—95-ig: 74·7, 1896—900-ig: 93·7, 1901—905-ig: 80·2, 1906—910-ig pedig 87·6%-a voltak a rendes bevételek az összes bevételeknek. *A magyar államháztartás tehát azonkívül, hogy bevételi nagymértékben megduzzadtak, ezeket a nagyobb bevételeket inkább tudta a bevételserzés normális útján előteremteni, semmint régebben.*

Valóban szinte meglepő az, hogy az adóssági kamatok abszolút számokban is kifejezve csak 50 millió koronával emelkedtek, a megfigyelés két szélső időszakának adatai szerint, sőt hogy a csaknem kétszeresre megnőtt zárszámadásban az adóssági kamatok évi összege csak mintegy 25%-kal emelkedett. Ha az 1886-ik évet (mikor az államadósságok 220 millió korona terhet róttak az államháztartásra) hasonlítjuk össze az 1910. évvel, mikor ez a zárszámadási fejezet 283·6 millió koronányi kiadással zárult, a különbség talán valamivel nagyobb; de mégis azt mutatja, hogy pénzügyi politikánk a meglévő erők okos felhasználásával merőben el tudta kerülni azt, hogy az államháztartás terhes feltételű államadósságok útvesztőibe kerüljön.

Az állami bevételek alakulásában mindenkor jelentékeny, noha némileg talán túlzottan kommentált szerepet játszanak egyfelől az *egyenesadók*, másfelől a *fogyasztási adók*.

Mikor közületi pénzügyeink szemlét nyújtjuk avégből, hogy e szemlénk végén is tudjunk következtetni arra, hogy minő hatást gyakorolhatott az államháztartás állapota a közgazdaságra s ezen keresztül a népesedésre, az adók adatait azért is meg kell szívlelnünk, mert itt már módunk van Budapest jelentőségét is kidomborítani.

Tárgyalási módszerünkben — mint eddig kitűnt — mindig arra törek-
szünk, hogy a *magyar anyaország* adatait illesszük be a fejtegetések anyagába.
Ellenére a szoros államjogi kapocsnak, mely Magyarországot Horvát-Szlavon-
országokkal a magyar szent korona országain belül összefűzte, Budapest
népességi fejlődése vajmi kevés ponton függhetett össze a drávántúli viszo-
nyokkal. A költségvetés és zárszámadás, Magyarország pénzügyi gazdál-
kodásának tükrei, azonban nehezen és nem minden részükben bonthatók
szét az anyaország és a társországok szerint, s ezért az államháztartási adatok
feldolgozásánál le kellett mondani a különválasztásról. Ezt kell tennünk az
adók ismertetésénél is, noha az újabb statisztikai források az adóbevételeket
már a Magyarbirodalom közjogi alkatrészei szerint is tagolták. A régebbiek
azonban nem, holott ránk nézve éppen a fejlődés során kimutakozó fejlődés
bír fontossággal. Budapest szerepének kiemelését ez a körülmény azonban
aligha akadályozza: hacsak annyiban nem, hogy a főváros lakosságának
adózó erejét árnyalatnyival mindvégig kisebbnek mutatja az országos
viszonylatban; a fejlődés azonban így is jól megfigyelhető.

26. tábla. A Magyarbirodalom főbb egyenesadóbevételei az 1881—1910. években,
ötéves átlagokban s ugyanezen idő folyamán Budapest székesfőváros egyenes-
adózásának fejlődése.¹⁾

Év	Egyenesadók fő- össz- szege	Egyenaz a vasúti és szál- lítási adó nélkül	Föld- adó	Ház- adó	Kere- seti adó	Rész- vény- társulati adó	Töke- kamat és kamat- járadék- adó	Ált. jöve- delmi pót- adó	Vasúti és hajó- zási szállítási adó
	m i l l i ó k o r o n á k b a n								
A) Magyarbirodalom.									
1881—1885.....	186·3	178·6	75·0	17·9	32·0	5·7	9·0	23·8	7·7
1886—1890.....	196·5	185·4	68·0	20·0	36·8	6·0	11·0	33·4	11·1
1891—1895.....	211·2	196·0	70·8	23·0	43·4	6·4	9·2	33·5	15·2
1896—1900.....	222·3	203·4	68·5	25·5	47·2	9·0	11·0	34·1	18·9
1901—1905.....	206·8	184·5	60·2	25·5	43·3	7·2	11·9	29·7	22·3
1906—1910.....	287·5	255·9	74·6	38·2	58·9	14·2	16·8	42·2	31·6
B) Budapest.									
1881—1885.....	15·2	15·2	0·2	4·9	4·4	1·6	0·4	2·6	nincs
1886—1890.....	18·2	18·2	0·1	6·3	5·1	1·6	0·4	3·9	adat
1891—1895.....	22·4	22·4	0·1	6·9	6·3	2·6	0·4	4·7	
1896—1900.....	28·5	28·5	0·1	7·7	8·3	3·9	0·5	6·1	
1901—1905.....	27·5	27·5	0·1	8·6	8·0	3·1	0·7	5·4	
1906—1910.....	40·0	40·0	0·1	11·3	11·4	5·5	0·7	7·7	

Ezek az adatok két irányban bírnak rendkívül nagy fontossággal. Egy-
felől megmutatják azt, hogy a *Magyarbirodalom egyenesadózásainak hozama*
mint alakult át szinte gyökeresen, mint fejlődött ki itt is az a folyamat, mely

¹⁾ A M. Stat. Évkönyvek illetőleg Budapest Székesfőváros Stat. Évkönyveinek adatai.

az industrializálódás fogalmában foglalható össze. S másfelől azt, hogy ennek az iparforgalmi átalakulásnak a középpontja Budapest lévén: *a budapesti adóalanyok adófizetési adózáσουνak mily gyors menetben váltak erősebb pilléreivé; milyen nagy hasznát látta államháztartásunk is a budapesti iparforgalmi fellendülésnek*, mely hova-tovább visszhangra lelt a vidék hasonló irányú megmozdulásában is.

A Magyarbirodalom egyenesadórendszere a mult század nyolcvanas éveinek elején még nyilvánvaló módon a földadóban találta meg azt a legfőbb eszközt, mely az akkor még elég szerény keretek között is mozgó államháztartásnak egyik legbiztosabb és legbőségebb bevételi forrása volt. *Az 1887—5. évek alatt az állami egyenesadónak 40·3%-a földadóból eredt.* Ez az adónem azonban, mint jól tudjuk, jelentőségében hovatovább visszaesett államháztartásunkban; sőt nem csupán viszonylagos jelentősége fogyatkozott meg, hanem *abszolút értékben is csökkent hozadéka.* A kétszeri ex-lex bonyodalmak folytán ugyanis pl. az 1905. évi adók közül is nagyobb összegek csupán 1906-ban folytak be s így az 1906—910. évi átlagot emelték. Enélkül annak az öt évnek földadó-átlaga körülbelül 73 millió korona lett volna (inkább kevesebb, mint több), ami már most valóban azt mutatja, hogy *a magyar földbirtok közteherviselési képességének igénybevétele (már legalább annak az a része, mely a földadóban jelentkezik), 30 év alatt mitsem nőtt meg, sőt a közbeeső időben bizonyos mértékben gyengült.* De függetlenül attól, hogy mely körülmények idézték elő a földadónak ezt a háttérbe szorulását, jellemző, hogy az 1910 előtti években állami egyenesadóinknak csupán 25·9%-a származott ebből az adónemből.

A többi adónemek annál többező erői lettek államháztartásunknak:

A házadó	113·4,
a kereseti adó	84·1,
a részvénytársulati adó.....	149·0,
a tőkekamat- és járadékadó	86·6,
az általános jövedelmi pótagó	77·4,

a vasúti és hajózási szállítási adó pedig ... 310·4%-kal emelkedett három évtized alatt, mindmennyi jelezvén, hogy Magyarország közgazdasági élete mennyire újabb utakon járt szinte napról-napra.

A házadó emelkedése összefüggött egyfelől a lakásviszonyoknak általános javulásával (ami általán tartozéka a patriarchális viszonyok közül fejlődő gazdasági viszonyoknak) s azzal, hogy a nagyobb szabású ipari és üzleti vállalkozások saját céljaikra is jelentős építési munkát fejtettek ki.

A kereseti adó eredményének — s kiváltképpen a III. osztályúnak — oly szembeűnő javulása és a részvénytársulati adó rendkívüli felszökkenése további bizonyítékai Magyarország fejlődő gazdasági életének, noha nem kétséges, hogy a legnagyobb ugrás az 1910 előtti években következett be, mikor az újraeledő konjunktúra hatása az állami pénzügyek terén is meg-

nyilvánult. A fejlődés mellett a legjobb érvet a vasúti és szállítási adó hatalmas növekedése szolgáltatja; a forgalom nagy megélénkülése nélkül ez nem jöhetett volna létre.

Semmi kétség nem fér hozzá, hogy az utóbbi adónem szinte meglepő emelkedéséhez Budapest forgalmának bámulatos megduzzadása adta meg a főlökést. Budapestnek nem csupán személyforgalma lett szinte csodálatosan nagyobb a mult időekkel szemben hanem áruforgalma is, a fővárosban épült sok új gyártelep, a megerősödött középipar s nagy elosztó szerepet játszó kereskedelmi vállalatok révén.

De Budapest adójának fokozódó országos jelentősége egyébként is kidomborodik az adatokból. E szerepet vizsgálendő, ki kell kapcsolnunk a vasúti és hajózási szállítási adót az egyenesadók tömegéből, minthogy annak budapesti vonatkozású adatait nem ismerjük. Az összehasonlítás azért csak úgy lehet helyes, ha az egész birodalom egyenesadóit is ez adónem nélkül vesszük számításba. Az adatok kettős irányban is érdekesek. *Harminc év multán Budapest állami egyenesadójának súlya egyre erősebben esik latba.* Erősebben, noha a budapesti adók nagy jelentősége korábban is eléggé nyilvánult.

Az állami egyenesadókból Budapestre esett % :

1881—1885. átlag ...	9·5	1896—1900. átlag ...	14·0
1886—1890. « ...	9·8	1901—1905. « ...	14·9
1891—1895. « ...	11·4	1906—1910. « ...	15·6

Az állami egyenesadóknak előbb nem egészen tizedrészét, utóbb csaknem egyhatodrészét fizették Budapesten. A házadó több, mint kétszeresére, a kereseti adó csaknem, a részvénytársulati több, mint háromszorosára nőtt, az általános jövedelmi pótagó éppen háromszorosára. *De az állami egyenesadóknak Budapestről befolyt ez az emelkedő összege egyáltalán nem járt azzal a hátránnyal, hogy a lakosság egy főre eső állami adóterhe hirtelen, vagy éppenséggel olyan arányban megnőtt volna, mint ahogy Budapesten az egyenes adók összegükben vagy az országos adókhöz való viszonyításukban megnöttek.* Az utóbbi adatokat fentebb láttuk. Az előbbieket lényege az, hogy Budapest adóterhei 164%-kal emelkedve, két és félszer akkorák voltak 1910 előtt, mint 1881 után. E részben tehát nagyarányú emelkedést kell regisztrálnunk.

De nem akkor, ha egy főre eső egyenes adóteher adatait nézzük :

27. tábla. Egy főre eső állami egyenesadóteher Budapesten koronákban az 1874—1910. években.

1874—1875. átlag ...	46·7	1891—1895. átlag ...	40·9
1876—1880. „ ...	41·8	1896—1900. „ ...	42·3
1881—1885. „ ...	37·5	1901—1905. „ ...	35·3
1886—1890. „ ...	38·6	1906—1910. „ ...	48·5

Az 1906—910. évek középértékét joggal redukálhatjuk 45 koronára s akkor arra az eredményre jutunk, hogy a nyolcvanas évek kezdetétől a budapesti fejenkinti adóteher alig emelkedett 12—15%-kal. *Sőt a hetvenes évek közepéhez képest Budapest népére 1910 előtt valósággal kisebb adóteher nehezedett.* A dolog könnyen érthető. A főváros nagy fellendülésének előestéjén az adóteher magas volt, mert a nagy vállalatok által fizetett adóteher Budapest adójában aránylag kisebb szerepet játszott s többnek kellett így esni a tulajdonképpeni adózópolgárságra. A nyolcvanas években a főváros gazdasági és kulturális élete rohamléptekkel halad előre. A népesség tódul a vidékről be Budapestre. Az ipari termelés, a kereskedelem és hitel azonban még nem eléggé koncentrált. Az ipari vállalatok nem annyira teherbírók. A nagy népességi szaporulat lenyomja az adóteher átlagát. A kilencvenes évek elején éri el a főváros a legnagyobb fejlődést. A millenáris év küszöbén új erők fakadnak a gazdasági életnek minden terén. A nagyipar izmosodik, a gyári jellegű termelés emelkedik. A bankok között nagybankok válnak ki. A népesség jobban áramlik Budapestre, mint valaha. De Budapest gazdasági vitalitása még inkább erősödik. Az intenzívebb termelés, a fejlettebb hitelviszonyok, a raffináltabb üzleti szellem aránytalanul több adóterhet bír el, mint előbb: ebben a korban az egyes adózópolgárok magángazdaságai kevésbé érezték meg az adóteher növekedését, a zöme a gazdasági élet fejlettebb alakulásaira esett.

Úgy látszik azonban, hogy ezek az adatok is alkalmasak annak szemléltetésére, hogy Budapest gazdasági életének emelkedő vonala a kilencvenes évek közepén kulminált. 1896-ban pl. még 44·2 korona volt a fejenkinti adóteher s ez az összeg 1902-ig bezárólag 44 koronára esett le s ha az 1903. és 1905. évi ex-lexek zavaró hatását kiegyenlítjük, a fejenkinti adóteher 1903-ban és 1904-ben 37, 1905/906-ban pedig mintegy 40 korona lehetett, jelezve a depressziót, mely Budapest gazdasági életén ez időtájt jelentkezett. Csupán 1907-tel indult ismét meg a jobb fejlődés útja (43·3 korona fejenkinti adóteher), sőt az igazi konjunktúrát csak az 1908. (46·3 korona), 1909. (46·7 korona) és 1910. évek (47·3 korona) mutatják.

1910-ben tehát (csupán ezt az egy évet véve) — mint említettük is — a fejenkinti adóteher nívója ismét azon a szinten mozgott, melyen 1874-ben. De minő különbség az okok között. Budapest népe *akkor* a magas adóteherben a kisszerűségnek azt a következményét láthatta és érezhette, melyet oly gyakran érzéket meg a községi háztartási statisztika: azt, hogy a kisebb község adminisztrációja drágább, mint a nagyobbé. A kisebb, a hátramaradtabb, gazdaságilag és kulturális téren még ki nem fejlődött Budapest lakosságára az állam is ugyanakkora adóterhet volt kénytelen kiróni, mint amennyivel beírta akkor, mikor Budapest már világviszonylatban is jelentős iparforgalmi központnak számított. *Az 1910. évi magas adóteher konjunktúrát jelentett, Budapest gazdagodásának volt tanusága; az 1874. évi a szegény-*

ségnek, a túlterheltségnek. Az 1910 előtti évek átlagát Budapest már 10—12 évvel előbb is elérte. Talán túl gyors volt Budapest fejlődésének tempója s ez okozta azt, hogy azt a maximumot 8—10 évi depresszió követte.

Nem dönthetjük el ezt a kérdést itt. De kétségtelen, hogy az adóstatisztika e pár adatából is kitűnik annak valószínűsége, hogy az 1900 utáni évek Budapesten nem voltak alkalmasak arra, hogy az odairányuló bevándorlási mozgalmat korábbi szintjén tartsák. *Az alacsonyabb adóteher ez esetben a lanyguló vállalkozási szellemet, keresethiány folytán előálló adótöréseket s az igények lefokozását jelentette és szünetelő üzemeket*, ami együtt járt azzal, hogy a munkáskereslet csökkent, munkanélküliség volt s főképp a bevándorlás csökkent.

Az egyenesadóbevételek ismertetése a legalkalmasabb hely arra, hogy röviden kiterjeszkedjünk a kilencvenes és kilencszáz évek általános *politikai helyzetének* alakulására is. A politikai helyzet feszültsége vagy kedvező volta — nem kétséges — a legintenzívebb hatást gyakorolja a gazdasági élet viszonyaira is. A politikai horizont tiszta vagy elborult képe új vállalkozásokra ösztönöz vagy másfelől éppen visszatart azoktól.

A magyar politika eseményei 1890 után a szabadelvű párt uralmának jegyében folytak. Ez az uralom, Wekerle finánczsenuje által pénzügyeinket rendbehozva, Baross Gábor lángesze által közzgazdaságunk fejlődésének adva nagy lökést, Szilágyi Dezső nagy koncepciója által pedig egyházpolitikai törvényhozásunk terén zárva le egy-egy korszak fejlődését, a millennáris ünnepet megelőző években Magyarország emelkedő gazdasági jólétének hatalmas előmozdítója volt.

Sok ok, részben rajta kívül álló okok közrejátszása — a már említettük agrárválság, az 1897. évi katasztrófálisan rossz termés, majd 1900 tájékán a világjelenséggé nőtt ipari válság stb. — folytán közzgazdaságunk nem tudta evolúcióját abban az emelkedő irányban megtartani, amely felé az évtized első felében közeledett, úgyhogy a magyar közzgazdasági élet a jelen század első éveiben valóban rászorult volna valami, az államhatalomtól kiinduló (mai szavakkal mondva) «szanalásra», mely a külföld ébredező tökekínálatait ügyesen tudta volna a magyar közzgazdasági élet megélénkítésére felhasználni. Ily értelmű szanalás azonban nem történt meg ekkor, sőt gazdasági életünk hamarosan megsínyleni volt kénytelen az 1903 tájékán Magyarországon meginduló zűrzavaros politikai campagne hatását. Csak 1905 végén vagy inkább 1906-ban mondhattuk azt, hogy Magyarország belekerült a Nyugat-Európában már jó előbb fellépett gazdasági konjunktúra körébe és szerencsés terméseredmények által is segítve, látszólag határozottan egy új korszak küszöbére lépett. Ennek az új korszaknak chanceait 1909-ben az annexió válság ugyan átmenetileg csökkentette, de általában Magyarország többé-kevésbé lehiggadt politikai viszonyai mégis tápot adhattak a gazdasági élet további kibontakozásának.

D) A hitelviszonyok.

De sorra kell most már a továbbiakban vennünk azokat a közgazdasági szempontokat, melyek megfigyelésére a magyar statisztikai adatgyűjtések anyaga módot nyújt. Vizsgálni kell elsősorban azt, hogy a magyar hitelviszonyok fejlődése milyen volt, a magyar hitelélet szervezője miképp haladt előre az idők során. Mi volt ebben Budapest szerepe, a vidék hogyan vette ki a részét; vajjon ezek a számok is alkalmasak-e arra, hogy segítségükkel azokat a változásokat is meg tudjuk érteni, melyek Budapest népszaporodásában történtek.

Ismeretes, hogy 1836-tól kezdve, amidőn — a Pesti Magyar Első Takarékpénztár megalakult — közvetlenül a kiegyezést megelőző évig hitelintézeteink (úgy az intézetek számát tekintve, mint azok tőkeerejét) meglehetősen lassan fejlődtek (Ekkor még a magánbankházaknak is nagy szerepe volt hiteléletünkben.). 1866-ban Magyarországon még mindössze 63 bank, takarékpénztár és földhitelintézet állott fenn s mellettük 22 szövetkezet; ez utóbbiak azonban tőkeerőkkel akkor merőben jelentéktelen szerepet tölthettek be hiteléletünkben. Ismeretes a kiegyezés évének s még inkább a kiegyezést követő évek rendkívül nagy alapítási mozgalma. Ez a mozgalom az 1872—73. évekkel érte el csúcspontját s annyira eredményes is volt, hogy egészen az 1873-ik nagy válság kitöréséig Magyarországon ritkaságszámba ment egy pénzüintézet megszűnése. Az 1873. év végén Magyarországon már 429 bank, takarékpénztár és földhitelintézet állt fenn és 208 szövetkezet, úgyhogy a hitelintézetek száma 7 év leforgása alatt majdnem nyolcszorosra emelkedett. 1873-tól kezdve 33 év telt el s a pénzüintézetek száma az ez évi létszámnak ismét mintegy 8-szorosára nőtt fel, 1910-ben 4583-ra.

a) Az intézetek száma.

A magyar hitelélet nagyobb vonalú kiépülésének jellegzetes korszaka volt ez az emberöltő, érdemes arra, hogy főbb adatait röviden szintén áttekintsük. Elsőnek az intézetek számát vizsgáljuk meg.

28. tábla. A hitelintézetek számának fejlődése Magyarországon és Budapesten 1873—1910-ig.¹⁾

Év	Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek	Szövetkezetek	Összes hitelintézetek	Ebből a Budapesten levő		
				Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek	Szövetkezetek	Összes hitelintézetek
1873.	429	208	637	24	3	27
1875.	437	224	661	22	10	32
1880.	432	250	682	19	20	39
1885.	520	398	918	16	25	41
1890.	634	591	1.225	19	33	52
1895.	851	959	1.810	29	32	61
1900.	1.011	1.685	2.696	34	68	102
1905.	1.192	2.579	3.771	46	145	191
1910.	1.642	2.941	4.583	92	123	215

¹⁾ Csak a fontosabb adatokat emeljük ki s az egyes éveket. A fejlődés így szembevetendő. Forrás itt (és a tanulmány e szakaszának több táblázatánál is) a M. Stat. Közlemények 35. sz. és a M. Stat. Évkönyv 1910. évi kötete.

Csupán az intézetek számát tekintve tehát, az 1873. évi nagy válság esztendejében a budapesti hitelintézetek, az összes magyarországi hitelintézetek létszámához képest jelentéktelen szerepet töltek be.

A szövetkezeti mozgalom elárvultsága Budapesten némileg érthető, mert hiszen a szövetkezeti eszme talaja, — a tiszta szövetkezeti eszméé legalább, — mindenkor inkább meg volt található és meg lesz található a vidéken; ahol a közös érdekek felismerését a szűkebbkörű társadalomban valóban hamarabb lehet várni e társadalom tagjaitól. A nyolcvanas évek derekáig azonban a helyzet a bankok és takarékpénztárak körül is az volt, hogy ezek országos együttesében a budapesti rokonintézetek számukat tekintve egyre hátrább szorultak. Míg a vidéken a kisebb pénzüzetek hamarosan összeszedték magukat s új meg új vállalatok alakultak, Budapesten, ahol csak nagyobb alapításoknak lehetett látszólag reményük sikerre, a megszűnt bankok és takarékpénztárak helyébe egészen a 80-as évek végéig nem léptek újabbak. *A kilencvenes évek hoznak azután Budapest hitelintézeti alapításainak életébe nagy mozgalmat, különösen a középső évek, hogy az újabb lendületet itt is az 1905. évben lássuk meg, mint a következő s a világháború kitöréséig tartó roppant nagy emelkedés hírnökében.*

A 70-es évek elején Magyarország bankjainak és takarékpénztárainak nem egészen 5%-a esett Budapestre. A 80-as évek közepén ez az arányszám 3% tájékára süllyedt, hogy azután 1910 körül a pénzüzeteknek mintegy 6%-a bírjon budapesti illetőséggel.

Ezek a számok azonban természetesen nem világítják meg teljes erővel azt a rendkívül nagy fontosságot, melyet a budapesti pénzüzetek Magyarország hiteléletében betöltöttek s nem világítják meg ennek a szerepnek időnkint való hullámzását sem. E szerep megvizsgálására előbb az alaptökek (részvénytökek, valamint törzsbetét- és üzletrésztökek), majd a tartaléktökek fejlődése sokkal inkább alkalmas.

b) *Hitelintézetek alaptökéje.*

Pénzüzeteink alaptökéje a kiegyezés évéig rendkívül szerény keretek között mozgott, 1866-ban mindössze 6·7 millió korona volt. A kiegyezést követő politikai és gazdasági fellendülés hatása persze az új alapítások alaptökeit tekintve sokkal kifejezőbb hatással volt, mint az intézetek számát tekintve, a hitelintézetek alaptökéje 1873-ban mintegy 28—30-szoros emelkedéssel 183·4 millió koronára nőtt fel s azután, a következő 70-es és 80-as évek bizonyos zavarait nem számítva, nem volt év, amidőn újabb emelkedést ne hozott volna.

29. tábla. A hitelintézetek alaptőkéjének fejlődése Magyarországon és Budapesten 1873—1910-ig.

Év	Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek	Szövetkezetek	Összes hitelintézetek	Ebből Budapestre esett		
				Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek	Szövetkezetek	Összes hitelintézetek
alaptőkéje				millió	korona	
1873.....	169·7	13·7	183·4	113·8	2·3	116·1
1875.....	158·7	27·6	186·3	82·4	3·2	85·6
1880.....	120·8	29·5	150·3	60·7	1·8	62·5
1885.....	170·5	47·4	217·9	113·9	4·6	118·5
1890.....	181·7	61·8	243·5	105·0	7·6	112·6
1894.....	279·4	77·6	357·0	168·1	14·5	182·6
1895.....	342·1	85·8	427·5	208·9	17·2	226·1
1899.....	434·4	120·9	555·3	266·3	28·6	294·9
1900.....	439·5	128·0	507·5	274·4	37·5	311·9
1904.....	465·7	171·1	636·8	272·0	45·2	317·2
1905.....	530·1	181·2	711·3	313·4	48·9	363·3
1909.....	819·3	222·6	1.042·0	509·5	53·6	563·1
1910.....	1.006·0	236·5	1.242·6	620·0	55·7	675·7

1873-ban a budapesti bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek alaptőkéje az összes hasonló intézetek alaptőkéjének csaknem pontosan kétharmadrészét tette. A nagy tőzsdekrízis hatását azonban a budapesti pénzügyintézetek (nagyobb részben bankok) inkább megérik, mint a vidéki intézetek (amelyek között a takarékpénztári típus sokkal általánosabb) s a következő 10—12 év alatt a szóbanforgó arány kerekszámában 50%-ra súlyosodott. A nyolcvanas évek második felétől fogva a budapesti hitelintézetek alaptőkéje ismét jobban és jobban teret nyer országos viszonylatában s noha az alkotmányos korszak első idejében mutatkozó nem is egészséges túlsúlyát nem nyeri vissza többé, abban a két évtizedben, melyre kutatásaink főképp kiterjednek, nagyjában körülbelül hatvanszázalékos arányt ér el.

Ha a pénzügyintézetek alaptőkéjének abszolútszámokban való változását nézzük, e részben is néhány érdekes tanulságot van módunk levonni. *Budapest pénzügyintézeteinek alaptőkéje 1890-től 1900-ig több, mint 170%-kal nőtt meg s ebből a növekedésből mintegy 100%-ot már 1895-ig ért el. A vidék hasonló intézetei alaptőkéjüket ugyancsak 120%-kal tudták ugyanezen évtized alatt szaporítani s az 1895-ben megállapítható fejlődésük is még csak 80% körül járt. Akár az egész évtizedet nézzük tehát, akár annak egyik legfontosabb évét: budapesti intézetek ebben az időkből erőteljesebben gyarapodtak, mint a vidékiek.*

Ezzel erősen ellentétes fejlődést látunk a vidéken a következő évtizedben. A budapesti bankok és takarékpénztárak 1900-tól 1910-ig alaptőkéjüket csak mintegy 125%-kal tudták emelni, a vidékiek viszont 135%-nál is nagyobb arányban. Ez ismét azt mutatja, hogy a század első évtizedében Magyarország gazdasági életének fejlődése egyenletesebb lett; egyenletesebb lett annyiban is, hogy most már inkább szóhoz jutottak benne a vidéki kezdeményezések és akciók. Valószínű, hogy egyfelől a budapesti tőkecentrum gazdaságosabbnak vélte most már a vidéki vállalatokba való elhelyezkedést, s hogy

másfelől a vidék egyre fokozódó ipari s az évtized folyamán magához térni kezdő mezőgazdasági élete is inkább tudott bizonyos tőkefeleslegeket termelni, melyek a vidéki hitelélet csatornáiban helyezkedtek el.

A vidék közgazdasági életének megélénkülését jelenti az a szép mozgalom is, melyet a szövetkezetek alaptőkéjének változása jelez. Budapesten 1890-től 1900-ig a szövetkezeti tőkék ötszörösükre nőttek fel; a vidéken, ahol pedig ez intézmény sokkal nagyobb multtal bírt s általában a köztudatba inkább be volt vezetve, csak mintegy 70%-kal. S ime a következő évtizedben, mikor, — mint jól tudjuk, — Budapest jóval kevesebb számú embert vont el vidéktől, hogy azokat saját üzemeiben foglalkoztassa, a budapesti szövetkezeti tőkék szaporodtak meg csak mintegy 50%-kal, a vidéken pedig szinte pontosan 100%-nyi emelkedést állapíthattunk meg.

A szövetkezeti mozgalom éppen a kisemberek érdekében kelt életre s noha adatainknak iménti ujjmutatását fenntartás nélkül talán még sem volna szabad kapcsolatba hozni Budapest megcsökkent szaporodásával, másrészt hiba volna tőlünk, ha erre az érdekes adalékra a figyelmet mégis fel nem hívnánk.

A vidéki pénzüzetek megerősödését különben azok az adatok is mutatják, melyek egyfelől Budapesten, másfelől vidéken az egy-egy intézetre eső alaptőkék összegét mutatják ki.

30. tábla. Átlagos alaptőke Budapest és a vidék hitelintézeteiben 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben.

Év	V i d é k e n			B u d a p e s t e n		
	Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek	Szövetkezetek	Összes hitelintézetek	Bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek	Szövetkezetek	Összes hitelintézetek
1890.....	0·12	0·10	0·11	5·53	0·23	2·16
1900.....	0·17	0·06	0·10	8·07	0·55	3·06
1910.....	0·25	0·06	0·13	6·72	0·45	3·14

A budapesti hitelintézeteknek — akár bankoknak, takarékpénztáraknak és földhitelintézeteknek, akár a szövetkezeteknek — sokkal erősebb volta kitűnik ezekből az adatokból. *Csak hogy más is kitűnik belőlük. Az t. i., hogy a vidéki pénzüzetek átlagos alaptőkéje a 25 év folyamán több mint kétszeresére nőtt meg, míg a budapestieké ehhez képest — a két szélső év adatai szerint — nem is egészen 25%-kal. Sőt a vidéki bankok és takarékpénztárak alaptőkéjének átlaga a század első évtizedében izmosodott meg, akkor, midőn Budapesten 1910-ben 1900-zal szemben határozott csökkenést kellett megállapítanunk. Igaz, hogy a szövetkezetek átlagos alap- (törzsbetési) tőkéje valamivel csökkent 1910-ben 1890-hez képest, de itt is rendkívül kedvező tünet az, hogy az átlag legalább az 1900-as év átlagának níveljén tudott maradni. Annál inkább kedvező tünet ez, mert a szövetkezetek száma ebben az időszakban csaknem kétszeresére ugrott fel s mert*

az 1907. évi, szerencsére nem sokáig tartó, pénzügyi válság számos egységet a szövetkezetek közül megszűnésre ítelt.

Adatainknak ebben a csoportjában tehát világosan kedvező folyamat nyilvánul meg a vidéki hitelélet fejlődésében. E fejlődés egyszerű következménye lehetett az, hogy az 1900-at követő években a vidék gazdasági élete általában olyan előbbrehaladást mutat, melyhez hasonló korábban nem fordult elő s melynek eredménye volt, hogy a vidéki népesség két fogyasztójával szemben, az amerikai kivándorlással és a Budapestre irányuló elvándorlással szemben most már megkötő erőként kezdett fellépni a vidék saját evolúciója.

c) A hitelintézetek saját tőkéi.

Azok a számítások, melyek a hitelintézetek saját tőkéinek két változatát, — egyfelől a részvénytőkét, másfelől az ú. n. tartaléktőkét — állítják egymással szemben s a tartaléktőkét az alaptőkék százalékában mutatják ki, szintén azt mutatják, hogy a vidéki pénzügyintézeteknél (nagyobb részben takarékpénztáraknál) a helyzet jobb; az arány elég figyelemreméltó módon magasabb, mint Budapesten. Nagyjában 6—8%-nyi a különbség, mely az idők során kialakult és az 1900-as évek folyamán állandósulni látszott a vidéki intézmények javára.

Nagyon érdekes javulását mutatja a vidéki hiteléletnek az alábbi összeállítás is, amely a különböző nagyságú hitelintézetek szerepét mutatja be Budapest és a vidék hiteléletében.

31. tábla. A magyarországi hitelintézetek megoszlása részvénytőkéjük nagysága szerint Budapest és a vidék kiemelésével az 1894., 1899., 1901. és 1909. években.¹⁾

	Budapest				Vidék				Magyarország			
	1894	1899	1904	1909	1894	1899	1904	1909	1894	1899	1904	1909
Intézetek összes száma . . .	26	34	42	84	761	947	1.080	1.410	787	981	1.122	1.494
Hány korona részvénytőkével:	s z á z a l é k o k:											
Részvénytőke nélkül . . .	11·5	8·8	11·9	6·0	0·7	0·2	0·2	0·1	1·0	0·5	0·6	0·5
100 ezer és ennél kevesebb . . .	7·7	5·9	7·1	9·5	53·1	46·7	45·6	36·3	51·6	45·3	44·2	34·8
100.001—250.000 . . .	—	3·4	4·8	8·3	36·3	37·8	37·1	35·5	35·1	36·6	35·9	33·9
250.001—500.000 . . .	7·7	5·9	11·9	19·0	7·7	11·3	12·2	17·3	7·8	11·1	12·2	17·4
500.001—1.000.000 . . .	11·5	17·6	16·7	11·9	1·8	3·3	4·1	7·4	2·1	3·8	4·6	7·6
1.000.001—5.000.000 . . .	26·9	17·6	11·9	26·2	0·4	0·7	0·8	3·4	1·3	1·3	1·2	4·7
5.000.001—10.000.000 . . .	15·4	20·6	21·4	4·8	—	—	—	—	0·5	0·7	0·8	0·3
10.000.001—20.000.000 . . .	3·9	5·9	2·4	6·0	—	—	—	—	0·1	0·2	0·1	0·3
20.000.001-nél több . . .	15·4	14·7	11·9	8·3	—	—	—	—	0·5	0·5	0·4	0·5
Hány korona tartalékalappal (rendes, rendkívüli stb.):												
Tartalékalap nélkül . . .	23·0	2·9	14·3	19·9	3·3	1·8	4·2	2·3	3·9	1·8	4·5	3·2
100 ezer és ennél kevesebb . . .	23·0	35·3	33·4	44·0	77·4	74·3	64·0	60·9	75·6	73·0	62·9	60·0
100.001—250.000 . . .	3·9	11·8	9·5	10·7	14·3	17·6	23·2	22·8	14·0	17·5	22·7	22·2
250.001—500.000 . . .	3·9	8·8	2·4	4·8	2·9	3·6	5·7	8·7	2·9	3·8	5·6	8·4
500.001—1.000.000 . . .	7·7	5·9	11·9	1·2	1·3	1·7	1·8	3·6	1·5	1·8	2·1	3·4
1.000.001—5.000.000 . . .	11·5	8·8	7·1	8·3	0·8	1·0	1·0	1·5	1·2	1·2	1·2	1·9
5.000.001—10.000.000 . . .	15·4	11·8	7·1	2·4	—	—	0·1	0·2	0·5	0·4	0·4	0·3
10.000.001—20.000.000 . . .	3·9	2·9	4·8	4·8	—	—	—	—	0·1	0·1	0·2	0·3
20.000.001-nél több . . .	7·7	11·8	9·5	5·9	—	—	—	—	0·3	0·4	0·4	0·3

¹⁾ A M. Stat. Közlemények 35. sz. kötetének nyomán: A fejlődés bemutatásánál alapul vett négy esztendő adatai világosan jelzik a tanulmányunkat érdeklő változásokat. Különös elismeréssel kell megemlékezni e kötet bevezetéséről is, mely Tormay Béla jeles munkája.

B) Hitelszövetkezetek.

	Budapest				Vidék				Magyarország			
	1894	1899	1904	1909	1894	1899	1904	1909	1894	1899	1904	1909
Intézetek összes száma	28	58	118	127	724	1322	2282	2711	752	1380	2400	2838
Hány korona részvénytőkével:												
Részvénytőke nélkül	—	—	—	—	0.1	0.2	—	0.2	0.1	0.1	—	0.2
100 ezer és ennél kevesebb	35.7	41.4	45.8	52.8	81.0	86.3	89.6	89.5	79.2	84.4	87.3	87.8
100.001—250.000	21.4	13.8	22.0	25.2	12.3	8.3	6.4	6.1	12.6	8.6	7.2	7.0
250.001—500.000	14.3	19.0	16.1	10.2	3.8	3.0	2.4	2.3	4.3	3.7	3.1	2.6
500.001—1,000.000	14.3	13.8	6.8	4.7	1.4	1.1	1.0	1.1	1.9	1.7	1.3	1.3
1,000.001—5,000.000	14.3	12.0	7.6	5.5	1.4	1.1	0.6	0.8	1.9	1.5	0.9	1.0
5,000.001—10,000.000	—	—	1.7	0.8	—	—	—	—	—	—	0.1	0.1
10,000.001—20,000.000	—	—	—	0.8	—	—	—	—	—	—	0.1	—
20,000.001-nél több	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tartalékalap nélkül	10.8	12.1	11.9	14.2	24.9	16.6	10.1	8.5	24.3	16.4	10.2	8.8
100 ezer és ennél kevesebb	85.6	70.7	78.0	74.0	74.4	82.6	89.5	91.5	74.9	82.1	88.8	90.7
100.001—250.000	—	10.3	7.7	8.6	0.6	0.7	0.4	—	0.5	1.1	0.8	0.4
250.001—500.000	3.6	3.5	0.8	1.6	0.1	0.1	—	—	0.3	0.2	0.1	0.1
500.001—1,000.000	—	1.7	0.8	—	—	—	—	—	—	0.1	0.1	—
1,000.001—5,000.000	—	1.7	0.8	0.8	—	—	—	—	—	0.1	—	—
5,000.001—10,000.000	—	—	—	0.8	—	—	—	—	—	—	—	—
10,000.001—20,000.000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20,000.001-nél több	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

C) Összes hitelintézetek.

	1894	1899	1904	1909
	Intézetek összes száma	1.539	2.361	3.522
Hány korona részvény- vagy tartaléktőkével:				
Részvénytőke nélkül	0.6	0.3	0.2	0.3
100 ezer és ennél kevesebb	65.1	68.2	73.7	69.6
100.001—250.000	24.1	20.2	16.4	16.2
250.001—500.000	6.0	6.8	5.9	7.7
500.001—1,000.000	2.0	2.5	2.3	3.5
1,000.001—5,000.000	1.6	1.4	1.0	2.3
5,000.001—10,000.000	0.3	0.3	0.3	0.1
10,000.001—20,000.000	—	0.1	—	0.1
20,000.001-nél több	0.3	0.2	0.2	0.2
Tartalékalap nélkül	13.9	10.3	8.4	6.8
100 ezer és ennél kevesebb	75.3	78.3	80.7	80.1
100.001—250.000	7.4	7.9	7.8	7.9
250.001—500.000	1.6	1.7	1.8	3.0
500.001—1,000.000	0.8	0.8	0.7	1.2
1,000.001—5,000.000	0.6	0.6	0.4	0.7
5,000.001—10,000.000	0.3	0.2	0.1	0.1
10,000.001—20,000.000	—	—	—	0.1
20,000.001-nél több	0.1	0.2	0.1	0.1

A bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek közül Budapesten azoknak az intézeteknek az aránya, melyek alaptőkéjük révén igazán a nagy intézetek közé számítottak, a kilencvenes évekkel szemben a jelen század első évtizedében szemlátomást fogyott. 1894-ben több, mint egyharmada volt az intézeteknek 5 millió koronánál nagyobb összegű alaptőke birtokában. 1909-ben egyötödrészüket sem. *A budapesti pénzügyintézetek számának nagy emelkedése tehát bizonyos mértékig külterjesnek volt tekinthető a közbeeső idő alatt.* Sok közöttük inkább alkalmi alapításnak látszott, melyek valószínűleg az 1905 után egymásra következő konjunkturális évek kis hasznait igyekeztek lefölözni. Valóban szinte meglepő az, hogy a budapesti hitelintézetek közül 1894-ben csak 15.4%-nyi, 1909-ben pedig már 36.8%-nyi volt olyan, melynek alaptőkéje nem haladta túl a 1/2 millió koronát.

A vidéken ezzel szemben mennyire más a fejlődés. A vidéki intézetek közül 1894-ben még a nagyobbik felerésznek nincs 100.000 koronányi alap-

tőkéje, 1909-ben csak a harmadrésznél valamivel többnek. 1894-ben még egészen ritka az olyan intézet, mely a vidéken székelvén $\frac{1}{2}$ vagy éppen séggel 1 millió korona alaptőkével bír. 1909-ben, — mikorra az intézetek száma is majd kétszeresre nőtt — az ezekbe a kategóriákba tartozó intézetek az összes intézetek 10%-át meghaladták. A fentebb közölt számok figyelmes vizsgálata nem hagy kétséget aziránt, hogy *ez a kedvező fejlődés — akárcsak Budapesten a nem annyira kedvező — az 1905—7 körüli évek javuló viszonyainak eredménye*. E viszonyok következménye volt, hogy a vidék új és régi intézeteiben összepontosuló tőke a vidék önállóságának, saját lábán való járásának lett eszköze. *A tőke felismerte Magyarországon is azt az egyszerű igazságot, hogy nem lehet csupán egy területre irányozni tevékenységét*. Hogy kiváló alkalmak adódnak e gyümölcsöztetésre a budapesti piacon kívül másutt is. S nagyon valószínű, hogy a vidék intézeteiben (érdekeltség vállalása, stb. révén) egyfelől sok, korábban kizárólag a budapesti piacon cirkuláló tőke talált elhelyezést, de másfelől az is, hogy a vidék gazdasági érettségének szintén biztató jele gyanánt a vidék tőkeszaporulatából számos olyan tőke került a hitelintézetek pénztáraiba, mely azelőtt híven elkerült minden olyan utat, mely azt odavezette.

A vidéki intézetek javára mutatkozó ez az előny akkor is meglátszik, ha a tartaléktőkék nagysága szerint csoportosítottak az intézetek. Budapesten megfogyott a nagyobb tartaléktőkéjű s felette megnőtt a kis tartaléktőkéjű hitelintézetek aránya. Vidéken csak a 100.000 koronánál kisebb tartaléktőkéjű intézetek aránya apadt. De annál inkább és minden vonalon szaporodott az erőteljes tartaléktőkékkel bíróké. Kell-e erre jobb bizonyosság, mint pl. az, hogy *1909-ben 3 olyan vidéki pénzügyintézet volt, melynek tartaléktőkéi az 5 millió koronát meghaladták, hasonló alaptőkéjű intézet azonban egy sem*.

A szövetkezetekre vonatkozó adatokat talán nem kell részletesen ismertetni. Tanulásaik végső eredményben azonosak azokkal, melyeket az imént fejtettünk ki.

d) A saját és idegen tőkék aránya.

A budapesti és a vidéki hitelélet fejlődésének érdekes képét nyerjük akkor is, ha azt kutatjuk, hogy emitt és amott a hitelintézetek saját tőkéi, hogy aránylottak az idegen tőkékhez :

32. tábla. A saját és idegen tőkék aránya a budapesti és vidéki hitelintézeteknél az 1894., 1899., 1904. és 1909. években.

Év	Saját tőke	Idegen tőke	Saját tőke az idegen tőke %ában	Év	Saját tőke	Idegen tőke	Saját tőke az idegen tőke %ában
	millió korona				millió korona		
	B u d a p e s t				V i d é k		
1894....	287·1	1.594·5	18·0	1894....	341·1	1.086·9	31·4
1899....	453·1	2.535·7	17·8	1899....	360·2	1.432·9	25·1
1904....	500·3	3.246·8	15·4	1904....	461·2	2.227·8	20·7
1909....	768·7	4.713·2	16·3	1909....	778·7	3.305·9	23·6

Saját tőke és idegen tőke az ország pénzügyeinek átlagában körülbelül mindig (a depressziós 1904. évet kivéve) olyan arányban volt, melyet a helyes üzletmenet érdekében kívánatosnak szoktak tartani. Az egyensúlyozó erőt azonban minden kétséget kizáró módon a vidék pénzügyei szolgáltatták az országnak, minek hatása élesen visszatükröződik az országos átlagokban. De egyebet is kiolvashatunk e számokból. A múlt század kilencvenes éveiben a budapesti intézetek — noha utóbb már kevésbé — nagyjában mégis olyan terhekkel bírtak, melyek között a saját és idegen tőke normális arányban állottak egymással. Noha ekkor sem érték fel a saját tőkék az idegen tőkékhez az optimumnak tekintett 20%-os arányban. Ugyan-ebben az időszakban (bár az évtized végefelé már nem annyira) a vidéki pénzügyek sokkal inkább manipuláltak saját tőkéikkel; 1894-ben ezek majd egyharmadát s 1899-ben is negyedrészt tették az idegen tőkéknek. *Ami másszóval azt is jelentheti, hogy a hitelintézetek nagyobbszabású munkájához annyira nélkülözhetetlen idegen tőkék ekkor nem folytak be a vidéki intézetek pénztáraiba olyan bőségben, mintsem kívánatos lett volna.*

Pár év multán a helyzet ugyancsak megváltozott. 1899-től 1909-ig nemcsak a vidéki intézetek saját tőkái nőttek meg 116%-kal, hanem az idegen tőkék is 137%-kal. A vidéki hitelélet — adatainknak ebből a csoportjából kivehetőleg is — a határozott erősödés útjára lépett, kisszerűségét levetkőzte. A nagyobb hitelintézetek erőforrásaihoz hasonlóan alakultak erőforrásai. Sőt az egészséges hiteléletnek kritériumait szinte jellemzőbben kezdte megközelíteni, mint a budapesti hitelélet. A budapesti hitelintézetek terheinek belső aránya mindegyre szinte eltávolodott a leghelyesebb aránytól. A vidékieké szinte állandóan közeledtek ahhoz. Újabb adalék ez a fejlődés annak a gondolatmenetünknek alátámasztására, hogy míg a vidék népességét a gazdasági kényszer is erősen készítette 1900-ig Budapestre vagy Budapest környékére történő elvándorlásra, — ezek az okok (legalább a Budapesttel szemben fennálló viszonylatban) gyengültek hatásukban 1900 után.

e) A hitelintézetek vagyona.

A hitelintézetek vagyonának főbb tételei több csoportba sorozhatók. Ezek: *a)* bankszerű váltótárca, *b)* a fedezet mellett engedélyezett folyószámlahitelek, *c)* a jelzálogos kölcsönök, *d)* a törvényhatósági, községi és közhasznú művekre adott kölcsönök. *e)* értékpapírtárca, *f)* adósok.

E vagyontételek egymásközi aránya sok tekintetben jele annak, hogy a hitelintézetek megalapozottsága egészséges-e vagy egészségtelen. Lássuk, mi volt e tekintetben a helyzet Budapesten és a vidéken:

33. tábla. A budapesti és a vidéki hitelintézetek vagyonának főbb tételei
1894-ben, 1899-ben, 1904-ben és 1909-ben.

Év	Bankszerű váltó- tárca	Fedezet mellett enge- délyezett folyószámla- hitelek	Jel- zálogos köl- csönök	Törvény- hatósági, községi és közhasznú művekre adott kölcsönök	Érték- papír- tárca	Adó- sok
A) Millió koronákban.						
a) Budapest.						
1894.....	212·1	168·4	582·8	390·3	123·6	140·9
1899.....	351·3	292·9	1.005·4	532·4	224·7	191·8
1904.....	445·0	298·2	1.257·8	665·2	279·5	223·8
1909.....	773·2	433·4	1.620·3	844·3	395·9	465·9
b) Vidék.						
1894.....	570·3	70·6	438·2	11·6	96·0	23·0
1899.....	757·5	105·7	632·8	11·0	105·4	30·8
1904.....	959·5	149·2	846·2	20·2	196·7	42·6
1909.....	1.480·3	292·5	1.369·3	23·0	309·7	53·6
B) %-okban.						
a) Budapest.						
1894.....	11·1	8·8	30·5	20·4	6·5	7·4
1899.....	11·6	9·7	33·2	17·5	7·4	6·3
1904.....	11·7	7·9	33·2	17·6	7·3	5·9
1909.....	13·9	7·8	29·2	15·2	7·1	8·4
b) Vidék.						
1894.....	39·1	4·8	30·1	0·8	6·5	1·6
1899.....	38·4	5·4	32·1	0·6	5·3	1·5
1904.....	35·5	5·5	31·3	0·7	7·3	1·6
1909.....	35·0	6·9	32·3	0·5	7·3	1·3

A budapesti és vidéki hitelintézetek vagyonának megoszlásában első pillanatra szembeötlő nagy különbséget okoz az, hogy míg a budapesti intézetek vagyonában mindenkor jelentős szerepet töltöttek be a törvényhatósági, községi és egyéb közhasznú művekre adott kölcsönök, addig ezek a hosszúlejáratú hitelek mindvégig csaknem teljesen hiányoztak a vidéki intézetek üzletköréből. E kölcsönöket csaknem egészükben a budapesti bankok folyósították a vidék számára; a vidéki intézetek alig-alig vettek részt e fajta hitelnyújtásokban. Az immobil elhelyezés másik fontos típusa — a jelzálogos kölcsönök — nagyjában egyforma jelentőséggel bírtak a budapesti és vidéki intézetek vagyonában 1894-ben s ugyanígy 1899-ben is, mikor egyébként a jelzálogi hitel szerepe itt is, meg ott is fokozódott. 1909 felé azonban a helyzet változik. Úgy látszik, hogy a vidéki intézetek több és több figyelmet fordítanak erre az üzletágra. De fordíthatnak is. *Míg az 1894-ben fennálló jelzálogos kölcsönöknek csak 42,9%-a eredt vidéki intézettől, 1909-ben ez az arány 45,8%-ra emelkedett.* A vidék tehát ebben éppen a vidék gazdasági fejlődésének érdekében annyira döntően fontos hitelműveletnek intézésében függetleníteni kezdte magát a fővárostól.

Az elmondottakból folyik, hogy kell olyan üzletágnak lenni, amelynek előfordulása viszont a vidéki intézetek vagyonában gyakoribb, mint a fő-

Ismeretes, hogy a budapesti intézetek részéről földbirtokra folyósított jelzálogos kölcsönök egészükben a vidék mezőgazdaságának hiteligenyeit elégitették ki. Ha már most azt a szerepet nézzük, melyet a Budapesten és a vidéken székelő intézetek a mezőgazdaság hosszúlejáratú kölcsönügyeinek intézése körül betöltöttek, *könnyű ismét rámutatni arra a kedvező fejlődésre, mely a vidék szempontjából itt is megnyilatkozik.* A földbirtok jelzálogi kölcsöneinek 1894-ben még csak 44·5, 1909-ben azonban már 49·6% áradt szét vidéki forrásból a mezőgazdaságba. S ez a %-különbség nagyon jelentős, mert közben a földbirtokot terhelő jelzálogi kölcsönök összege csaknem megháromszorozódott. A budapesti piac jelzálogi üzlettevékenységében — lassan bár — fokozatosan háttérbeszorult a földbirtokok kölcsöne. Részben bizonyára azért, mert a földbirtokososztály most már inkább fordult kölcsönkérelmeivel a helybeli vagy a közelfekvő környékbeli pénzüintézetekhez, melyek a vidéki hitelélet szemmelátható kibontakozása mellett egyre jobban rendelkezésére tudtak állani. A vidéki pénzüintézetek üzletkörének valóban egyre jelentősebb ágává nőtték ki magukat a földbirtokra nyújtott kölcsönök; mellettük a bérházak jelzálogi kölcsönei vesztek jelentőségükből. Úgy látszik, hogy a vidéki hitelintézetek akkor tudtak bekapcsolódni jobban a jelzálogos kölcsönüzletbe amikor, — mint más helyen említettük — feltehető volt már, hogy gazdatársadalmunk a kölcsönöket termelő célok érdekében kívánta felvenni.

Tanulmányaink érdemét illetőleg vizsgálatainknak most tárgyalt csoportja is hasznos eredménnyel járt. Ellentétben a további idők fejlődésével, mindjobban és jobban a vidéki saját erőforrások azok, melyek a vidék termelésének annyira fontos pillérét, a földművelést támogatták. Nem lehet eldönteni a valóságban, hogy ezek a kölcsönök a földbirtokososztályt régi terheitől szabadították meg (konverziók formájában) vagy pedig tényleg új termelési célok szolgálatában vétettek fel. De ez tanulmányaink szempontjából tulajdonképpen nem is fontos. A fontos az, hogy ezekből a számokból a vidék gazdasági erőinek izmosodását olvashatjuk ki. Miből könnyű ismét azt következtetni, hogy *a vidéki hitelélet megerősödése a népesség belső vándormozgalmára is inkább hatott szabályozólag 1900 után, mint az előbbi évtizedekben.*

Volt azonban a vidéki hitelintézetek jelzálogi kölcsönpolitikájának egy szépséghibája a budapestiekével szemben: az, hogy *ezek a kölcsönök drágák voltak. Vagy legalább is drágábbak, mint a budapesti pénzüintézetek által folyósított kölcsönök.* Jól kitűnik ez az adatokból, melyeket alább közlünk a jelzálogi kölcsönök kamatláb szerint való megoszlásáról. Csak az a kár, hogy a számításunk alapjául vett források a jelzálogi kölcsönök e tagozódását nem részletezik földbirtok- és bérházkölcsönök szerint. Ha igen, még sokkal jobban lehetne azokat felhasználni.

35. tábla. A budapesti és a vidéki hitelintézetek jelzálogos kölcsönei a kamatláb nagysága szerint az 1894., 1899., 1904. és 1909. években.

Év	4 vagy ennél kisebb	4-5	5	5-6	6	6-7	7	7-8	8 vagy ennél nagyobb	% - o s j e l z á l o g i k ö l c s ö n ö k									
										A) Millió koronákban.									
a) Budapest.																			
1894.....	137.5	245.7	100.0	77.7	21.6	0.0	0.1	0.1	—										
1899.....	404.2	424.9	107.5	48.8	7.1	12.7	0.0	0.1	0.1										
1904.....	682.1	376.8	145.8	44.4	5.9	2.3	0.2	—	0.5										
1909.....	821.3	523.2	152.8	103.4	15.2	3.5	0.6	—	0.2										
b) Vidék.																			
1894.....	0.1	6.0	12.9	63.7	153.8	43.5	82.8	7.8	67.5										
1899.....	3.0	12.0	39.0	115.6	182.6	59.7	108.6	17.1	95.1										
1904.....	7.3	32.9	84.0	205.1	248.5	73.0	127.2	16.2	52.1										
1909.....	14.4	85.5	173.3	278.0	348.9	170.4	171.6	36.0	91.3										
B) %-okban.																			
a) Budapest.																			
1894.....	23.6	42.2	17.2	13.3	3.7	—	—	—	—										
1899.....	40.2	42.2	10.7	4.9	0.8	1.2	—	—	—										
1904.....	54.2	30.0	11.5	3.5	0.6	0.2	—	—	—										
1909.....	50.7	32.3	9.4	6.4	0.9	0.3	—	—	—										
b) Vidék.																			
1894.....	0.0	1.4	2.9	14.5	35.1	9.9	18.9	1.8	15.4										
1899.....	0.5	2.0	6.1	18.3	28.8	9.4	17.2	2.7	15.0										
1904.....	0.9	3.9	10.0	24.2	29.4	8.6	15.0	1.9	6.1										
1909.....	1.1	6.2	12.7	20.3	25.5	12.4	12.5	2.6	6.7										

Ezek a számok, ha egyfelől a vidéki hitelviszonyok javulását határozottan fel is tüntetik, másfelől frappánsan mutakozó okát is adják annak a hátramaradottságnak, mely a vidék gazdasági viszonyait a fővárossal szemben — végső elemzésben — 1909 körül még mindig jellemezték.

A jelzálogi kölcsön köztudomás szerint a legbiztosabb üzletága a pénzügyintézeteknek s — ha másfelől hosszú idei lekötöttséget is jelent — mégis sajnálatos az a szűkkeblűség, mellyel éppen a vidéki pénzügyintézetek a körzetükbe tartozó s a bonitás szempontjából jól ismert földbirtokosoknak és háztulajdonosoknak a kölcsönöket rendelkezésükre bocsátották. Tudjuk, hogy bizonyos akadályok itt a következtetés biztosságának, hogy nem ismerjük a kibocsátási kurzusokat és a kölcsönök keletkezésének évét. Mégis nagyon fájdalmas az, hogy 1894-ben, amikor a budapesti folyósítások közül 4% sem esett 6%-os vagy ennél magasabb kamatozású jelzálogi kölcsönökre, addig a vidéki intézetek követeléseinek között a jelzálogi kölcsönök 81.1%-a, tehát több, mint négyötödrésze ilyen súlyos kamatlábbal sujtotta felvevőjét. Kapcsoljuk össze ezeket az adatokat azokkal a fejtegetésekkel, melyeket lépten-nyomon tágitanunk kellett akkor, mikor a mezőgazdasági termelés

helyzetét jellemeztük előbb s íme, újabb adalék ahhoz az okkomplexum-hoz, melyet Magyarország mult századvégi népesedésének magyarázásául felsorakoztathatunk.

Ezek a kamatviszonyok kerékkötői lehettek éppen ebben az időben a mezőgazdasági termelésnek, mikor annak legtöbb segítségére volt szüksége. Természetellenesek voltak szinte s ha igazi okuk az is volt, hogy a vidéki intézetek sokkal inkább voltak ráutalva takarékbetétekre, mint a budapestiek: *engedniök kellett utóbb szigorúságukból.* Ez meg is történt. 1909-ben már a fennálló jelzálogi kölcsönöknél csupán 59·7% után szedtek a vidéki intézetek 6%-os vagy ennél magasabb kamatot.

Ámde ellenére annak az 1900 után a szinte lépésről-lépésre fejlődő folyamatnak, mely a vidéki jelzálogos kölcsönöket olcsóbbá tette, még 1909-ben is szinte végtelen nagy különbség választotta el a budapesti és a vidéki pénzintézetek e kölcsöneit. A budapesti eredetű jelzálogi hitelek közül felerész csak 4%-os volt vagy annál is kisebb kamatlábú; a vidéki kölcsönök közül egy századrész volt csak ilyen! Ha tudjuk is, hogy a budapesti kölcsönöket az tette olcsóbbakká, hogy nagyobb birtokosok vették fel — nagyon megszívlelésre méltó tanulság ez.

Nem ismeretesek azok a kamatfeltételek, melyek mellett a vidéki lakosság egyéb hitelígyényei a vidéki pénzintézeteknél kielégítést nyertek. De, ha — mint valószínű — a különféle mellékköltségek címén, azok is térhesebbek voltak, mint a Budapesten hozzáférhető kölcsönök, ismét oly — a vidéki gazdasági életet jellemző — ok megismeréséhez jutottunk, mely a vidéki gazdasági erők kifejlődésének sokáig akadályja volt. Addig, míg a vidékben gyökerező gazdasági élet az emelkedésnek, az evolúciónak ugyanolyan tápláló ereit nem élvezheti, mint a fővárosi, tulajdonképpen nagyon egyenlőtlen az a verseny, mely közöttük folyik. S addig, míg a mezőgazdasági termelés aszerint, hogy Budapestről tudja-e igénybevenni a hitelforrást, avagy vidékről, annyira eltérő kamatot kénytelen fizetni s hozzá gyakran nagyon magasat: a mezőgazdasági termelés nagy renaissance-át is hiába várja Magyarország. Annál inkább nem, mert hiszen éppen a kisbirtokos, a gyengébb elem, mely azonban tömegében az őstermelőosztályt tulajdonképpen képviseli, az, mely a nehezebb feltételű kölcsönöket kénytelen igénybevenni. Az a kamatlábjavulás, melyről előbb számot adtunk, nagy haladás volt másfélvtized alatt is. *Hatását jól érezte is.* De nem volt akkora, a mekkorára szükség lett volna.

A vidéki népesség gazdasági és kulturális gondozásának elhanyagolása régi Magyarországon sok téren meg volt állapítható. Amiről az imént beszéltünk, szintén ezek egyike. *Éppenséggel nem lehetetlen, hogy ha a vidéki gazdasági élet egésze számára ugyan olyan feltételekkel állt volna rendelkezésre az első kézből a hitel, mint Budapesten, a vidék és a főváros népesedésének viszonylata sohasem öltött volna olyan képet, mintsem a valóságban 1900 előtt.*

g) A betéti kamatláb magassága.

Az imént említett fejlődésnek a multban tagadhatatlanul voltak bizonyos gátjai. Legfőképpen az, hogy (mint azt már érintettük) a vidéki pénzüzetek erősen rá lévén utalva a takarékbetétekre, ezek kamatlába megszabásánál erősen az Osztrák-Magyar Bank kamatlábpolitikájának hatása alatt állottak. A bankkamatláb pedig az 1894—1909. évek alatt eléggé fluktuált. 1894—1896-ig 4—5% között mozgott maximuma és minimuma, 1897-ben, 1902-ben és 1909-ben tartósan 4%-on állt; 1901-ben állandó volt a 4·5%-os kamatláb. Az 1903—4. évek nagyon alacsony kamatlábról (3·5%) voltak emlékezetesek. Az 1898. és 1906. években a kamatláb változása (4·5, 4·0), szintúgy 1900-ban (5·5, 5·0) csekélyebb volt. Annál nagyobb 1899-ben és 1907-ben (6·0, 4·5) vagy akár 1905-ben is (4·5, 3·5). A felsorolásból az is látszik, hogy éppen az 1904-et követő években, mikor a tőkék iránt nagy érdeklődés mutatkozott: a bankkamatláb egyre magasabb lett. Ennek logikus következménye volt az, hogy ez években a takarékpénztárakban és bankokban elhelyezett betétek után is több kamatot fizettek. De míg a vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a takarékbetétek kamatlábát az intézetek Budapesten és vidéken is leszállítják, ha a jegybank kamatlábpolitikája változik, addig a vidéki intézetek által kihelyezett kölcsönöknél ez a folyamat kevésbé ismétlődik meg, s a jelzálogos kölcsönök kamatleszállítása általában nehezebben is volna keresztülvihető.

36. tábla. A takarékbetétek kamatoztatása a budapesti és vidéki intézeteknél az 1894., 1899., 1900., 1904., 1908. és 1909. években.

É v	Takarék- betétek összege millió kor.	3 és ennél kisebb	3—4	4	4—5	5	5—6	6 vagy ennél na- gyobb
% ₀ -os kamat mellett van elhelyezve a betétállomány % ₀ -ában								
<i>a) Bud a p e s t.</i>								
1894.....	308·3	0·1	1·2	96·7	1·4	0·4	—	0·2
1899.....	400·1	0·2	0·1	0·7	97·7	1·3	—	—
1900.....	412·5	0·2	0·4	93·0	5·5	0·9	—	—
1904.....	432·1	0·9	94·6	3·2	0·9	0·4	—	—
1908.....	579·7	0·3	26·2	59·8	12·0	1·4	0·2	0·1
1909.....	626·5	3·1	67·6	17·1	10·3	1·7	—	0·2
<i>b) V i d é k.</i>								
1894.....	1.035·5	0·9	3·7	34·7	31·6	24·4	2·4	2·3
1899.....	1.286·9	0·7	2·0	27·9	35·9	27·6	3·5	2·4
1900.....	1.332·5	0·6	2·4	26·4	36·0	28·2	3·6	2·8
1904.....	1.754·0	1·7	22·6	45·0	22·2	7·4	0·7	0·4
1908.....	2.281·4	1·4	6·1	41·3	31·7	17·1	1·6	0·8
1909.....	2.485·8	0·7	6·0	45·7	31·3	14·5	1·3	0·5

A budapesti pénzüzetek kamatlábpolitikája az imént közölt vázlatos adatokból is kivehetőleg szorosán összefügg a jegybank kamatlábjának ingadozásával. 1899-ben, amidőn a bankkamatláb a 6%-ot is elérte, csaknem

valamennyi takarékbetét után is 4—5%-ot fizettek a fővárosi pénzüzetek viszont 1904-ben, midőn a jegybank kamatlába nagyon alacsony volt, a budapesti intézetek is túlnyomórészen csak 3—4%-os kamatozás mellett fogadtak el betéteket. Nem ennyire erősen, de szintén jól észlelhető a jegybank kamatlábpolitikájának hatása 1908-ban és 1909-ben.

Általában mégis azt mondhatjuk, hogy a budapesti pénzüzeteknél a leggyakoribb és rendszerint túlnyomó kamatlábtípus 3—4%-ig terjedt s az 5%-os határt csak ritkán érte el. Ez a körülmény egyfelől s másfelől az, hogy a budapesti pénzüzetek mozgósítható tőkéi szempontjából a takarékbetétek jóval kisebb szerepet játszanak, magyarázza meg részben azt, hogy ezek az intézetek olcsóbb hitelfeltételekkel tudnak operálni, mint a vidékiek. A vidéki pénzüzetek a takarékbetéteket szinte állandóan jóval magasabb kamatlábbal fogadták el. A vidéken ritkaságszámba ment, az egy 1904. évet kivéve, a 4%-nál alacsonyabb kamatozás s a 90-es években még 5—6, sőt nagyobb %-ú gyümölcsoztetés igen sűrűn fordult elő. Ebben a helyzetben később elég lényeges változás fordult elő. Míg 1894-ben és 1899-ben a vidéki pénzüzeteknél elhelyezett takarékbetétek csaknem egyharmadrésze vagy éppen harmadrésze után fizettek 5% vagy magasabb kamatlábat, 1909-re ez az arány majd a felére olvadt. *De az a körülmény, hogy a 4%-nál magasabb kamattípus mindvégig sűrű volt a vidéki hitelintézeteknél, arra vall, hogy ezek az intézetek bizonyos részben még a kamat magasabb volta által is igyekeznek tőkét magukhoz vonni.* Bármennyire helyes fejlődés ez, van — mint láttuk — hátránya is. Amit a betéttulajdonosok kis részben megkapnak, azt sokszorosan fizetik meg azok, akik hosszúlejáratú hitelszükségletüket az intézetnél elégítik ki.

*

Jól tudjuk, hogy a vidéki és budapesti hitelviszonyoknak éppenséggel nem kimerítő ismertetése az, amit tanulmányunk nyújtott. De bármely más szimptoma idézésével szolgálja valaki azt a célt, mely előttünk is volt, nem juthat más eredményre, mint mi. Arra t. i., hogy a kilencvenes évek végéig a vidéki hitelélet olyannyira gyenge alapozású volt, hogy nem lehetett támogatója olyan gazdasági fejlődésnek, mely a vidéki lakosság industrializálódását elsősorban a vidéken erősbödő ipar és forgalom útján segítette volna elő. A mult század evolúciós lázában, alapítási törekvéseiben, nagyobb üzemek létesítésére célzott törekvéseiben a hitelélet zsilipjei kiváltképpen a fővárosi vállalkozások számára állottak rendelkezésre. A vidéknek csak kevés jutott. *Annál több, szinte bőségben a főváros gazdasági előretörésére. Ez a nagy különbség fokozottan nyilvánult meg a munkaalkalmakban. Munkaalkalmakat is rendszerint csak a tőke s annak a kapitalisztikus korban legfőbb szolgáltatója, a hitelnyújtás teremt.* A vidéken a munkaalkalmak száma (tőke és hitel híjján) csak lassan szaporodott. Budapesten annál gyorsabban.

A magyar közgazdasági élet eruptív fejlődésének hőskora voltak azok az évtizedek. S talán egy cseppet sem csökkentjük annak a sok kiváló értéknek nimbuszát, amelyek akkor Magyarország felvirágoztatásán dolgoztak, ha úgy véljük, hogy egyben mégis tévedtek vagy nem eléggé tisztán láttak.

A vidék erőinek nem elegendő megbecsülése ; a vidékben rejlő nagy gazdasági értékek fel nem ismerése ; a vidék gazdasági életébe vetett szilárd hit hiánya az. Ez a tévedés, ennek a hitnek hiánya okozta azt, hogy akkor, mikor a vidéki lakosság legértékesebb termelőeleme, a mezőgazdasági népesség a legnagyobb gondok között élt ; midőn a népesség bizonyos rétegeinek átmentése más foglalkozási ágakba nemzeti és közgazdasági köteleesség volt : ennek az átmentésnek a színhelye jórésztben nem, mint az legtermészetesebb lett volna, a vidéken (a vidéki városokban vagy a vidék egyéb, természetes gazdasági gócpontjaiban) találtatott meg, *hanem a főváros volt az a centrum,* amelybe vagy amelynek környékén az üzleti számítás azokat a vállalatokat telepítette, melyek a friss munkalehetőségekre váró tömegeket magukhoz vonták. Gazdasági életünknek ez a centrális előrehaladása ebben az időszakban jelentkezett legélesebben s ugyanekkor táplálkozott Budapest népessége is leginkább idegen vidéki forrásokból.

Amint azonban a fejlődés a csúcspontjain túlmegy, *amikor a tőke — és vállalat — akkumuláció nem termi meg azokat a gyümölcsöket,* melyeket hozzáfűztek, amikor az általános gazdasági depresszió csökkenésével a tőke újabb elhelyezkedési lehetőségek után néz, amikor a vidéken is megindul egy sajátlagos tőkeképződés, amikor a vidéki mezőgazdaság is szinte 20 évi szinylődés után magához tér, amikor a vidéki hitelélet (budapesti tőkeforrások által élesztve) a vidéki hitelszükségletek fedezésében egyre tevékenyebb részt vesz, *akkor Budapest egyeduralmi helyzete bizonyos tekintetben meginog.* Budapest mellett vidéken is (leginkább a vidéki városokban) egyre élénkebb iparforgalmi élet támad. Ez a vidéki városok környékével közvetlenebb kapcsolatba kerül ; a tulajdonképpeni vidék népfellege közelebbi elhelyezkedést kap ; a vidék természeti kincseit sokfelé azok telephelyéhez közelfekvő ipari üzem kezdi kiaknázni. *Mind e körülmények a vidék népességét jobban függetlenítik már a fővárostól, semmint előbb.* A vidék gazdasági élete kezd önállósulni ; komoly tényezőjévé válik egész iparunknak.

Egészen bizonyos, hogy ez a folyamat 1902—1903 körül kezd határozottabban körvonalozódni. Az eleinte szinte puhatolódzó, 1904 ősztől fogva azonban egész erejével fellobbanó konjunktúra ezidőtájt idomítja át a vidék gazdasági életét s emeli a primitívebb polcra fokról-fokra magasabb nivóra. Ennek a fejlődésnek tehát : *a budapesti és a vidéki gazdasági lehetőségek egészségesebb rivalizálásának* eredménye volt az, hogy 1900-tól 1910-ig Budapest már jóval kevesebb vidéki munkaerőt tudott magához szivni, mint az előző évtizedekben s különösen 1890-től 1900-ig.

E) Az ipari fejlődés.

a) A módszer kérdése.

Ezzel azonban vizsgálatainknak ime a negyedik jelentős csoportjához értünk. Ahhoz, mely az *ipari élet* jelenségeit fogja össze. Mely bennünket arról lesz hivatott tájékoztatni, hogy az ipari fejlődés mutat-e 1900 előtt és azután Budapesten és a vidéken olyan eltérést, melyek népesedési hatásai kéznélfekvők.

Az ipari fejlődés megismerésének a statisztikában több eszköze van. A magyar statisztikában is. Az egyik ilyen eszköz az ipari üzemek statisztikája. Ennek első adatai 1898-ig nyúlnak vissza, s a megismétlődő felvételek egyike 1910-re esvén, éppen abban az időszakban tudjuk adatainkat megvizsgálni, melyre vonatkozólag Budapest megváltozott irányú szaporodásának okait kutatjuk. Ezeknek az adatoknak azonban — bármilyen értékesek különben problémánk megoldása szempontjából — több hiányuk van. Az egyik az, hogy 1898-ban a feldolgozások nem helyeztek súlyt arra, hogy az ipar üzemi, területi elhelyezkedése milyen. Bármennyire szinte egyedülálló forrásmunka jellegével bírnak tehát azok a közlések, amelyeket a kereskedelemügyi magyar kormány a magyar gyáripar mult századvégi helyzetéről tett, arra nézve, hogy Budapesten egyfelől, s másrészt a vidéken a gyáriparnak mekkora súlyú képviselője települt meg, nem nyújtanak tájékoztatást. 1910-ben az üzemi statisztika érésben már teljes. Viszont másik rendkívül nagy fontossággal bíró részlete az, mely ezúttal kiesett az észlelés köréből a termelés értékének kérdése. Nincs módunk azt a fejlődést figyelemmel kísérni, melyet a magyar gyáripar 12 év alatt megtett nemcsak külső megjelenésében, ipar-telepei számának növekedésében, munkásseregének gyarapodásában, hanem a termelésnek tulajdonképpeni intenzitását megjelenítő termelési értékben. Roppant nagy hiány ez kutatásaink szempontjából, melyet egyáltalán nem pótol az, hogy 1913-ról (a világháborút közvetlenül megelőző esztendőről tehát): a termelvények értékének adatait, újabb felvétel révén már felhasználhatnók. 1913 és 1910 között nem csupán egyszerű mértékkel mért három esztendő telt el, hanem olyan három esztendő, mely a magyar közgazdasági életben valóban korábban nem tapasztalt robbanásszerű fejlődés korszaka volt. Ha az 1913. évi ipari termelés értékének adatai alapján akar-nánk bírálatot mondani gazdasági gyarapodásunk tüneményeiről, akarnók azokat akár az egész ország, akár csupán Budapest népessége szaporodásának alakulásával összevetni, nyilván hibát követnénk el, mert hiszen az a fejlődés már más időszak, annak az évtizednek népességfejlődési törvényét alapozta meg, *amely időszak egyike volt a legnagyobb ellentétek időszakának.*

Kisegítő módszereket is kell tehát alkalmaznunk további fejtegeté-inkben, hogy az ipari fejlődés vonalát, különösen e fejlődésnek budapesti és vidéki tagozásában jobban meg tudjuk fogni.

Ilyen kisegítő módszer több is kínálkozik. Nem kétséges pl., hogy az ipari fejlődés megfigyelésének egyik legbiztosabb eszköze a külkereskedelmi statisztika. A nyersanyagbehozatal, vagy a fél- és készgyártmányok importja, ugyanezek kivitele mindmégannyi olyan szempont, melyek beható mérlegelése nem csupán kereskedelempolitikai megfontolásoknak és elhatározásoknak szülője, hanem egyben az ipar emelkedő vagy süllyedő vonalának, az ipari önállósulásnak is határozott mérőeszköze. Mégis úgy véljük, hogy a külkereskedelmi statisztikának ezt a részletekbe hatoló felhasználását *e helyen* munkánkban mellőznünk lehet. Az eléink tűzött cél elérése ezt nem követeli meg. A külkereskedelmi statisztika tulajdonképpen végső egyenlegében, a kereskedelmi mérleg egyenlegében tartozik inkább tárgyalásunk anyagába, noha hiányos adataival alább mégis foglalkoznunk kell majd.

Az ipari élet nagyobbvonalú kibontakozásának egyik hatalmas eszköze volt a köztudomás szerint az, hogy az egyéni vállalkozás helyébe Magyarországon is mind sűrűbben lépett az ipari részvénytársulati forma s éppen ezért módját kell alább keríteniünk annak is, hogy megvilágítsuk azt a kérdést, hogy gazdasági életünk összetételében az ipari részvénytársaságok az idők során miként nyertek teret; az ipari termelésnek főként mely ágai voltak azok, melyekben a részvénytársulati tőke összpontosult s különösen: az ipari részvénytársulatok elterjedése mennyiben járult hozzá a budapesti ipar kifejlesztéséhez, s mennyiben szolgált később már mozgó rúgóként a vidéki telephelyek fellendítésénél. Ezirányú kutatásaink még kimélyülnének, ha módunk volna arra, hogy az ipari részvénytársaságok telepeinek munkásviszonyait s különösen e telepek termelésének értékét tudnók a többi telepekétől elválaszva megállapítani. Sajnos, erre nincs mód, mert ipari üzemi statisztikánk — feldolgozásaiban — nem ment bizonyos formalizmusoktól. Feldolgozási rendszerének alapfelfogása az, hogy az üzemek adatait (akár azok motorikus berendezésére, akár a munkásviszonyokra vagy a termelésre vonatkoznak) ipari főcsoportok, alcsoportok stb. szerint csoportosítja s nem nyújt teret azoknak a rendkívül fontos egyéb szempontoknak, melyek *a*) az üzemben dolgozó munkások kisebb vagy nagyobb számát (mammut-, nagy- és középüzemek, avagy esetleg kisüzemek, ha az üzem gyári jellegét nem a munkáslétszám nagysága, hanem egyéb kritériumok döntenek el), vagy *b*) az üzemi vállalat egyéni vagy társas jellegét vagy *c*) éppenséggel a termelés nagyságát stb. veszik alapul. Nem kétséges, hogy az üzemi koncentráció jelentőségének kidomborítására sokkal több alkalmat nyújtana az a statisztika, mely szembe tudná például állítani az 500 vagy 1000 munkással dolgozó telepek viszonyait a kisebb üzemekével; a részvénytársulati üzemekét az egyéni vállalatokéval; az egy-egy termelési ágban domináló üzemek termelését a többiekével. Azt kell hinni, hogy a statisztika itt tudatosan azoknak az ipari és kereskedelempolitikai céloknak szolgálatában állott eddig, melyek ezt a felvételt

annak idején életre hívták. Pedig nyilvánvaló, hogy az úgynevezett statisztikai szempontok erősebb figyelembevételre, minél gazdagabb kombinációk létrehozása, e részben pontosan összeesnék a gazdaságpolitikai kutatások jobb lehetőségeivel is.

De van más kifogás is.

A kormányzati politikának és a közgazdasági élet tényezőinek bármennyire is értékes útbaigazítójává fejlődhetett a magyar ipari üzemi statisztika, — különösen a hazai viszonyok mellett, — mindig érezhető volt az a hiány, mely korlátolt célkitűzéséből eredt. A gyári termelés mellett az ipari termelés egyéb fokozatairól mit sem tudunk — segítségével — kipuhatolni. Különösen fájdalmas a kisipar termelésére vonatkozó adatok ismeretének hiánya. Fájdalmas azért, mert vizsgálódásaink e részében végtől-végig azokat a kapcsolatokat kell érinteni, melyek a gazdasági fejlődés bizonyos megnyilvánulásai és a népesség — esetünkben a budapesti népesség a Magyarország vidéki népességének — szaporodása között fennállanak. A közép- és különösen a kisipar pedig Magyarországon — a gyár-
ipar mindinkább elhatalmasodó fölénye mellett is — a lakosságnak oly számos egyedét foglalkoztatta és foglalkoztatja, — s nálunk is oly sok panasz hangzott el a kisipar pusztulása miatt, — hogy a múlt idők magyar statisztikai munkásságának egyik nagy adóssága volt a sokszor tervbe vett kisipari üzemi statisztikai felvételnek minden koncepcióból való kimaradása.

Mindezekből következik, hogy az ipari üzemi statisztika az ipari és népességi fejlődés összehasonlítására nézve nem lehet kizárólagos, kimerítő forrás. Sőt nagyon is kiegészítésre szorul.

Szerencsére, van a magyar statisztikai adatkincsnek — immár három évtizedre visszamenőleg (éppen arra az időszakra tehát, melynek keretén belül kutatásaink mozognak) — másik nagybecsű részlete is, mely az elénk-tűzött cél megközelítését szintén elősegíti.

A vállalati statisztika ez, melyet a magyar királyi központi statisztikai hivatal mindig kímélő gonddal állít össze s amely így a gazdasági élet kibontakozásának fontos fokmérője.

A vállalati statisztika forrásai tudvalevőleg a népszámlálások; az egy-egy munkaadónál alkalmazott egyének számlálólapjainak összepárosítása nyújtja az alapot, amelyen felépül. Nagyon valószínű, hogy az egyes iparscsoportok munkáslétszámát más adatokkal jellemzi ez a statisztika, mint az ipari üzemi felvétel; bizonyos campagne-szerű üzemredukcióra, vagy ellenkezőleg üzembővítésre pl. sokkal elevenebben reagál, mint az utóbbi, mely a munkáviszonyokat az évnek több időpontjában szemléltetve, az efajta optikai csalódásoktól inkább lehet ment. Az a körülmény,

hogy az üzemi statisztika a gyári üzemekhez tapad, a vállalati statisztika pedig a vállalkozóhoz, ismét olyan különbséget jelent, mely zavarja a két felvétel összehasonlítását.

De mindez nem csökkentheti azt a roppant nagy értéket, mely éppen abban rejlik, hogy a vállalati statisztika a népességet hozza közvetlen kapcsolatba a vállalatokkal. Nem azt kutatja a vállalati statisztika, hogy az egyes vállalatok az ipari termelésnek (vagy a kereskedelmi szervezkedésnek) minő fegyverekkel felszerelt egységei; hogy a munkásság munkaviszonyai minők; hogy a termelés milyen határokat ért el. Célkitűzése sokkal egyszerűbb; mondhatnók szinte primitív és mégis jellemző. A vállalati statisztika eminenter azt nyújtja, amit az ipar és a népesség kapcsolatánál legfontosabbnak kell vennünk: *a vállalatokat a munkáslétszám nagysága szerint csoportosítja*; azt mutatja ki, hogy a hasonló típusú vállalatokban mekkora tömegű vállalkozó s mennyi alkalmazott (tisztviselő vagy munkás) összpontosul. Ilyenformán — ismételjük — *az ipar maga (vagy a kereskedelem)* — illetőleg ezek kisebb vagy nagyobb vállalatai — *a körükbe tartozó népesség által karakterizáltak*; az üzemek nagysága, az üzemekben foglalkozást, megélhetést találó egyének tömege az, mely a különböző iparokat (vagy kereskedelmi ágazatokat) gazdasági becességben a többi fölé emeli; azt, hogy az ipar vagy egyes ágainak jelentősége emelkedett-e vagy nőtt-e, az odacsoportosult népesség száma nyomán ítéljük meg.

De a vállalati statisztika egyúttal viszont az a mérce, mellyel a népesség számbeli eltolódásainak okaihoz is közelebb férhetünk. Ha a népesség a fővárosban vagy a vidéken nem egyforma fejlődést mutat, ha a fejlődés arányainak mértéke időnkint kirívó; ha az előbb mutatkozó fejlődés vonala utóbb gyorsan megszakad, vagy lassankint vesz ellenkező fordulatot: mindmegannyi olyan jelenséggel áll szemben a statisztika, melyek megértése szükségessé teszi, hogy a pusztán demográfiai elmélyedést egészítsük ki gazdaságstatisztikai érveléssel is.

Az ipar (és kereskedelem), melyekre a magyar vállalati statisztika kiterjed, a népesség fejlődésének hatalmas irányítói. Ahol az ipar megtelepszik vagy üzemait jobban kiépíti; ahol az ipar a régi törzsekhez új hajtásokat illeszt; ahol a kereskedelem (s különösen a közérdekű célokat szolgáló nagykereskedelem) hálózatát kiépíti: ott a népesség számában is nagy hullámváltozás mutatkozik, rendszerint emelkedésre valló. A vállalati statisztika tehát — több évtized perspektívájában — kiváltképpen alkalmas arra, hogy az ipari (és kereskedelmi) élet alakulásának a népesség számára gyakorolt hatása felől bizonyos mértékig tájékozódhassunk.

Alábbi fejtegetéseinknek *főrésze* tehát, melyek Budapest népességének a jelen század első évtizedében való alakulására vonatkoznak, *a vállalati statisztikából meríti anyagát*. Annál inkább, mert a múlt század utolsó évtizedével szemben való ellentét érzékeltetésére is leginkább ez a forrás alkalmas.

b) *A vállalati statisztika adatai.*1. *A vállalatok száma.*

Kutatásaink első állomása a tulajdonképpeni ipar körébe tartozó *vállalatok száma*. Ez volt:

37. tábla. A tulajdonképpeni ipar körébe tartozó vállalatok száma 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben.

	1890	1900	1910
	é v e k b e n		
Magyarországon	293.135	426.090	479.469
Budapesten	12.168	32.393	36.321
Vidéken	280.967	393.697	443.148
	<i>‰-ban.</i>		
Budapesten	4.1	8.2	8.2
Vidéken	95.9	91.8	91.8
	<i>‰-os fejlődés.</i>		
Magyarországon	—	45.3	12.5
Budapesten	—	166.2	12.1
Vidéken	—	40.1	12.5
	<i>A szaporodásból esett ‰-ban.</i>		
Budapestre	—	15.2	7.4
Vidékre	—	84.8	92.6

Adataink világosan igazolják újból azt a jelentős változást, mely gazdaságtársadalmi életünkben a századforduló körül elhelyezkedő két évtized folyamán bekövetkezett. *A főváros és a vidék erőviszonylata más volt az ipari vállalatok terén is 1900 előtt, s más azt követőleg.* A kilencvenes évek elején a tulajdonképpeni ipar vállalatai közül, — csupán a vállalatok nyers számát tekintve, — a budapesti vállalatok az ország összes vállalatainak egyhuszadrészét sem tették. S íme, arányuk a tíz év alatt pontosan kétszeresre növe, 1900-ban már az összes vállalatoknak közel 10‰-a székelt Budapesten. 1890-től 1900-ig a budapesti ipari vállalatok száma több mint két és félszeresre nőtt s az új vállalatok közül, melyek országszerte létesültek, több mint hatodrésznyi Budapest gazdasági életét fejlesztette. *Jellemző volt az is, hogy ebben az időben a budapesti vállalatok szaporodási aránya négyszer akkora volt, mint a vidéki vállalatoké.*

Mindezek az adatok beszédes bizonyosságai annak a konjunktúrának, mely a munkaalkalmat kereső, elhelyezkedni kívánó lakosság számára Budapesten kínálkozhattak a múlt század végén.

Századunk elején mennyire más a kép! 1910-ben a budapesti vállalatok szinte hajszálra annyiadrészét teszik az ország vállalatainak, mint 1900-ban; Budapesten szinte katasztrófálisan ellanyhult az ipari vállalatok

szaporodásának előbb annyira szembeötlő ereje. A vidéken is gyengébb lett a vállalatok %-os fejlődése. *Csak hogy amíg a fővárosban a 10 évvel korábban oly magas régiókban járó arányszám 7·3%-ára olvadt le, addig a vidéken a hanyatlás korántsem annyira súlyos (100:30·7).* Ez a fejlődés akkor is látható, ha azt nézzük, hogy a vállalatok szaporodásából mekkora rész esett rá; ez az arányszám a felére csökkent. Így történt, hogy míg 1900-ban majd kétszerakkora arányban nőtt meg a budapesti vállalatok száma, mintsem amennyivel a budapesti vállalatok az összes vállalatok között részesedtek, 1910-ben a szaporodás arányszáma már el sem érte a részesedését. *Budapest örökebe most már a vidék lépett: a vidék ipari vállalatai valamivel nagyobb %-kal szaporodtak 1900-tól 1910-ig, az ország vállalatai között inkább szóhoz jutottak.*

Mindezekből pedig — újból erre az eredményre jutunk — nem lehet más következtetést levonni, mint azt, *hogy a vidék gazdasági élete — Budapestéhez képest legalább — 1900 után megerősödött.* Ez az alakulás tette képessé arra, hogy népességének Budapestre való elvándorlását enyhíteni tudta. Nem volt annyira erős, hogysem az amerikai kivándorlás 1905 körüli fellobbanását el tudta volna fojtani, de szinte bizonyos, hogy a kivándorlás a vidéken tapasztalható gazdasági fejlődés nélkül még nagyobb pusztítást okozott volna népességünkben, mintsem tényleg megtette. Másfelől rá kell arra mutatni, hogy a vidéki vállalatok számának lassúbb ütemű szaporodását nem szabad oly értelemben akceptálni, hogy az a vállalkozási kedv nagyarányú hanyatlásával függ össze (legalább az előző időszakkal szemben való összehasonlításban). Az ok egyszerű volt s részben Budapesten is ha a nagyobb üzemek terjedése.

De viszont az sem lehetetlen, hogy statisztikánknak ez a részlete tompítva mutatja be a budapesti ipari vállalatok számának gyengébb szaporodását. Annak folytán, hogy az 1900. év körüli gazdasági depresszió Budapesten a budapesti ipari vállalatok között esetleg inkább érezte hatását, éppen ezeknek a vállalatoknak a hitelélettel való szorosabb kapcsolata folytán. Nincs kizárva, hogy az ipari vállalatok száma egy-két évvel 1900 előtt esetleg magasabb is volt Budapesten, mintsem éppen 1900-ban. Ha ez igaz, az onnan 1910-ig számítható fejlődés még gyengébb volt, semmint az adatok 1900-tól jelzik.

2. A vállalatok a munkáslétszám szerint csoportosítva,

A vállalati statisztika adattömegének második részletéül alábbiakban immár azzal foglalkozunk, hogy az ipari vállalatok miként oszlottak meg a *segédek (munkások) száma* szerint. Nem kell bővebben magyarázni, hogy éppen a budapesti és vidéki ipari vállalatok összehasonlításánál milyen

döntő szerepet játszik a vállalatok nagysága. Ezt a kérdést persze majd még jobban tisztázza a vállalatokban összpontosult munkásság tényleges száma és vállalati csoportonként való eloszlása. De a *vállalkozási szellem megélnkülésének fokozatait éppen ezeknek az adatoknak segítségével tudjuk jól megfigyelni.*

38. tábla. Az ipari vállalatok megoszlása a vállalatok nagysága szerint 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben.

	Segéd nélkül	1	2	3—5	6—10	10—20	20-nál több	1—5	5-nél több
segéddel dolgozó vállalatok:									
A) Száma.									
a) 1890-ben.									
Magyarország	181.931	61.693	24.234	18.195	4.429	1.519	1.134	104.122	7.082
Budapest	4.459	2.648	1.363	1.966	920	445	367	5.977	1.732
Vidék.....	177.472	59.045	22.871	16.229	3.509	1.074	767	98.145	5.350
b) 1900-ban.									
Magyarország	271.642	80.029	35.481	27.866	6.562	2.467	2.049	143.370	11.078
Budapest	19.300	4.558	2.679	3.192	1.336	706	622	10.429	2.664
Vidék.....	252.342	75.065	32.802	24.674	5.226	1.761	1.427	132.941	8.414
c) 1910-ben.									
Magyarország	294.436	89.144	41.550	36.033	10.301	4.256	3.749	166.727	18.306
Budapest	18.545	5.192	3.433	4.524	2.095	1.236	1.296	13.149	4.627
Vidék.....	276.891	83.952	38.117	31.509	8.306	3.020	2.453	153.578	13.679
B) Számának %-os megoszlása.									
a) 1890-ben.									
Magyarország	62.1	21.0	8.3	6.2	1.5	0.5	0.4	35.5	2.4
Budapest	36.6	21.8	11.2	16.2	7.6	3.6	3.0	49.2	14.2
Vidék.....	63.2	21.0	8.1	5.7	1.3	0.4	0.3	34.8	2.0
b) 1900-ban.									
Magyarország	63.7	18.8	8.3	6.6	1.5	0.6	0.5	33.7	2.6
Budapest	59.6	14.1	8.3	9.8	4.1	2.2	1.9	32.2	8.2
Vidék.....	64.1	19.2	8.3	6.3	1.3	0.4	0.4	33.8	2.1
c) 1910-ben.									
Magyarország	61.4	18.6	8.7	7.5	2.1	0.9	0.8	34.8	3.8
Budapest	51.1	14.3	9.5	12.4	5.8	3.4	3.5	36.2	12.7
Vidék.....	62.3	18.9	8.6	7.1	1.9	0.7	0.5	34.6	3.1
C) Szaporodása abszolút számokban.									
a) 1890—1900.									
Magyarország	89.711	18.380	11.247	9.671	2.133	948	915	39.248	4.096
Budapest	14.841	1.910	1.316	1.226	416	261	255	4.452	932
Vidék.....	74.870	16.420	9.931	8.445	1.717	687	660	34.796	3.164
b) 1900—1910.									
Magyarország	22.794	9.121	6.069	8.167	3.739	1.789	1.700	23.357	7.228
Budapest	— 755	634	754	1.332	759	530	674	2.720	1.963
Vidék.....	23.549	8.487	5.315	6.835	2.980	1.259	1.026	20.637	5.265

Segéd nélküli	1	2	3—5	6—10	10—20	20-nál több	1—5	5-nél több
------------------	---	---	-----	------	-------	----------------	-----	---------------

segéddel dolgozó vállalatok:

D) Számának szaporodása %okban.

a) 1890—1900.

Magyarország	49.3	30.3	46.4	53.1	48.1	62.4	80.1	37.7	57.8
Budapest	332.0	72.1	96.5	62.3	45.2	58.6	69.4	74.4	53.8
Vidék	42.2	27.8	43.4	52.0	48.9	64.0	85.1	35.4	59.1

b) 1900—1910.

Magyarország	8.4	11.4	17.1	29.3	56.9	72.5	82.9	16.3	65.2
Budapest	—3.9	13.9	38.1	41.7	56.8	75.0	108.2	26.1	73.6
Vidék	9.3	11.2	16.2	27.7	57.0	71.5	71.8	15.5	62.6

E) Számának szaporodásából esett % Budapestre, illetőleg a vidékre.

a) 1890—1910.

Budapest	16.5	10.4	11.7	12.6	19.5	27.5	27.8	11.3	22.7
Vidék	83.5	89.6	88.3	87.4	80.5	72.5	72.2	88.7	77.3

b) 1900—1910.

Budapest	—3.3	6.9	12.4	16.3	20.3	29.6	39.6	11.6	27.1
Vidék	103.3	93.1	87.6	83.7	79.7	70.4	60.4	88.4	72.9

F) Közül Budapestten, illetőleg a vidéken székelő a vállalatok %ban.

a) 1890-ben.

Budapest	2.4	4.3	5.6	10.8	20.8	29.3	32.3	5.7	24.4
Vidék	97.6	95.7	94.4	89.2	79.2	70.7	67.7	94.3	75.6

b) 1900-ban.

Budapest	7.1	5.6	7.3	11.5	20.3	28.8	30.3	7.3	24.0
Vidék	92.9	94.4	92.7	88.5	79.7	71.2	69.7	92.7	76.0

c) 1910-ben.

Budapest	6.3	5.8	8.3	12.5	20.3	29.0	34.5	7.9	25.2
Vidék	93.7	94.2	91.7	87.5	79.7	71.0	65.5	92.1	74.8

A tulajdonképeni ipar körébe tartozó vállalatok megoszlása, — ha csupán a vállalatokban dolgozó segédek számát vesszük alapul s mellettük külön mutatjuk ki a segédnélküli vállalatokat, — megfigyelésünk egyik időszakában sem kelti azt a benyomást, mintha ezek a vállalatok fejlődésükben az ipari koncentráció törvényének erősen hódoltak volna. Akár az 1890. évi népszámlálást, akár az 1900. évi, vagy az 1910-ik évi felvételeket nézzük, mindegyre az a tanulság derül ki adataikból, hogy a segédnélküli, tehát egészen kicsiny ipari vállalatok majdnem háromnegyedrészt teszik a vállalatoknak, sőt közben (1900-ban) e vállalatok száma határozottan emelkedőben volt. A többi üzemek közül rendkívül nagy volt az egy segéddel dolgozó vállalatok szerepe is Magyarországon mind a három népszámlálás szerint; noha ezek a vállalatok — viszonylagosan legalább — fokról-fokra háttérbe szorultak. Amint azonban a vállalatok magasabbrendű típusai felé haladunk, egyre fokozódó mértékben jelentkezett ezeknek a vállalatoknak térnyerése. A kétségtű vállalatok arányszáma alig valamivel mozdult előre

20 év leforgása alatt. A 3—5 segédre berendezkedett vállalatok arányszáma ugyanakkor már figyelemreméltó módon emelkedett, nem szólván a 6—10 segédű vállalatokról, melyek arányszáma majdnem felénnyel nőtt meg, vagy a 11—20 segédet alkalmazó s végül a 20-nál több segéddel dolgozó vállalatokról, melyek arányszáma a két szélső népszámlálás adatai szerint csaknem, illetőleg pontosan kétszeresére ugrott fel.

A segéddel dolgozó vállalatoknak két csoportba, az 1—5 segédű vagy az 5-nél több segéddel dolgozó vállalatok csoportjába való sorolása azt mutatja, hogy a kisebb vállalatok arányszáma lassan visszaszorul; szemben a nagyobbakéval, ahol a fejlődés kétségtelen. Noha bizonyos, hogy a vállalati statisztika (csupán a vállalatok számának közlésével) nem tud a vállalatoknak a gazdasági életben elfoglalt és a népesség szempontjából való fontossága felől tájékoztatni. Erre több alkalmunk lesz majd akkor, amidőn a vállalatok nagyságtípusait az azokban tömörült munkásság száma szerint vizsgáljuk meg. De mégsem érdektelen az a fejlődés, amely úgy Budapestnek, mint a vidéknek a vállalatok számára vonatkozó adataiból kiderül.

Ez adatok tanulságai mindenekelőtt annak, hogy az a nagy konjunktúra, amely Budapest gazdasági föllendülésében a millennium éve körül mutatkozott, számos újabb *kisvállalkozót* is teremtett Budapest nagy gazdasági közösségében vagy csalogatott be a vidékről a fővárosba. A segédnélküli vállalatok — Budapest többi vállalataihoz képest — 1890-ben igen alacsony arányszámmal szerénykedtek; 1900-ban az ilyesfajta vállalatok Budapesten is majdnem pontosan 60%-át tették az összes vállalatoknak. A meg nem valósult remények, egy-két egzisztencia tönkremenése, s másfelől éppen az a körülmény, hogy, mint iziben látjuk, ugyanebben az időszakban a nagyobb vállalati típus mindjobban és jobban tért nyert, okozhatta azt, hogy 1910-ben a népszámlálás anyagának feldolgozása a budapesti vállalkozóknak már csak hajszálnyival több mint a felét összegezhette segédnélküli vállalkozó gyanánt.

A vidéken ugyanekkor a vállalkozók között a segédnélküli vállalkozók aránya alig változott. Ez azért érdekes, mert míg 1890-ben ilyenformán a vidéken a vállalatoknak majd kétszerakkora része volt segédnélküli, mint Budapesten, addig 1910-ben (nem is említve 1900-at) a különbség élessége rendkívül enyhült. Népesedéspolitikai tekintetben tulajdonképpen (s talán a gazdasági önállósulás reménysége érdekében) esetleg kívánatosnak tarthattuk volna, hogy az önálló iparoselemnek Budapesten való kereseti lehetőségei — az egészen kisembereké — javuljanak 1900 után is. Hogy nem így történt, a gazdasági fejlődés kényszerű következménye volt; *azé a fejlődésé, mely sokakat elsöpört az 1900-as évek elején a gyöngék közül s nem engedte a szintérre föllépni a nem eléggé erőseket.*

A két segéddel dolgozó, tehát szintén a jelentéktelenebbek közé sorolható vállalatok arányszáma 1890-ben Budapesten és a vidéken nagy-

jában egyforma volt. 1900-ban azonban, midőn e vállalatok szintén szépen szaporodtak Budapesten, ez a szaporodás a segéd nélkül dolgozó vállalatok számának hirtelen felszökése miatt az összes vállalatokhoz képest elmosódott; ennek eredménye az, hogy 1900-ban a vidéken az efajta vállalatok már jóval nagyobb arányszámmal képviselvék, semmint a fővárosban. A helyzet körülbelül ugyanaz maradt 1910-ben is: Budapesten mintegy hetedrésze, a vidéken pedig csaknem ötödrésze esett a vállalatoknak ezekre a szintén törpének mondható csoportjára. Nem igen adhatunk magasabb értékű fokozatot, mint a törpevállalatokét, a két segéddel dolgozó vállalatoknak sem. Ezek számszerű adatai a három népszámlálás során úgy változtak, hogy viszonylagos értékük — arányszámuk — is elég nagy hullámzást mutatott. Előbb (1890-ben) Budapesten e vállalatok az összes ipari vállalatok számában jóval erősebben részesedtek, mint a vidéken társaik; 1900-ban a két arány egyforma nivón mozog; 1910-ben azután aránylag már ismét Budapesten látunk több ilyen vállalatot, mint a vidéken. A budapesti arányszám ingadozását nyilván az a körülmény idézte elő, melyről fentebb is beszéltünk már; a segéd nélküli vállalatok számának megduzzadása 1900-ban; enélkül valószínűleg mindkét településcsoportnál, Budapesten és a vidéken is, emelkednek a kétsegédes vállalkozások aránya, mint ahogy a vidéken emelkedik is.

Ugyanez a zavaró körülmény adja magyarázatát Budapesten a már valamivel jelentősebb (3—5 segéddel dolgozó) ipari vállalatok arányszámai ingadozásának. Noha másfelől rendkívül pregnáns az a fejlődés, amelyet a vidéken lehet észlelni: 1890-ben az ebbe a kategóriába tartozó ipari vállalatok arányszáma vidéken alig valamivel több, mint egyharmadrésze a Budapesten kiszámított aránynak s 1910-ben (ekkor még 1900-zal szemben is fontos eltérést mutatva) a vidéki arányszám a budapesti arányszám felénél magasabb értékű volt.

Nem más a tanulság akkor sem, ha a már nagyobb üzemeknek tekinthető 6—10 segéddel dolgozó vállalatok csoportját nézzük. Ezek arányszáma is (noha kis kezdetből) másfélszeresére nőtt meg a vidéken a három népszámlálás közt eltelt idő során s éppenséggel erősen 1910-re; a budapesti vállalatoknál ennek a vállalati csoportnak a fejlődése sem egyenletes s azt a veszteséget, melyet 1900-ban szenvedett, még 1910-ben sem tudta az arányszám behozni. A 11—20 segéddel dolgozó vállalatok között ez Budapest gazdasági életének már inkább sikerült: e vállalatok 1910-ben is kevés híjján akkora arányban fordultak elő, mint 1890-ben. Ámde a vidéken az 1890 után jelentkező változás, — akár csak a többi vállalati kategóriánál is kiváltképpen, — itt kizárólag 1910-ben érvényesült; a korábban szinte egészen eltűnő arány inkább észrevehető lesz.

A segéd nélküli és a legfeljebb 20 segéddel foglalkoztató ipari vállalatokat a közfelfogáshoz híven ez a tanulmány is a kis- és középvállalatok

cégére alatt foglalhatja össze (noha jól tudjuk azt, hogy számos esetben nem a munkáslétszám, hanem a gyártási eljárás módja, a motorikus erő intenzív alkalmazása stb. az, ami az ipari vállalatot nagyobb — gyári — jelleggel ruházza fel). Ezért helyénvaló pár szóval összefoglalni azokat a tanulságokat, melyeket szemlénk eddigelé nyújt. E tanulságok leglényesebbike az, hogy *vidéken*, (ahol a segédnélküli vállalatok általában sokkal jelentősebbek, mint Budapesten), a még kisüzemeknek számító 2 *segédű vállalatok előtérbe jutnak* a segédnélküliekkel és egységűekkel szemben; *de másrészt a nagyobb ipari vállalkozások száma is egyre jobban kibontakozik*. E nagyobb vállalkozások arányszáma ugyan még erősen a budapesti arányok mögött marad, viszont a fejlődés során a vállalatok mindegyik csoportjában kezdett letöredezni az eltérés szélsőségessége.

Ugyanide vezet a vizsgálat, ha a 20-nál több segéddel dolgozó ipari vállalatokat nézzük. Noha ezen a téren még 1910-ben is roppant messze állt a vidék Budapesttől, mégis szinte meglepő az a gyors fellendülés, mely itt a vidéken kimutatható. Ezerrel több ilyen nagyvállalat dolgozott 1910-ben a vidéken, mint 1900-ban s 1700-zal több, mint 1890-ben. Ez a fejlődés még akkor is teljes méltánylást érdemel, ha látjuk azt, hogy ugyanakkor Budapest ipari vállalatai között is abszolút számukat és arányukat tekintve is, mennyire előretörték ezek a nagyvállalatok.

Talán nem túlnagy merészség kell ahhoz, hogy a vállalati statisztikának ezekből a számaiból olyan következtetést vonjunk le, amely ismét csak megerősíti a már többbizben hangoztatott felfogásunkat. Azt t. i., hogy a vidék gazdasági ereje az 1900-tól eltelt évtized alatt jelentékeny módon megnövekedett, szemben a múlt század utolsó évtizedével *s a vállalati kedv megélénkülése sok olyan munkaalkalmat teremthetett a vidéken, melyek visszatartó erőként működtek közre*. Tanulmányunk más részében kifejezést adtunk már annak a meggyőződésünknek, hogy ez a fejlődés, mely a század elején előállott, nem volt elegendő arra, hogy az ország mozgásba került egész népességét lekösse, de másfelől mégis értékes fejlődés volt. Nem volt elegendő, mert hiszen az amerikai kivándorlás hadseregnyi tömegben vitte át a tengerentúlra ebben az időszakban lakosságunk igen becses elemeit is. De másfelől értékes fejlődés volt azért, mert most *Budapest látszólag átmene-tileg megtorpant gazdasági fejlődésének helyére* — ha nem is oly eruptív módon, mint Budapesten észlelhető volt az előbbi évtizedekben, — *hasznos segítő-társul odaállította a vidéket az ő addig eléggé ki nem aknázott lehetőségeivel*. Ennek a fejlődésnek népesség-elrendező hatását a vállalati statisztikának a munkáslétszámra vonatkozó adatai minden bizonnyal plasztikusabban megvilágítják, noha eddigi számaink is biztatóan használhatók fel gondolatmenetünkben s ezért még néhány kombinációjukkal foglalkoznunk kell.

Egyik ilyen kombináció az, vajjon *az egyes vállalati kategóriák milyen arányban szaporodtak két-két népszámlálás között*. E részben még inkább

felöltők, mintsem előbbi megbeszélésünk szerint, a segédnélküli vállalatok szaporodásának tarka arányszámai. Budapesten előbb csaknem ötszörös az emelkedés; azután nem is stagnáció, hanem dekadencia. A vidéken is: előbb nagy nekibuzdulás, később gyenge fejlődés. Az egy segéddel dolgozó vállalatok Budapesten a kilencvenes években csaknem háromnegyedrésszükkel nőttek meg, ámde a következő évtizedben nagyon lemérséklődött alapításuk. A vidéken is lohad az efajta kisüzemek létesítését célzó vállalkozási kedv; de vidéken a megfigyelés első 10 évében sem volt e vállalatok számának gyarapodása fele akkora sem, mint Budapesten. Ez is azt mutatja, hogy *különösen a kisvállalkozóknak alkonyult be; vagy legalább nem olyan reményt-keltően hajnalodott 1900 után, mint azt megelőzőleg.*

De nem más a tanulság akkor sem, ha a kétségédű vállalatok számának gyarapodását tekintjük át: ezek száma Budapesten a millennium évtizedében csaknem kétszeresére ugrott fel. Ezt a tempót a következő évtized nem tudta átvenni, bár itt 1900 után a fejlődés mégis jobban simuló volt a korábbi évtizedhez képest. Az egészen kis vállalatok a vidéken sem számíthattak már annyira boldogulásra, mint előbb: harmadrészannyival sem nőtt meg ott a kétségédű vállalatok száma 1900 után, mint az előző 10 éven keresztül.

A 3—5 segédes vállalatok szaporodási arányuknak Budapesten kétharmadrészére, a vidéken mintegy felére tudtak támaszkodni 1900 után, mértékül a 90-es évek szaporodását véve. Eddigi tanulságaink így két irányban éreznek széjjel. Az egyik irány arra mutat, hogy az 1—5 segéddel dolgozó vállalatok számának emelkedése általában úgy Budapesten, mint a vidéken ellanyhult ugyan, de Budapest a maga üzemeit még mindig erőteljesebben tudta gyarapítani, mint a vidék. Másfelől azonban a budapesti arányszám nagyobbat zuhant, mint a vidéké s 1900-tól 1910-ig a korábbi évtized szaporodásának alig harmadát tudta megőrizni; szemben a vidékkel, ahol a megmentett örökség csaknem az előbbi gyarapodás fele volt.

A 6—10 segédű vállalatok számának alakulása azután még érdekesebb eredményt hozott. *A megfigyelés két évtizedének másodikában a vidéki vállalatok száma még nagyobb arányban ugrott előre, mint az elsőben s noha a fejlődés iránya Budapestével közös, mégis kétségtelen, hogy ennek a fejlődésnek értékességét jól meg kell becsülni. Annál inkább meg kell becsülni, mert hiszen hasonló helyzettel állunk szemben a 11—20 segédű vállalatoknál is. Ezek (Budapesten) éppen úgy vagy (vidéken) csaknem úgy szaporodtak 1910-ig az 1900. évi számokhoz képest; magasabb arányban tehát, mint 1890-től 1900-ig.*

Látszólag ellentmond ennek a fejlődésnek az a kép, mely a 20-nál több segéddel dolgozó vállalatok számaiból bontakozik ki. Budapest példáját nem követve, a vidéki nagyipari telepek száma ekkor már nem olyan mér-

tékben fokozódik, mint a 90-es években. Elegendő arra rámutatni, hogy a vidék utóbb észlelt arányszáma mégis a legnagyobb azok között, amelyeket a vidéken feljegyezhetünk 1900 után a különböző fokozatú ipartelepek gyarapodásáról (*azaz éppen a 20-nál több segédű vállalatok száma nagyobb mértékben nőtt meg, mint a bármelyik kisebb jellegű vállalatcsoport egységeinek száma*). Az e fajta vidéki vállalkozásoknak (a budapestieknél) nagyobb abszolút száma is persze akadálya lehetett a később százalékban jelentkezett fejlődésnek.

Nem érdektelenek a vidék gazdasági erejének fejlődése szempontjából azok a számok sem, amelyek arra vonatkoznak, hogy a három népszámlálás felvétele idején különböző típusú vállalatoknak mekkora része székel Budapestén és mekkora vidéken. A vállalatok egyes csoportjainak számából — egészen a 3—5 segédű vállalatokig bezárólag — Budapestre több esett 1910-ben, mint 1890-ben; a vidék arányszámái kisebbedtek. Ez azt jelenti, hogy a *kisipari vállalatok országos tömegében tért nyertek a fővárosi üzemek*, ami első pillanatra szöges ellentétben áll a budapesti ipar fejlődéséről alkotott véleménnyel. Valószínű azonban, hogy ez a fejlődés a vidéki ipar lábrakapásának azzal az érdekes jelenségével függ össze, hogy a *vidék a középipari vállalatok sorában pozícióját Budapesttel szemben meg tudta erősíteni*; az 1890. és az 1910. évi számok egybevetése ezt világosan igazolja, sőt a 6—10 segédű vállalatokra vonatkozólag az 1900. és 1910. évi számok összehasonlítása is. *A vidéki ipari vállalatok fejlődésének jellemző vonása tehát az, hogy ezek a 6—10 és a 10—20 segéddel dolgozó ipari vállalatok alapításában érték el nagyobb sikert* s noha a 20-nál több segédet alkalmazó vállalatok között a vidék kissé hátraszorult, ennek okát a fentebb kifejtett magyarázat már megadta.

Adatgyűjteményünknek az a része, mely azt mutatja ki, hogy a vállalatok szaporodásából a két 10 éves időszak folyamán mekkora rész esett Budapestre és mekkora a vidékre, nagyjában szintén fedi gondolatmenetünket. Az eltérések minimálisak; fejtegetéseink érdemét nem érintik.

3. A 20-nál több főnyi segédszeméllyel bíró vállalatok száma.

A nagyipari (a 20-nál több segédszemélyt foglalkoztató) vállalatok igazi jelentősége csak alább, akkor fog kitűnni, mikor az ipari vállalatokban alkalmazott segédszemélyzet számát fogjuk vállalat-típusok szerint csoportosítani. Mégsem szorul bizonyításra, hogy az iparosodás biztos jeleként foghatjuk fel azt a fejlődést, mely pusztá számszerűségében bár, a nagyobb munkáslétszámú ipartelepek elterjedését mutatja. E fejlődés megrögzítésének célját szolgálják az alábbi számok:

39. tábla. A 20-nál több segédszeméllyel dolgozó iparvállalatok Magyarországon, Budapesten és vidéken 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben.

	20—50	51—100	101—200	201—300	301—500	501—700	701-1000	1000-nél több
munkással dolgozó ipartelepek								
A) Száma.								
a) 1890-ben.								
Magyarország.....	710	210	100	41	32	8	9	10
Budapest	231	54	39	21	12	3	3	4
Vidék	479	156	61	20	20	5	6	6
b) 1900-ban.								
Magyarország.....	1.230	423	186	79	65	26	11	29
Budapest	373	119	62	24	22	7	5	10
Vidék	857	304	124	55	43	19	6	19
c) 1910-ben.								
Magyarország.....	2.190	775	387	120	148	47	46	36
Budapest	779	263	134	38	48	9	12	13
Vidék	1.411	512	253	82	100	38	34	23
B) Szaporodása %-ban.								
a) 1890—1900.								
Magyarország.....	73·2	101·4	86·0	91·8	100·4	225·0	22·2	190·0
Budapest	61·4	120·3	59·0	14·2	83·3	133·0	66·6	150·0
Vidék	78·9	94·8	103·3	175·0	115·0	280·0	—	216·7
b) 1900—1910.								
Magyarország.....	78·1	83·2	108·1	51·9	127·7	80·8	318·1	26·3
Budapest	108·8	121·0	115·0	58·3	118·2	28·5	137·2	30·0
Vidék	64·6	68·4	104·0	49·1	132·5	100·0	466·7	21·1

Ezek az adatok nem készültek azokkal a bővebb kombinációkkal, mint aminőket célszerűnek látszott fentebb alkalmazni akkor, mikor valamennyi iparvállalatot tagoltuk. A vállalatok *kisebb* száma az egyes nagyipari kategóriákban: fölmentést ad az alól, hogy itt is több oldalról való szemléltetéssel vegyük vizsgálat alá a nagyipari vállalatok számait. Valóban, elegendőnek látszik a vállalatok száma mellett csupán szaporodásuk %-ait idézni. Első pillanatra is szembetűnik az, hogy pl. a vállalatok csoportjainak egymásközi viszonyszámait — körülbelül — felesleges volna kiszámítani.

Azok a számok azonban, amelyek a 20—50, 51—100 stb. munkással dolgozó ipari vállalatok számának gyarapodását mutatják ki a két évtized leforgása alatt, *tarka szeszélyességükben is rendkívül érdekesek, s mint íziben látjuk: a vidék gazdasági erejének kibontakozására szintén jellemzők.*

1890-től 1900-ig pl. a 20—50 segéddel dolgozó vállalatok Budapesten kevésbé gyarapodtak, mint vidéken; a következő évtizedben a fejlődés fordított és pedig erőteljesen Budapest javára. Ennek ellenére a vidéki ilyesfajta ipari vállalatok száma több mint 554-gyel nőtt meg, akkora számmal

tehát, mely a budapesti vállalatok számának szaporodását (406) mégis meghaladta. Az 50—100 munkású ipari vállalatok is kevésbé szaporodtak — arányszám szerint — 1900 után a vidéken Budapesthez képest. De e szaporodás mégsem volt kedvezőtlen: míg vidéken a vállalatok száma a [90-es években csak 148-cal nőtt meg, a század elején 200-nál is többel. Éppenséggel figyelemreméltó az a nagy haladás, melyet a 100—200 munkáslétszámú vállalatoknál láttunk a vidéken; számuk mindkét évtized folyamán több mint megduplázódott. A vidéki vállalatok 1890-ben a budapestieknek csupán másfélszerese voltak; s ez az arány 1910-re kétszeresre tolódott ki. Hasonló kivételesen jó arányszámokat mutat a vidéki vállalatok számának fejlődése a 301—500 munkást foglalkoztató ipari üzemeknél. Sőt itt már nem érdektelenek, — ellenkezőleg, nagyon sokatmondók az abszolút számok; a vidéken az 501—700 munkást foglalkoztató ipari vállalatok száma 19-ről 38-ra nőtt meg 1900 után a vidéken, Budapesten csak 7-ről 9-re. A 701—1000 főnyi munkáslétszámú vállalatok sorában a statisztika a vidéken 1910-ben már 34 telepet tartott nyilván; 1900-ban még csak 6-ot. A fejlődés e részben is sokkal grandiózusabb volt a vidéken, mint Budapesten; e vállalatok száma Budapesten csak 5-ről 12-re növekedett meg. A dolog tehát úgy áll, hogy a *vidéki ipari vállalatok éppen a legnagyobb típusú üzemek között mutattak legerősebb fejlődést 1900 után*, ezzel nagyjában újból alátámasztva azt a jó véleményt, melyet több ízben hangoztattunk a vidék fejlődéséről. Ezt a jó véleményt a mammut ipari vállalatok, az 1000-nél több munkással dolgozók, nem tudják megváltoztatni; hiszen az ilyen óriási ipartelepek száma is négy egységgel gyarapodott a vidéken 1900 után s Budapesten csak hárommal.

4. A vállalatok segéd személyzete.

A mérleg tehát tagadhatatlanul kedvező a vállalati statisztikának ebben a részében. S fokozott mértékben érdeklődéssel kell fordulnunk a népszámlálásoknak további számaihoz. Ezek elsősorban azt mutatják, hogy a tulajdonképpeni ipar körébe tartozó vállalatok segéd személyzete mekkora:

40. tábla. A tulajdonképpeni ipar körébe tartozó vállalatok segéd személyzete 1890-ben, 1900-ban és 1910-ban.

a) Abszolút számok.			
	1890	1900	1910
Magyarország.....	331.979	546.095	831.667
Budapest	63.177	110.548	190.717
Vidék	268.802	435.547	640.950
b) Budapestre és a vidékre esett %.			
Budapest	19·0	20·3	22·9
Vidék	81·0	79·7	77·1

c) A szaporodás ‰-a.

	1890—1900	1900—1910
Magyarország.....	64·5	52·3
Budapest	74·9	72·5
Vidék	62·0	47·1

d) A szaporodásból esett ‰.

Budapest	22·1	28·1
Vidék	77·9	71·9

Ezek a számok azt mutatják, hogy Magyarország ipari élete nemcsak a vállalatok száma tekintetében ért el 1890—1910 között nagy fejlődést, hanem e fejlődés még fokozott mértékben jelentkezett a segédszemélyzet számának megduzzadásában. Csupán az az egyszerű összehasonlítás is, hogy a vállalatok száma Magyarországon ugyan több, mint másfélszeresére nőtt meg 20 év alatt, s ezzel szemben az *ipari segédszemélyzet két és félszeresére* : sejteti azt, hogy *Magyarország ipara nemcsak külső megjelenésében, de benső értékében is becsesebb lett, a nemzet gazdaságának hasznosabb tényezője.*

A vállalatok munkáslétszáma Budapesten valóban csodálatos módon emelkedett. A budapesti ipari vállalkozások száma 10—10 évenként az előbb megállapított létszám háromnegyedrésszével növekedett s csaknem pontosan háromszorosa volt 1910-ben a 20 évvel korábbi létszámnak.

A vidéki ipari vállalatok munkáslétszáma a múlt század 90-es éveiben csak mintegy $\frac{2}{3}$ -résznyivel gyarapodott; századunk első évtizedében egészen a felényivel sem. Mégis minő érdekes alakulása a számoknak : míg Budapesten a vállalatok és a segédszemélyzet számának emelkedési ‰-a 1890 és 1910 között egyforma volt, — a vidéken a fejlődés észrevehetően más. A vidéki ipari vállalatok száma 20 év leforgása alatt csak körülbelül 60%-nyival lett több; a munkáslétszám kerekszámban 140%-kal. Míg tehát Budapesten (a statisztika szerint) a vállalkozási kedv megélénkülése (éppen az említett kisüzemek terjedése folytán) nem tudott aránylag nagyobb munkásmozgalmat teremteni, *a vidéken az új munkásság kétszerte oly gyorsan tömörült a vállalatok műhelyeibe, mintsem új vállalatok létesültek.*

A legnagyobb mértékben figyelmet érdemlők itt az abszolút számok is. Budapest ipari munkássága előbb 47.571, utóbb 80.169 fővel emelkedett; a vidéké előbb 166.745 munkással, később meg épenséggel 205.303-mal. Igaz, hogy az ipari munkásság *egészének* szaporodásából a budapesti munkásság a megfigyelés második évtizedében nagyobb részt foglalt le, mint az elsőben. De maga az a tény, hogy *a vidéki ipari munkásság létszáma 1900 után nagyobb mértékben tudott szaporodni, mint azelőtt*, ismét egy becses hajtása annak a kutatásnak, melyet avégből végzünk, hogy Magyarország gazdasági életének fejlődésével hozzuk összefüggésbe a népességi számnak település-csoportok szerint való szaporodását, s ezen a réven Budapest népszaporodásának alakulását is plauzibilissá tudjuk tenni.

5. A vállalatok segédzemélyzete a vállalatok nagysága szerint.

Valószínű, hogy e részben még értékesebb adatokat kapunk, ha a vállalati munkáslétszámnak a vállalatok nagyságával való kombinációját szemléljük. Erre a célra szolgálnak az alábbi adatok:

41. tábla. Az ipari vállalatok a segédzemélyzet nagysága szerint Magyarországon, Budapesten és vidéken 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben.

	1	2	3—5	6—10	11—20	20-nál több	1—5	5-nél több
segéddel dolgozó vállalatok								
A) A segédzemélyzet száma.								
a) 1890-ben.								
Magyarország	61.693	48.468	65.357	32.329	21.648	102.484	175.518	156.461
Budapest	2.648	2.726	7.406	6.791	6.323	37.283	12.780	50.397
Vidék.....	59.045	45.742	57.951	25.538	15.325	65.201	162.780	106.064
b) 1900-ban.								
Magyarország	80.023	70.962	99.600	48.122	35.291	212.097	250.585	295.510
Budapest	4.558	5.358	11.856	10.041	10.233	68.502	21.772	88.776
Vidék.....	75.465	65.604	87.744	38.081	25.058	143.595	228.813	206.734
c) 1910-ben.								
Magyarország	89.144	83.100	130.126	75.631	60.727	392.939	302.370	529.297
Budapest	5.192	6.866	16.805	15.745	17.751	128.358	28.863	161.854
Vidék.....	83.952	76.234	113.321	59.886	42.976	264.581	273.507	367.443

B) A segédzemélyzetből esett %o-ban.

a) 1890-ben.								
Budapest	4.3	5.6	11.3	21.0	29.2	36.3	7.3	32.2
Vidék.....	95.7	94.4	88.7	79.0	70.8	63.7	92.7	67.8
b) 1900-ban.								
Budapest	5.7	7.5	11.9	20.9	29.9	32.2	8.7	30.0
Vidék.....	94.3	92.5	88.1	79.1	70.1	67.8	91.3	70.0
c) 1910-ben.								
Budapest	5.8	8.2	12.9	20.8	29.2	32.6	9.5	30.6
Vidék.....	94.2	91.8	87.1	79.2	70.8	67.4	90.5	69.4

C) A segédzemélyzet szaporodása abszolút számokban.

a) 1890—1900.								
Magyarország	18.330	22.494	34.243	15.793	13.643	109.613	75.067	139.049
Budapest	1.910	2.632	4.450	3.250	3.910	31.219	8.992	38.379
Vidék.....	16.420	19.862	29.793	12.543	9.733	78.394	66.075	100.670
b) 1900—1910.								
Magyarország	121	12.138	30.526	27.509	25.436	180.842	51.785	233.787
Budapest	634	1.508	4.949	5.704	7.518	59.856	7.091	73.078
Vidék.....	8.487	10.630	25.577	21.805	17.918	120.986	44.694	160.709

D) A segédzemélyzet szaporodásból esett %o-ban.

a) 1890—1900.								
Budapest	10.4	11.7	13.0	20.6	28.6	28.5	11.9	27.6
Vidék.....	89.6	88.3	87.0	79.4	71.4	71.5	88.1	72.4
b) 1900—1910.								
Budapest	6.9	12.4	16.2	20.7	29.5	33.0	13.7	31.2
Vidék.....	93.1	87.6	83.8	79.3	70.5	67.0	86.3	68.8

1	2	3—5	6—10	11—20	20-nál több	1—5	5-nél több
---	---	-----	------	-------	----------------	-----	---------------

segéddel dolgozó vállalatok:

E) A segéd személyzet szaporodásának $0/0$ -a.

a) 1890—1900.

Magyarország	29.7	46.3	52.3	48.9	63.0	106.9	42.7	72.8
Budapest	72.1	96.5	60.1	47.9	61.8	83.8	70.3	76.7
Vidék.....	27.7	43.4	51.0	49.1	63.5	120.2	40.6	94.9

b) 1900—1910.

Magyarország	11.3	17.1	30.6	57.2	72.1	85.2	20.6	79.1
Budapest	13.9	23.1	41.7	56.8	73.4	87.3	32.5	82.3
Vidék.....	11.2	16.2	29.1	57.3	71.5	84.2	19.5	77.7

F) A segéd személyzet száma a vállalatok megoszlása szerint $0/0$ -okban.

a) 1890-ben.

Magyarország	18.6	14.6	19.7	9.7	6.5	30.9	52.9	47.1
Budapest	4.2	4.3	11.7	10.8	10.0	59.0	20.2	79.8
Vidék.....	21.9	17.0	21.6	9.5	5.7	24.3	60.5	39.5

b) 1900-ban.

Magyarország	14.7	12.9	18.2	8.8	6.5	38.9	45.9	54.1
Budapest	4.1	4.9	10.7	9.1	9.3	61.9	19.7	80.3
Vidék.....	17.3	15.1	20.1	8.7	5.8	33.0	52.5	47.5

c) 1910-ben.

Magyarország	10.7	9.9	15.6	9.2	7.3	47.3	36.4	63.6
Budapest	2.7	3.6	8.8	8.3	9.3	67.3	15.1	84.9
Vidék.....	13.1	11.9	17.7	9.3	6.7	41.3	42.7	57.3

Kutatásaink első vonalába azokat a számokat helyezzük, amelyek az ipari vállalatok munkásiétszámát a vállalatok nagyságcsoportjai szerint mutatják. Könnyű dolog e számokból arra következtetni, hogy míg 1890-ben Magyarországon a munkásság nagyobbik fele a legfeljebb 5 munkást foglalkoztató ipari vállalatokban dolgozott s viszont 1910-ben ugyane vállalatok csak a munkásság (valamivel több, mint) egyharmadának adtak megélhetést, az 5 munkásnál többel dolgozó vállalatok 1910-ben a korábbi szerényebb arányszámok helyett immár az ipari munkásság csaknem kétharmadrészét vonták magukhoz. Könnyű dolog, ismételjük, ebből azt következtetni, hogy *Magyarországon a világgazdasági tendenciákat követve — az ipari vállalatok mindinkább koncentráálódtak.*

Ennek a koncentrálódnak Budapesten már 1890-ben is éles vonalai mutatkoztak. Budapesten már ekkor is azokban az ipari vállalatokban, amelyek legfeljebb 5 segéddel dolgoztak, e munkásságnak csupán $1/5$ -része összpontosult s $4/5$ -rész a nagyobb vállalatok műhelyeibe járt. *Budapesten tehát az a fejlődés,* amely 1910-ben a vállalatok munkásseregének csupán 15%-át találta a kisebb fajta üzemekben, valóságban *nem kelthetett megelégedést.* Ez a fejlődés — még talán erősebb mértékben — már szinte eleve látható volt. De annál meglepőbb a helyzet a vidéken.

A vidéki ipari vállalatoknak a most tárgyalás alatt álló kisebb kategóriáiban a vállalati munkásságnak 1890-ben még kerekszámban $\frac{3}{5}$ része talált elhelyezkedést; 1900-ban is még több, mint felerésze. 1910-ben azonban e munkásréteg aránya már az egész vidéki vállalati munkásságnak $\frac{2}{5}$ -részét is éppen csakhogy meghaladta. *1890-ben a vidéken a nagyobb üzemekben dolgozó munkásság az ipari munkásság egész táborának valóban csak kisebbségét, (noha eléggé figyelemreméltó kisebbségét), jelentette; e kisebbség állandó fejlődéssel hova-tovább már komoly súlyt jelentő többséggé alakult át.*

A vidéki ipari vállalatok fejlődésében tehát ezekből a számokból kivehetőleg nagy változás történt a 20 év leforgása alatt. *A vidéken is nagy erővel jelentkezett a koncentráció, a vállalati munkásságnak a nagyobb ipar-telepek gépei körül való csoportosítása.* Ez annál inkább sokatmondó tény, mert hiszen sok alkalommal volt módunk korábban kifejtetni, hogy az a gazdasági konjunktúra, mely Magyarország közgazdasági életében előbb 1903 táján, utóbb pedig (még erősebben) az 1909. évet követőleg jelentkezett, kézzelfogható gazdasági okok folytán előbb jelentkezhetett a központban, Budapesten s később a vidéken; a központból kisugárzó erők hatása is — in theoria — természetszerűleg gyengül addig, amíg távolabbi és távolabbi (szinte ismeretlen, fel nem fedezett) területekre ért el.

Ha adatainknak ez a csoportosítása ennyi érdekességet nyújt, azokkal a számokkal, amelyek az ipari munkásság vállalatok szerint való megoszlását bővebben tagolják, talán gyorsabban is végezhetünk.

A budapesti ipari vállalatok mindegyik nagyság-kategóriájának munkáskészletébe bezárólag egészen a 20 segéddel dolgozó vállalatokig (s az egész budapesti munkáslétszámhoz hasonlóan) csökkent 1890-ről 1910-re. Ezzel szemben a 20-nál több segéddel dolgozó ipari vállalatok munkáslétszáma 20 év alatt 59%-ról 67·3%-ra nőtt fel.

Nyilvánvalóan szép fejlődés ez is, *de sokkalta meglepőbb az, amelyet a vidéken láttunk.* A vidéken ugyan csak bezárólag a 10 segéddel dolgozó iparvállalatokra eső arányszámok csökkentek a megfigyelés végéig 1910-ig, s itt már a 11—20 segédű vállalatok munkáslétszámának arányszáma is emelkedett. *De mi ez ahhoz képest, ami a 20-nál többsegédű ipari vállalatokban összeírt munkások számának emelkedésében megnyilatkozik.* E munkáslétszám 1890-ben az összes vidéki munkáslétszámnak negyed részét sem tette; 1900-ban annak egyharmada lett, 1910-ben pedig kétötöd részénél is több volt.

Ebből az is kitűnik, hogy *a vidéki vállalatok fejlődésében is a sok munkás-kéznek munkaalkalmat nyújtó nagyipari vállalkozás volt az, mely 1900 után karakterizálta ott a fejlődést.*

A nagyipari vállalkozás kitágult lehetőségei, amint erre még alább is lesz módunk rámutatni, voltak az a visszatartó erő, mely a vidéken jelentkező nagy népfelületet a vidéki települések körében tartotta meg. Ha ez a fejlődés

nem adódik, aligha kétséges, hogy Magyarország népességének száma s a gazdasági érvényesülés reménysége között még nagyobb összeütközés támadt volna a múlt század első évtizedében, mintsem tényleg történt. Ha sokfelől ebben az időszakban panaszokat (és sokfelé talán jogos panaszokat is) hallottunk abban a tekintetben, hogy ez az évtized különlegesen alakult viszonyaival az agrártársadalomra nézve a korábbi gondok mellé egy új gondnak a terhét is rázúdította, *a mezőgazdasági munkáskéznek itt-ott hiányát*, mégis kétségtelen, hogy *nagy bajok veszedelmét nyesegette le Magyarország szociális rendjét illetőleg az a fejlődés*, mely ebben az évtizedben az ipari vállalatok körében is újabb 200.000 főnyi munkássereget tudott megélhetéshez juttatni.

E munkássereg fölvételére a budapesti ipari vállalatok már nem voltak képesek; ezek még rapidabb fejlődésének határt szabott a sokféle gazdasági meggondolás. A főváros sok tünetből következtethető népességi telítettségének elhatalmasodásán segített a vidéken élő munkáslétszám szembeötlő szaporodása.

Az imént jellemzett fejlődés tűnik ki azokból a számításokból is, melyek arra vonatkoznak, hogy az egyes népszámlálások időpontjában a különböző típusú üzemek munkáslétszámából mekkora rész esett Budapestre s mekkora a vidékre. Ha csupán azt nézzük, hogy az 1—5 munkással dolgozó vállalatok — s másfelől az 5-nél több segédet alkalmazók — sorában a munkásság mekkora része tartozik a budapesti, illetőleg a vidéki vállalatokhoz, — nagyjában előbbi fejtegetéseinkkel azonos eredményekhez jutunk. (A kisebb üzemek munkáslétszámában visszaszorult a vidéki munkásság, a nagyobb üzemeknél jelentőségében előre lendült.) De fokozott mértékben mutatkozik ennek a fejlődésnek ereje akkor, ha a vállalati kategóriákat közelebről tekintjük át. Rögtön szembeszökik, hogy *a multtal szemben a nagyipari — 20-nál több segéddel dolgozó — vállalatok azok, amelyek munkáslétszámából több volt vidéken 1910-ben alkalmazva (1890-nel szemben), semmint Budapesten*. A nagyipari munkásságban Budapest képviselése valóban elég észrevehető módon csökkent. S noha látszólag Budapest fejlődését eléggé kedvező színben tünteti fel az, hogy éppen az általunk sokszor idézett — utóbbi — évtizedben a budapesti munkásság arányszáma a nagyiparban árnyalatilag javult az összes nagyipari munkássághoz képest, — más felől egy másik körülmény ismét a vidéki ipar komoly térfoglalásának a jele; a vidék, az 1900-ik évi nagyobb munkáslétszámából is kiindulva, *tartani* tudta Budapesttel szemben azt az erőviszonylatot, hogy a vidéki nagyipari munkásság mintegy kétszerese a budapesti nagyipari munkásságénak. Ugyanennek a ténynek, noha már nem ekkora súllyal bíró, bizonyítéka a 6—10 és 11—20 segéddel dolgozó vállalatok munkáslétszámánál mutatkozó fejlődés. A vidéki munkásság itt is nagyobb arányszámot képviselt 1910-ben, mint 1900-ban. Negatív értelemben végül bizonyságul szolgálnak azok az

adatok is, amelyek szerint a vállalatok kisebb kategóriáiban (mindegyikben) a vidéki ipar ereje meggyengült a budapesti iparral szemben.

A vidéki ipar szárnyrakapásának további jeles bizonyítékai azok a számok, melyek azt mutatják, hogy vajjon az egy-egy évtized munkáslétszám-szorulatából mennyi esett *itt* a nagyipari vállalkozásokra, s mennyi Budapestre. Budapesten 1890-től 1900-ig a vállalatok munkáslétszámának növekedéséből körülbelül 70% jutott a 20-nál több segédszemélyt foglalkoztató vállalatokra s a következő évtizedben 75%. Vidéken az arányszám 47%-ról 60%-ra ment előre. A vidéken tehát a nagyipari (a munkásság szélesebb rétegeinek munkaalkalmat nyújtó) telepek munkáslétszáma (az egész munkássághoz képest) gyorsabb tempóban szaporodott, mint Budapesten.

Annál inkább szükségesnek véltük ezeket a számokat előrebocsátani, mert azok a számítások, amelyek az *egyes* vállalati kategóriákon belül külön állítják eléink a munkáslétszám %-os szaporodását, látszólag talán ellentmondanak az eddig előadottaknak. Ez említett számítások szerint a budapesti nagyipari vállalatok 1900 után még nagyobb mértékben tudtak újabb munkaerőket telepeikre vonni, mint 1900 előtt. Viszont ahhoz a hatalmas emelkedéshez, mely a vidéki nagyipari vállalatok munkáslétszámában észlelhető volt 1890—1900 között, a vidéken nem hozta meg a teljes érvényű csatlakozást a következő évtized. A vidéki nagyipari vállalatok munkáslétszáma ugyanekkor is 84·2%-kal nőtt meg. Ez az arányszám azonban az előbb előfordult 120·2%-nál valóban kisebb volt. De ha arra gondolunk, hogy *a vidéki ipar csupán 1900 után nagyipari telepeinek munkáslétszámát 120·986 fővel tudta szaporítani, majdnem kétszer akkora tömeggel tehát, a mekkora a vidéken a nagyiparban 1890-ben egyáltalán foglalkoztatva volt, mégis egész nagy horderejében bontakozik ismét ki előttünk az a jellegzetes alakulás, melyet már több oldalról közelítettünk meg s mindinkább igyekeztünk azt teljesen megvilágítani.* Azt t. i., hogy a vidéki ipar megerősödése is egyik fontos magyarázata annak, hogy 1900 után Budapest népessége már nem a korábban tapasztalt gyors iramban fejlődött tovább.

Ebben a vidéki iparban még az 1, 2, 3—5 segéddel dolgozó ipartelepek munkáslétszáma is tovább emelkedik; 1900 után is. De két, rendkívül érdekes szabályszerűséggel. Az egyik az, hogy *az emelkedés %-os aránya 1900 után az üzemek nagyságával párhuzamosan halad*, úgy Budapesten, mint a vidéken. Az 1 vagy 2 munkással dolgozó üzemek munkáslétszáma kisebb százalékokkal növekedett meg, mint a már sokszor középüzemnek számító 3—5 segédű ipari vállalatoké. Ez az egyik tanulság. De érdekesebb az, hogy *(az első évtized fejleményeit a középüzemeknél még kiélezve) a budapesti e fajta üzemek munkáslétszáma jóval nagyobb mértékben tárgult ki a megfigyelés második évtizedében is, mint a vidéki vállalatokban.* A valóban középüzemnek számítható 6—10 és 11—20 segédű vállalatoknál a vidéki ipar erősödése még sokkal inkább figyelmet érdemlő. E vállalati kategóriák

munkáslétszámának megduzzadása a vidéken a kisebb vállalati kategóriákkal szemben (1900 után) egyenesen szembeötlő. Budapesten a különbség korántsem akkora. Ismét egy bizonyíték a vidéki ipar fejlődéséről s a népesség lekötését célzó hivatásáról.

6. A 20-nál több főnyi segédszemélyzettel dolgozó vállalatok segédszemélyzete.

Mikor fentebb a 20-nál több főnyi segédszemélyzettel dolgozó iparvállalatoknak számát külön tagoltuk, módunk volt számos olyan momentumra rámutatni, melyek mindmegannyi bizonyítékai voltak a vidék gazdasági élete tekintélyes mérvű megerősödésének. Vajjon ezek a tanulságok ki fognak-e ütközni számításainkból akkor, ha immár nem az egyes nagyságkategóriákba sorolt nagyipari vállalatok számát, hanem az e vállalatokba zsúfolt munkássereg megoszlását nézzük.

42. tábla. A 20-nál több segédszemélyzettel dolgozó iparvállalatok segédszemélyzete 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben

	21—50	51—100	101—200	201—300	301—500	501—700	701—1000	1000-nél több	Összesen
segédet foglalkoztató iparvállalatok:									
A) A segédszemélyzet száma.									
a) 1890-ben.									
Magyarország	22.212	14.327	14.346	10.969	12.691	4.648	7.161	16.130	102.484
Budapest	7.110	3.669	5.818	5.513	4.552	1.718	2.376	6.527	37.283
Vidék	15.102	10.658	8.528	5.456	8.139	2.930	4.785	9.603	65.201
b) 1900-ban.									
Magyarország	38.606	29.670	26.184	19.278	25.103	14.952	8.958	49.346	212.097
Budapest	11.741	8.182	9.043	5.848	8.514	4.150	4.156	16.868	68.502
Vidék	26.865	21.488	17.141	13.430	16.589	10.802	4.802	32.478	143.595
c) 1910-ben.									
Magyarország	68.059	54.086	53.464	29.258	55.344	28.075	38.295	66.358	392.939
Budapest	23.891	18.395	18.481	9.336	17.624	5.288	9.976	25.367	128.358
Vidék	44.168	35.691	34.983	19.922	37.720	22.787	28.319	40.991	264.581
B) A segédszemélyzetből esett Budapestre, illetőleg a vidékre %-ban.									
a) 1890-ben.									
Budapest	34.7	25.6	40.5	50.3	35.9	37.0	33.2	40.5	36.4
Vidék	65.3	74.4	59.5	49.7	64.1	63.0	66.8	59.5	63.6
b) 1900-ban.									
Budapest	30.4	27.6	34.5	30.3	33.9	27.8	46.4	34.2	32.3
Vidék	69.6	72.4	65.5	69.7	66.1	72.2	53.6	65.8	67.7
c) 1910-ben.									
Budapest	35.1	34.0	34.6	31.9	31.8	18.8	26.1	38.1	32.7
Vidék	64.9	66.0	65.4	68.1	68.2	81.2	73.9	61.9	67.3

21—50 51—100 101—200 201—300 301—500 501—700 701—1000 1000-nél
több Összesen

segédet foglalkoztató iparvállalatok:

C) A segédszemélyzet szaporodása abszolút számokban.

a) 1890—1900.

Magyarország	16.394	15.343	11.838	8.309	12.412	10.304	1.797	33.216	109.613
Budapest	4.631	4.513	3.225	335	3.962	2.432	1.780	10.341	31.219
Vidék.....	11.763	10.830	8.613	7.974	8.450	7.872	17	22.875	78.394

b) 1900—1910.

Magyarország	29.453	24.416	27.280	9.980	30.241	13.123	29.337	17.012	180.842
Budapest	12.150	10.213	9.438	3.488	9.110	1.138	5.820	8.499	59.856
Vidék.....	17.303	14.203	17.842	6.492	21.131	11.985	23.517	8.513	120.986

D) A segédszemélyzet szaporodása %-okban.

a) 1890—1900.

Magyarország	73.8	107.1	82.5	75.7	97.8	221.6	25.1	205.9	106.9
Budapest	65.1	123.0	55.4	6.1	87.0	141.5	74.9	158.4	83.7
Vidék.....	77.9	101.6	101.0	146.1	103.8	268.6	0.4	238.2	120.2

b) 1900—1910.

Magyarország	76.2	82.3	104.1	51.8	120.5	87.8	327.5	34.5	85.3
Budapest	103.5	124.8	104.4	59.6	107.0	27.4	140.0	50.4	87.0
Vidék.....	64.4	66.1	104.1	48.3	127.4	110.9	489.7	26.2	84.2

E) A segédszemélyzet szaporodásából esett %-ban Budapestre, illetőleg a vidékre.

a) 1890—1900.

Budapest	28.2	29.4	27.2	4.1	31.9	23.6	99.1	31.1	28.5
Vidék.....	71.8	70.6	72.8	95.9	68.1	76.4	0.9	68.9	71.5

b) 1900—1910.

Budapest	41.3	41.8	34.6	34.9	30.1	8.7	19.8	49.9	33.1
Vidék.....	58.7	58.2	65.4	65.1	69.9	91.3	80.2	50.1	66.9

Könnyű ezekből a számokból első pillanatra azt a meggyőződést meríteni, hogy 1890-ben a magyarországi vállalatok munkáslétszámából csak megközelítőleg 28%-a volt az a rész, mely 500 munkásnál több munkást foglalkoztató üzemekben dolgozott, azoknak a munkásoknak a száma pedig, akik 1000 munkásnál többet foglalkoztató iparvállalatoknál találtak elhelyezkedést, a nagyipari munkáslétszámnak 16%-át sem tette. Ezzel szemben 1910-ben a valóban nagyméretű vállalatokban már a nagyipari munkásság 32%-a tömörült s az 1000-nél nagyobb munkáslétszámú vállalatok munkástáborára is megtartotta körülbelül az előbbi arányt.

Ha azonban ezt a fejlődést Budapest és vidék szerint elkülönítve vesszük vizsgálat alá, egyszerre rendkívül érdekes változások tűnnek elénk. Budapesten e nagyüzemek munkáslétszáma 1890-ben még csak a nagyipari munkásságnak 28%-át, 20 évre rá pedig 30%-át tette. A vidéken megtelepült nagyipar munkáslétszámából előbb 27, utóbb pedig 35% esett azokra a vállalatokra, amelyek 500-nál több munkást láttak el munkával. A vidéken tehát ezeknél a nagyipari telepeknél a munkáslétszám fejlődése sokkal inkább

térhódító volt az összes nagyipari telepekéhez képest. De a vidék előnyösebb fejlődése még inkább kitűnik akkor, ha a közbeeső 1900. évi népszámlálás adatait is nézzük. 1900-ban a budapesti nagyipari vállalatok munkáslétszámából 36%-ot kötött (kerek számban) foglalkozása a nagyipari telepek most külön tárgyalt csoportjába. A vidéken csupán 33%-ot. Addig tehát, amíg Budapesten a következő évtizedben e vállalati csoport munkáslétszáma viszonylagosan gyengült, a vidéken még a század első évtizedében is emelkedett e valóban nagyarányú ipari vállalatok munkásságának jelentősége.

A vidéknek ez a nagy előtérbe tódulása Budapesttel szemben akkor is jól megvilágítódik, ha immár azoknak a számoknak a kommentálására térünk át, melyek az egyes nagyipari vállalatkategóriák munkaserőviszonyainak eltolódása felől nyújtanak felvilágosítást. Érdemes itt már az egyes vállalatcsoportokat mind sorra venni.

A 21—50 segéddel dolgozó ipari vállalatok munkáslétszáma 1890-től 1900-ig a vidéken erősebben nőtt meg, mint Budapesten. 1900-tól 1910-ig fordított a helyzet, sőt a különbség kimélyül. Az 51—100 segédű vállalatok munkáslétszáma 1900-ra kivált a fővárosban, (de amellet a vidéken is), % szerint nagyvonalú fejlődésen ment keresztül. A budapesti fejlődés a következő évtizedben is megmaradt a korábbi erejében, a vidéken azonban vonala a multhoz képest lecsúszott. *A helyzet tehát itt is a vidék rovására alakult.* Aminthogy a 101—200 munkást foglalkoztató iparvállalatoknál is. Ezek munkásságának 1900 után észlelt gyarapodása ugyan akkora volt, mint az 1890 után elinduló, a fővárossal szemben való viszonylatban azonban a vidék most is hátrányba került; a főváros idesorolható ipari munkássága kétszer olyan mértékben gyorsan szaporodott 1900 után, mint előtte. *Még rosszabb a helyzet a 200—300 főnyi munkásságú ipartelepeknél.* A Budapesten itt az előbb egész minimálisnak jelzett szaporodási arány 1900-tól 1910-ig egyenesen fölibe kerekedett a vidéken megállapítható aránynak; ez utóbbi ugyanakkor egyharmadát sem tette a vidéken 1890-től 1900-ig nyilván tartott szaporodási arálynak.

Eddig tehát — megfelelő beállításban — minden vonalon arról kellett beszámolnunk, hogy 1900 után a nagyipari telepek munkáslétszám szaporulata a vidéken nem tudta a versenyt kiállani a fővárosban kiszámítható szaporodási arányokkal. *Fordul a kocka azonban íziben, mihelyt kutatásunk iránya a nagyipari telepek magasabb fokozataihoz ér el.*

A 301—500 munkású telepeknél ez még nem olyan mértékben domborodik ki, mint a további fokozatokban. Noha itt is már kicsirázik az a fölény, mely a továbbiakban a vidék javára még erőteljesebben mutatkozik. Úgy a fővárosban, mint a vidéken az idetartozó ipari vállalatok munkáslétszáma 1900 után nagyobb tömeggel szaporodott 1900-hoz képest, semmint 1900-ig 1890-hez képest; a szaporodási arányszámok bármi tekintetben való összehasonlítása azonban határozottan a vidék javára üt ki.

Hát még mennyire akkor, ha az 501—700 főnyi munkáslétszámot magukban foglaló ipari vállalatokat nézzük! Ez ipartelepek munkáslétszáma 1890-ben még valóban egészen jelentéktelen volt. Csupán a milleneum évtizedének fejlődése tette, a munkáslétszám szempontjából legalább, ezeket az ipari vállalatokat nagyobb fontosságúakká. Ez az évtized volt az, melynek folyamán Budapesten és vidéken egyáltalán rendkívüli módon hirtelen növekedni kezdett e már igazán »nagy«-nak mondható iparivállalatok munkáslétszáma. A budapesti vállalatok munkásságának csaknem $2\frac{1}{2}$ -szeresére való emelkedését már akkor túlhaladta a vidékieké; a vidéken e vállalatok munkáslétszáma $3\frac{1}{2}$ -szeresére szökött fel. A századfordulót követő évtizedben Budapesten ezeknek az iparivállalatoknak fejlődése — úgy látszik — megakadt. A most kiszámítható szaporodási arányszám egyötöd része sem volt már az előző évtizedének. Az iram hevesége vidéken is ugyan meggyengült; de a szaporodás %-a még így is 110·9 volt, — s így bárminő fenntartással is nagy szaporodást mutat.

Még döntőbben érvényesül a vidék előrelendülése akkor, ha a 701—1000 munkáslétszámú ipari vállalatokat fogjuk össze. Igaz, hogy megfigyelésünk második évtizedében a budapesti ipari üzemek is kétszer akkora szaporodási arányszámot mutattak fel, mint az első évtizedben. De mi ez ahhoz a nagy ugráshoz képest, amelyet ugyanakkor a vidékről kell regisztrálnunk! 1890-től 1900-ig, a vidéken az ilyen kategóriájú ipari vállalatok munkáslétszáma stagnált. Alig néhány főnyi volt az abszolút számokban is mutatkozó fejlődés; a %-os arányszám merőben elsikkadó a táblánkban köröskörül feltornyosuló magas számok mögött. 1900-tól 1910-ig azonban szinte máról-holnapra tüneményes fejlődésről beszélnek számaink. A 701—1000 főnyi munkáslétszámú ipartelepek munkástábora ez alatt a 10 év alatt hatszorosára nőtt meg, olyan magas fejlődési arányszámot produkálva, melyhez hasonlót egyetlen más csoportban vagy időszakban sem láttunk.

A kérdés ebben a megvilágításában tehát már körülbelül ismét eldől a vidék javára. A vidéki fejlődés értékességét egyáltalán nem csökkentheti az a bizonyos fokú ellentét, mely az 1000-nél több munkású vállalatok adataiban élénk tárul. (Itt t. i. a budapesti fejlődés 1900 után — noha itt is nagy csökkenést jelezve — nagyobb volt, mint a vidéké, holott korábban a mérleg nyelve határozottan a vidék javára billent.) Annál inkább nem, mert az a körülmény, hogy 1890-től 1910-ig nagyjában e legnagyobb vállalatok munkáslétszáma Budapesten nem egészen négyszeresére nőtt fel, vidéken pedig több mint négyszeresére, azt mutatja, hogy Budapest székesfőváros népszaporodásának ezen a téren is nagyon kellett számolnia a vidéken felébredt gazdasági erővel.

Azok a fejtegetések, melyeket fentebb végeztünk, körülbelül indokolását képezik azoknak az arányszámoknak is, melyek táblázatunk egy másik részében arra vonatkoznak, hogy a munkáslétszámnak az egy-egy évtizedben vállalat-kategóriánként tapasztalható szaporulatából mekkora rész esett Budapestre, illetve vidékre.

De némi magyarázatra szorulnak azok a számok, melyek arra vonatkoznak, hogy az időközi gyarapodások segítségével 1890-nel szemben 1900-ban, illetve 1910-ben az egyes vállalat-kategóriák munkásseregéből mennyien voltak budapestiek, illetőleg vidékiek. E tekintetben valóban rendkívül figyelemre méltó változásokról számolhatunk be. A budapesti nagyipari vállalatok munkásságának *országos* jelentősége csupán néhány vállalat-kategóriában emelkedett 1890-től 1900-ig, (így az 51—100 főnyi munkást foglalkoztató, továbbá a 701—1000 segéddel dolgozó iparvállalatoknál) — minden más vállalat-kategóriában csökkent. Ezzel szemben 1900 után a helyzet lényegesen más. A kisebbfajta (bezárólag 201—300 segédű) budapesti vállalatok munkáslétszáma az országban összeírt összes többi hasonló típusú vállalatok munkáslétszámának nagyobb %-át tette 1910-ben, mint 1900-ban. Hasonló tendenciát csupán az 1000-nél több munkással dolgozó vállalatok sorában fedezhettünk fel. Viszont a 301—1000 segéddel mozgó vállalatok mindhárom csoportjában 1900-zal szemben is lényegesen gyengébb volt 1910-ben a budapesti üzemek képviselete. A változás kiváltképpen az 501—1000 főnyi munkással bíró vállalatoknál jellegzetes. Itt 1910-ben már a munkásság ötödrésze sem tartozott a budapesti övezetbe, — a 701—1000 munkású vállalatok munkásságából pedig ugyan mintegy negyedrésnyi — de *Budapest térvesztését élesen mutatja meg az, hogy 10 évvel az itt említett munkásságnak előbb még csaknem fele volt fővárosi vonatkozású.*

7. Az első szó a budapest-környéki városok és községek szerepéről.

Ezek a fejtegetések minden részükben bőséges adalékkal szolgálnak annak az álláspontunknak igazolására, melyet tanulmányunkban magunkévá tettünk. Annak t. i., hogy a vidéki ipar fokról-fokra való előnyomulásának s különösen a nagyipari tendenciáinak nagy része volt abban, hogy a vidék népfelcseslegnek nem olyan nagy áradata zúdult 1900 után be a főváros területére, semmint a korábbi évtizedben láttuk. S talán nem kell e helyen a figyelmet arra a fontos körülményre külön felhívni, hogy a vállalati statisztika esetleg még tompítva mutatja be azt a különbséget, mely Budapest s a vidéki ipari vállalataiban a vidék javára mutatkozik.

Gyakran találkoztunk azzal a magyarázattal, hogy a vidék ipari fejlődésének egy része a budapestkörnyéki ipartelepek munkájának megélénkülésére vezethető vissza. Ez valóban meg is felel az igazságnak. De nem szabad szem elől téveszteni azt a fontos körülményt, hogy a budapesti munkásság egy része is (azé a munkásságé, mely a vállalati statisztikában budapesti munkásként szerepel) s nem is éppen csekély része, a valóságban nem budapesti lakos, hanem Budapest elővárosaiból vagy a szomszédos községekből jár be munkát végezni, mint a fővárosi vállalatok munkása s *ilyenformán a vállalati statisztika nagyobbban mutatja ki a budapesti vállalatok munkáslétszámát, mint amennyi annak a tulajdonképpeni fővárosi munkás-*

törzse volna. Valószínű, hogy ebben az irányban jelentkező hatást némileg ellensúlyozza az az ellenkező irányú mozgalom, mely éppen a budapest-környéki ipar föllendülésével viszont nyilván elég számos, lakása szerint budapesti munkáskéznek juttat ott foglalkoztatást.

Végtelen kár, hogy a magyar statisztikai munka finomsága még nem emelkedett akkora fokra, hogy az ebből az adott helyzetből támadó zavaró körülményeket ki tudta volna küszöbölni. Végtelen kár az, hogy az üzemek munkáslétszámából nem tudjuk külön választani azt a részt, amely tényleg a fővárosban is lakik, attól a résztől, melynek csupán munkahelye a főváros. De aligha fér hozzá valami kétség, hogy ez az ide-oda történő munkásmozgalom a budapesti ipari vállalatok munkáslétszámát telíti meg inkább olyan munkáselemmel, mely végső vonatkozásában, települési helyét tekintve, mégsem tekinthető budapestinek, — semmint a pestkörnyéki ipartelepeket budapesti elemekkel.

A kérdés látszólag nagyobb fontosságú, mint talán a közfelfogás szerint annak tartatik. A közfelfogás (a statisztikában sem állanak társ nélkül ennek az álláspontnak hívei) körülbelül azt tartja, hogy tulajdonképpen nem érdemes fáradni e téren disztinkciókkal, hisz Budapest elővárosai és szomszédos községei közül nem egy, nem is kettő olyan mértékben közel esik a fővároshoz s olyan mértékben szinte összeépültek, hogy a Nagy-Budapest fogalmát a tulajdonképpeni Budapest, a magot képező Budapest fogalmával egyenértékűnek kell tekinteni.

Tanulmányunk során lesz módunk azt a kérdést is emitt-amott megvizsgálni, hogy *a vidék gazdasági fejlődéséből mekkora rész az, ami a pestkörnyéki községek és városok fejlődésére esik. Valóban nem csekély s nem figyelmen kívül hagyható rész ez.*

Ámde a budapesti és pestkörnyéki munkásság között, *a munkásság életviszonyai* tekintetében is olyan fontos különbségek vannak, melyek előtérbe nyomulnak akkor, ha a problémának ezzel a részével foglalkozunk.

Ki kételkedik abban, hogy még akkor is, ha máról-holnapra Budapest környékének a főváros területébe való bekebelezése törvényhozási úton elrendeltetnék, különösen a lakosság némely egészségügyi igényei (csatornázás, vízvezeték, közvágóhíd stb.) tekintetében nem maradnának fenn a nagyranőtt városterület egyes részei között oly eltérések, melyek elsimítása csak hosszú ideig tartó munka eredménye lehet?

A modern közgazdasági életben tudvalevőleg az a körülmény, hogy egy gazdasági központ közvetlen hatóköre s különösen e központ munkáshadseregének települési viszonyai milyenek; hogy a munkáshadsereg lakóhelye milyen távol esik munkahelyétől, valamint általában másfelől a fogyasztás megszervezése: eminenter *közlekedési* probléma.

Csupán a Budapest környéke felé futó közúti közlekedési hálózat gondos kiépítése s annak fejlesztése tette azt lehetővé, hogy a távoli munkahelyére igyekvő munkás (legyen a munkahelye akár Budapest, akár éppenséggel környék

vagy vidék) munkahelyét idejében oly időpontban tudja tehát elérni, amidőn munkaerejét egészben ki tudja naponként használni. *A közlekedési hálózat megszervezése és magas fokra emelése volt tehát az az emeltyű, melynek segítségével a pestkörnyéki telepek be tudtak kapcsolódni a főváros gazdasági életébe, valamint esetleg a maguk számára szükséges munkaerőket onnan tudták megszerezni.*

Csak hogy ha ez a gondolatmenet igaz, — aminthogy igaz — ha a közlekedés enormis fejlődése ilyen mértékben át tudja alakítani a nagyváros jelentőségét s a nagyváros elméleti, gyakorlati határait is korábban nem is sejtett pontokig terjeszti ki, akkor a legnagyobb mértékben problematikus az, hogy a közlekedési eszközök ma már mind jobban és jobban megnyilvánuló csodálatraméltó fejlődése *nem fog-e nálunk is olyan mederbert kibontakozni, amidőn a közlekedés gyorsaságának és szállítóképességének fokozódásával egy nagy gazdasági központ abban a kényelmes helyzetben lesz, hogy a maga munkapiacának irodáit az ország olyan részeiben üsse fel, ahonnan a munkások ma egy más városi vagy fővárosi üzembe csak a lakóhelynek megváltoztatásával tudnak átmenni*; amikor viszont a munkások nyugodtan mennek vissza a reggel fölkeresett munkahelyükről este lakóhelyükre.

Nagyon valószínű, hogy ez a fejlődés nem fog máról-holnapra bekövetkezni. De bekövetkezhetik. S akkor szinte csodálatos perspektíva nyílik meg előttünk a munkapiac szervezésére vonatkozólag. Különösen a kisebb államokban vagy egy nagyobb állam jól felismerhető gazdasági egységében.

Ebben a pillanatban elmosódik a tulajdonképeni határ a főváros, város és vidék között. A vidéki elem éppen olyan mértékben lehetne akkor a valóságban a városban dolgozó, mint ahogy a földtől való menekülésnek értékes ellenszere adódhatnék a városból a vidékre való kivonulásban.

De éppen, mert a városkörnyék kérdése merőben közlekedési probléma, ezért is indokoltnak véltük, hogy ebben a tanulmányban Budapest környékét egészében a tulajdonképeni vidék statisztikai anyagához kapcsoljuk.

8. A vállalatok száma ipari főcsoportonként.

A vállalati statisztika gazdag anyaga lehetővé teszi a kutatás számára azt is, hogy *ipari főcsoportok* szerint vizsgáljuk meg azt a kérdést, vajjon az iparfejlődésnek kiválttképpen mely része segítette előre a vidéki ipart s biztosított ilyenformán a vidéki lakosság megélhetésének szélesebb alapot.

Sajnos, nincsen mód ezeket az adatokat is 1890-ig visszamenőleg közölni: a vállalati statisztika feldolgozása az 1890. évi népszámlálás során nem volt ennyire széles tagozású. Valószínű azonban, hogy azok a számok, melyek az ipari vállalatok számát és munkástömegét ebben a megvilágításban állítják elénk, vizsgálódásunk anyagát mégis újabb tapasztalatokkal bővítik. A kritikus folyószázadbeli első évtized változásait mindenesetre megvan a mód belőlük jól megfigyelni. Szemlénk anyagát túlhosszúra nem nyújtandó, be kell érniük itt csupán az abszolút számok és a legfőbb tagozódási viszony-

számok közlésével, azokéval, melyek arra vonatkoznak, hogy az egyes ipari főcsoportokon belül Budapesten s a vidéken egyes vállalatkategóriák minő súllyal jelentkeznek. (Az anyag persze módot nyújt a tovább-kutatóknak egyéb mozzanatok megfigyelhetésére is.)

Előbb a vállalatok számát tekintsük át:

43. tábla. A vállalatok száma ipari főcsoportonként Magyarországon, Budapesten és vidéken 1900-ban és 1910-ben.

Ipari főcsoport	A vállalatok összes száma		Segéd nélküli vállalat volt		1—5 segéddel dolgozó		6—10 vállalatok száma	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
a) Magyarország.								
I. Vas- és fémipar	42.708	45.472	22.700	23.779	19.077	20.217	554	795
II. Gépgyártás stb.	18.570	21.385	12.320	13.681	5.804	6.827	161	288
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar	8.877	8.427	4.438	3.708	3.487	3.417	411	477
IV. Fa- és csontipar	29.562	31.814	17.418	17.372	10.887	12.494	700	998
V. Bőr- stb. ipar	5.779	5.440	3.192	2.877	2.410	2.338	103	119
VI. Fonó- és szövőipar	14.253	10.907	10.045	7.335	3.938	3.117	139	200
VII. Ruházati ipar	172.365	205.018	127.016	147.654	43.491	53.338	1.487	2.986
VIII. Papirosipar	917	958	386	370	417	407	45	58
IX. Élelmezési ipar	48.459	47.669	25.580	22.786	20.866	22.289	1.259	1.594
X. Vegyészeti ipar	2.193	2.119	1.313	1.163	667	635	67	87
XI. Építőipar	38.672	51.399	28.864	34.244	8.757	14.614	528	1.328
XII. Sokszorosító- és műipar ..	2.080	2.937	862	1.130	818	1.230	191	283
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	41.648	45.921	17.501	18.336	22.751	25.802	917	1.088
XIV. Egyéb ipar	7	3	7	1	—	2	—	—
Összesen	426.090	479.469	271.642	294.436	143.370	166.727	6.562	10.301
b) Budapest.								
I. Vas- és fémipar	1.265	1.546	254	257	698	741	152	227
II. Gépgyártás stb.	774	1.133	221	297	361	518	62	93
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar	169	223	36	42	52	65	26	25
IV. Fa- és csontipar	1.073	1.310	286	296	547	667	125	160
V. Bőr- stb. ipar	228	313	82	88	104	153	26	37
VI. Fonó- és szövőipar	945	1.060	633	631	257	320	30	49
VII. Ruházati ipar	20.676	21.613	15.530	14.223	4.615	6.115	355	761
VIII. Papirosipar	164	244	35	42	60	101	31	31
IX. Élelmezési ipar	1.546	1.707	307	407	865	877	173	175
X. Vegyészeti ipar	109	200	32	53	28	58	12	25
XI. Építőipar	1.471	2.300	786	729	526	826	71	156
XII. Sokszorosító- és műipar ..	560	754	182	234	209	285	60	96
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	3.413	4.188	916	1.246	2.107	2.423	213	260
XIV. Egyéb ipar	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	32.393	36.321	19.300	18.545	10.429	13.149	1.336	2.095
c) Vidék.								
I. Vas- és fémipar	41.443	43.926	22.446	23.522	18.379	19.476	402	568
II. Gépgyártás stb.	17.796	20.252	12.099	13.384	5.443	6.309	99	195
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar	8.708	8.204	4.402	3.666	3.435	3.352	385	452
IV. Fa- és csontipar	28.489	30.504	17.132	17.076	10.340	11.827	575	838
V. Bőr- stb. ipar	5.551	5.127	3.110	2.789	2.306	2.185	77	82
VI. Fonó- és szövőipar	13.308	9.847	9.412	6.704	3.681	2.797	109	151
VII. Ruházati ipar	151.689	183.405	111.486	133.431	38.876	47.223	1.132	2.225
VIII. Papirosipar	753	714	351	328	357	306	14	27
IX. Élelmezési ipar	46.913	45.962	25.273	22.379	20.001	21.412	1.086	1.419
X. Vegyészeti ipar	2.084	1.919	1.281	1.110	639	577	55	62
XI. Építőipar	37.201	49.369	28.078	33.515	8.231	13.788	457	1.172
XII. Sokszorosító- és műipar ..	1.520	2.183	680	896	609	945	131	187
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	38.235	41.733	16.585	17.090	20.644	23.379	704	828
XIV. Egyéb ipar	7	3	7	1	—	2	—	—
Összesen	393.697	443.148	252.342	275.891	132.941	153.578	5.226	8.206

pari főcsoport	11—20		20-nál több		A segéddel dolgozó		Segéd nélküli	
	segéddel dolgozó		vállalatok száma		vállalatok		vállalatok %-a	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
a) Magyarország.								
I. Vas- és fémipar	182	346	195	335	20.008	21.693	53·2	52·3
II. Gépgyártás stb.....	122	238	163	351	6.250	7.704	66·4	64·0
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar ..	244	349	297	476	4.439	4.719	50·0	44·0
IV. Fa- és csontipar	251	432	306	518	12.144	14.442	58·9	54·6
V. Bőr- stb. ipar	34	42	40	64	2.587	2.563	55·3	52·9
VI. Fonó- és szövőipar	52	92	79	163	4.208	3.572	70·5	67·2
VII. Ruházati ipar	284	730	87	310	45.349	57.364	73·7	72·0
VIII. Papirosipar	27	44	42	79	531	588	42·0	38·6
IX. Élelmezési ipar	451	569	303	431	22.879	24.883	52·8	47·8
X. Vegyészeti ipar	50	68	96	166	880	956	59·8	54·9
XI. Építőipar	319	708	204	505	9.808	17.155	74·6	66·6
XII. Sokszorosító- és műipar ...	113	145	96	149	1.218	1.807	41·4	38·5
XIII. Szállodás- és vendéglősipar .	338	493	141	202	24.147	27.585	42·1	39·9
XIV. Egyéb ipar	—	—	—	—	—	2	100·0	33·3
Összesen	2.467	4.256	2.049	3.749	154.448	185.033	63·7	61·4

b) Budapest.

I. Vas- és fémipar	80	149	81	172	1.011	1.289	20·1	16·7
II. Gépgyártás stb.....	47	73	83	152	553	836	28·6	26·2
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar ..	25	27	30	64	133	181	21·3	18·8
IV. Fa- és csontipar	66	89	49	98	787	1.014	26·7	22·6
V. Bőr- stb. ipar	8	17	8	18	146	225	36·0	28·1
VI. Fonó- és szövőipar	13	30	12	30	312	429	67·0	59·5
VII. Ruházati ipar	113	319	63	195	5.146	7.390	75·1	65·8
VIII. Papirosipar	15	32	23	38	129	202	21·3	17·2
IX. Élelmezési ipar	117	119	84	129	1.239	1.300	19·9	23·8
X. Vegyészeti ipar	12	21	25	43	77	147	29·4	26·5
XI. Építőipar	48	138	40	181	685	1.301	53·4	35·9
XII. Sokszorosító- és műipar ...	50	53	59	86	378	520	32·5	31·0
XIII. Szállodás- és vendéglősipar .	112	169	65	90	2.497	2.942	26·8	29·8
XIV. Egyéb ipar	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	706	1.236	622	1.296	13.093	17.776	59·6	51·1

c) Vidék.

I. Vas- és fémipar	102	197	114	163	18.997	20.404	54·2	53·5
II. Gépgyártás stb.....	75	165	80	199	5.697	6.868	68·0	66·1
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar ..	219	322	267	412	4.306	4.538	50·6	44·7
IV. Fa- és csontipar	185	343	257	420	11.357	13.428	60·1	55·9
V. Bőr- stb. ipar	26	25	32	46	2.441	2.338	56·1	54·4
VI. Fonó- és szövőipar	39	62	67	133	3.896	3.143	70·7	68·1
VII. Ruházati ipar	171	411	24	115	40.203	49.974	73·5	72·8
VIII. Papirosipar	12	12	19	41	402	386	46·6	45·9
IX. Élelmezési ipar	334	450	219	302	21.640	23.583	53·9	48·7
X. Vegyészeti ipar	38	47	71	123	803	809	61·5	57·8
XI. Építőipar	271	570	164	324	9.123	15.854	75·5	67·9
XII. Sokszorosító- és műipar ...	63	92	37	63	840	1.287	44·7	41·0
XIII. Szállodás- és vendéglősipar .	226	324	76	112	21.650	24.643	43·4	40·9
XIV. Egyéb ipar	—	—	—	—	—	2	100·0	33·3
Összesen	1.761	3.020	1.427	2.453	141.355	167.257	64·1	62·3

Ipari főcsoport	1—5		6—10		11—20		20-nál több		Mindössze	
	segéddel dolgozó vállalatok százaléka									
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
a) Magyarország.										
I. Vas- és fémipar	44.7	44.5	1.3	1.7	0.4	0.8	0.4	0.7	46.8	47.7
II. Gépgyártás stb.	31.2	31.9	0.9	1.4	0.6	1.1	0.9	1.6	33.6	36.0
III. Kő-, föld-, agyag-stb. ipar ..	39.2	40.5	4.6	5.7	2.8	4.1	3.4	5.7	50.0	56.0
IV. Fa- és csontipar	36.8	39.3	2.4	3.1	0.9	1.4	1.0	1.6	41.1	45.4
V. Bőr- stb. ipar	41.7	43.0	1.8	2.2	0.5	0.7	0.7	1.2	44.7	47.1
VI. Fonó- és szövőipar	27.6	28.6	1.0	1.8	0.4	0.9	0.5	1.5	29.5	32.8
VII. Ruházati ipar	25.2	26.0	0.9	1.5	0.1	0.4	0.1	0.1	26.3	28.0
VIII. Papirosipar	45.5	42.5	4.9	6.1	3.0	4.6	4.6	8.2	58.0	61.4
IX. Élelmezési ipar	43.1	46.8	2.6	3.3	0.9	1.2	0.6	0.9	47.2	52.2
X. Vegyészeti ipar	30.4	30.0	3.1	4.1	2.3	3.2	4.4	7.8	40.2	45.1
XI. Építőipar	22.6	28.4	1.4	2.6	0.9	1.4	0.5	1.0	25.4	33.4
XII. Sokszorosító- és műipar	39.4	41.9	9.2	9.6	5.4	4.9	4.6	5.1	58.6	61.5
XIII. Szállodás- és vendéglősipar .	54.6	56.2	2.2	2.4	0.8	1.1	0.3	0.4	57.9	60.1
XIV. Egyéb ipar	—	66.7	—	—	—	—	—	—	—	66.7
Összesen	33.7	34.8	1.5	2.2	0.6	0.9	0.5	0.7	36.3	38.6
b) Budapest.										
I. Vas- és fémipar	55.2	47.9	12.0	14.7	6.3	9.6	6.4	11.1	79.9	83.3
II. Gépgyártás stb.	46.6	45.7	8.0	8.2	6.1	6.5	10.7	13.4	71.4	73.8
III. Kő-, föld-, agyag-stb. ipar ..	30.8	29.2	15.4	11.2	14.8	12.1	17.7	28.7	78.7	81.2
IV. Fa- és csontipar	51.0	50.9	11.6	12.2	6.1	6.8	4.6	7.5	73.3	77.4
V. Bőr- stb. ipar	45.6	48.9	11.4	11.8	3.5	5.4	3.5	5.8	64.0	71.9
VI. Fonó- és szövőipar	27.2	30.3	3.2	4.6	1.4	2.8	1.3	2.8	33.0	40.5
VII. Ruházati ipar	22.3	28.3	1.7	3.5	0.6	1.5	0.3	0.9	24.9	34.2
VIII. Papirosipar	36.6	41.4	18.9	12.7	9.1	13.1	14.1	15.6	78.7	82.8
IX. Élelmezési ipar	55.9	51.4	11.2	10.3	7.6	6.9	5.4	7.6	80.1	76.2
X. Vegyészeti ipar	25.7	29.0	11.0	12.5	11.0	10.5	22.9	21.5	70.6	73.5
XI. Építőipar	35.8	40.7	4.8	7.7	3.3	6.8	2.7	8.9	46.6	64.1
XII. Sokszorosító- és műipar ...	37.4	37.8	10.7	12.7	8.9	7.1	10.5	11.4	67.5	69.0
XIII. Szállodás- és vendéglősipar .	61.8	57.9	6.2	6.2	3.3	4.0	1.9	2.1	73.2	70.2
XIV. Egyéb ipar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	32.2	36.2	4.1	5.8	2.2	3.4	1.9	3.5	40.4	48.9
c) Vidék.										
I. Vas- és fémipar	44.3	44.3	1.0	1.3	0.2	0.5	0.3	0.4	45.8	46.5
II. Gépgyártás stb.	30.6	31.2	0.6	0.9	0.4	0.8	0.4	1.0	32.0	33.9
III. Kő-, föld-, agyag-stb. ipar ..	39.4	40.9	4.4	5.5	2.5	3.9	3.1	5.0	49.4	55.3
IV. Fa- és csontipar	36.2	38.8	2.1	2.7	0.7	1.2	0.9	1.4	39.9	44.1
V. Bőr- stb. ipar	41.5	42.6	1.4	1.6	0.5	0.5	0.5	0.9	43.9	45.6
VI. Fonó- és szövőipar	27.7	28.4	0.8	1.5	0.3	0.6	0.5	1.4	29.3	31.9
VII. Ruházati ipar	25.6	25.7	0.7	1.2	0.1	0.2	0.1	0.1	26.5	27.2
VIII. Papirosipar	47.4	42.9	1.9	3.8	1.6	1.7	2.5	5.7	53.4	54.1
IX. Élelmezési ipar	42.6	46.6	2.3	3.1	0.7	0.9	0.5	0.7	46.1	51.3
X. Vegyészeti ipar	30.7	30.2	2.6	3.2	1.8	2.4	3.4	6.4	38.5	42.2
XI. Építőipar	22.1	27.9	1.2	2.4	0.7	1.2	0.5	0.6	24.5	32.1
XII. Sokszorosító- és műipar ...	40.1	43.3	8.7	8.6	4.1	4.2	2.4	2.9	55.3	59.0
XIII. Szállodás- és vendéglősipar .	53.9	56.1	1.9	1.9	0.6	0.8	0.2	0.3	56.6	59.1
XIV. Egyéb ipar	—	66.7	—	—	—	—	—	—	—	66.7
Összesen	33.8	34.7	1.3	1.8	0.4	0.7	0.4	0.5	35.9	37.7

Elő pillantásra is könnyű meggyőződni arról, hogy úgy a fővárosban, mint a vidéken a vállalatok legtöbbször a *ruházati iparban* összepontosul. A szabóipar, a cipészesség és csizmadiaság, a szűcsipar, a borbélyipar, mosás és vasalás, a varrás, kalaposság stb. azok az alcsoportok, melyek a ruházati

ipar főcsoportjának anyagát szolgáltatják. A ruházati ipar *Budapest* vállalati életében való jelentőségére nézve nagyon jellemző, hogy *1900-ban körülbelül 61%-a, 1910-ben pedig szinte pontosan 60%-a volt az ipari vállalatoknak idesorolható*, olyan többség tehát, melyhez fogható a vidéken 1900-ban észlelt 38% s 1910-ben talált 41% meg sem közelít. Ezekből a számokból nemcsak az következik, hogy a fővárosban és a vidéken ennek a fontos ipari főcsoportnak fejlődése más irányt követ, hanem az is, hogy a fővárosban a ruházati iparon kívül a többi vállalati lehetőségek *aránylag* gyengébben képviselvek, mint amilyen mértékben találkozunk azokkal a vidéken. *A vidéken — aránylag — a vállalati alapításoknak sokkal szélesebb perspektívája nyílik meg a vállalkozók előtt, mint Budapesten s noha ezt az erős tagottságot elsősorban nyilván a kisebb vállalatok üzemei okozzák, a népesedési politika szempontjából ennek a körülménynek fontossága aligha becsülhető alá.*

Hogy is állunk a valóságban a többi vállalatok tekintetében Budapesten ill. vidéken?

Budapesten 1900-ban a szállodás- vendéglős- és kávéipar vállalataira 1900-ban az összes vállalatoknak mintegy 11%-a esett; 1910-ben is alig ennél nagyobb hányad. A többi ipari főcsoport közül azonban 1910-ben csak az építőipar mutat jelentősebb (7) %-ot; az élelmezési és élvezeti cikkek gyártásának vállalatai az 5%-ot sem érték el, a vas- és fémipar, fa- és csontipar (mint még jobban figyelembejövő ipari főcsoportok) arányszámai pedig a 4%-ot is éppen, vagy meg sem haladták. A gépgyártás s a fonó- és szövőipar vállalatainak arányszáma azonban már 3% alá olvad. *A vidéken* számos ipari főcsoport adódott, melyek vállalatai mindkét népszámlálás idején mintegy 10%-át tették valamennyi vállalatnak, mint pl az építőipar, mely különösképpen nagy lendületnek indult az évtized folyamán; az élelmezési ipar (melynél azonban némi esést lehetett észrevenni), továbbá a vas- és fémipar s a szállodás-, vendéglős- és kávéipar, melyek egyformán rugalmas vállalkozási tereumoknak bizonyultak. A többi ipari főcsoportok közül is kerek számban 5%-nyi erősségű volt a gépgyártás, sőt a kép annyiban sem érdektelen, hogy a fonó- és szövőipar, a kő-, föld- és agyagipar valamint a bőr- és szőőipar is számottevő vállalkozásokat kapcsoltak egybe. Budapesten az iparvállalatok számát tekintve, a kő-, agyag- stb. ipar, a bőr- stb. ipar, a papirosipar és a vegyészeti ipar alárendeltebb fontossággal bírtak; a vidéken igazában ezt csak a papirosiparról mondhatnók el.

Ezek az adatok sokkalta több színt és érdekességet nyernek akkor, ha immár azt vesszük szemügyre, hogy vajjon *az egyes ipari főcsoportokon belül* a segédnélküli vállalatok milyen szerepet játszottak s másfelől: vajjon a vállalatok nagyságkategóriáit nézve, mint emelkednek itt vagy amott nagyobb jelentőségre a különböző vállalatcsoportok.

A Budapesten és vidéken egyaránt nagyterjedelmű ruházati ipar az, melyet leginkább úznek törpeüzemekben. Budapesten 1900-ban még a

vállalatok háromnegyedrésze volt segédnélküli a ruházati ipar körében, 10 évvel későbbben már kétharmadrészük sem; 1900-ban a budapesti arányszám a vidékét is felülmutta. Viszont azonban a vidéken ez az ipari főcsoport még 1910-ben is erősen kisiparszerűnek tűnik fel; hiszen az arányszám alig változván, az ide sorolható iparvállalatok majd háromnegyedrésze még ekkor is segéd nélkül operált. Lehet olyan felfogás (az, hogy az ipari koncentrációnak minden áron való előretörését tartja kívánatosnak), mely ebben a fejlődésben nem lát kedvezőt. Mindenesetre kell azonban utalni arra, hogy *a vidéken a század első évtizedében kerekaszámban 22.000 új iparos helyezkedett el a ruházati ipar körében, noha segédet nem volt módja tartani.* Ezzel szemben Budapesten a hasonló vállalatok száma több mint 1000-rel megfogyott.

Az *építőipar* körében tapasztalható jelenségek bizonyos tekintetben egyeznek azokkal, melyeket az imént a ruházati iparnál festettünk meg. Az építőiparban a vidéken korábban egyenest túltengtek (még a ruházati iparnál tapasztalt mértéknél is jobban) a törpevállalatok s 1910-ben is még a vállalatok kétharmadánál nagyobb része efajta vállalatnak számított. Budapesten az építőiparnál a fejlődés még határozottabb irányt vett. Előbb a vállalatok nagyobbik fele dolgozott segéd nélkül; később 1910-ben már csak a harmadrésznél valamivel több. Budapesten az egészen kicsi vállalkozók száma meg is fogyott 10 év alatt, szemben a vidékkel, ahol ugyanakkor mégis hatodfélszer új törpevállalkozó kapcsolódott bele a gazdasági életbe. *Nagyon valószínű, hogy a gazdasági önállósulás lehetősége az építőipar révén is elég számos embert tartott meg a vidéken, akik esetleg egyébként az érvényesülésnek más útjait lettek volna kénytelenek keresni.*

Ha eddig a (vállalatok számát tekintve) nagyobb fontosságú ipari főcsoportoknál a vidéken merőben más fejlődéssel találkoztunk, mint Budapesten, változik a kép az *élelmezési* iparnál, melynek legjelentősebb képviselői tudvalevőleg a malomipar, a sütőipar, a mészárosság, a hentesség stb. Mindenekelőtt azt az alakulást kell megemlíteni, hogy míg Budapesten e vállalatok száma, sőt még az idetartozó segédnélküli vállalatok száma is, megnőtt 1910-re, addig a vidéken a helyzet másképpen áll s éppen a segédnélküli vállalatok számának csökkenése idézte azt elő, hogy e vállalatok száma 1910-ben kevesebb volt, mint 1900-ban. Ennek eredménye volt az, hogy a segédnélküli vállalatok arányszáma a vidéken erősen hanyatlott, Budapesten pedig szinte páratlan fejlődést mutatva, arányszámuk megnőtt 1910-re. Éppenséggel nem lehetetlen, hogy a segédnélküli vállalatok száma éppen a vidéken mégis bizonyos kedvező fejlődés folyamánya. Hiszen alább majd látni fogjuk azt, hogy a segédszemélyzet létszáma ebben az ipari főcsoportban is javulást jelzett; *számos segédnélküli vállalkozó léphetett előre a már segéddel bíró vállalkozók közé*; másrészt bizonyos, hogy némelyiküket az évtized elején tapasztalható gazdasági depresszió küldte át a segédszemélyzet soraiba.

A vas- és fémipar körén belül a vidéken a törpevállalatok szerepe alig változott; mindkét népszámlálás szerint a vállalatok nagyobbik fele volt ott segédnélküli. Budapesten a fejlődés ennél az ipari főcsoportnál is jóval erőteljesebben jelentkezik: a törpevállalatok egyötödésznyi arányszáma egyhatodrésztre gyengült. A *faiiparban* (említsük fel ennek fontosabb alcsoportjai közül az asztalosipart, a fűrészárúgyártást, hordógyártást stb.) a vidéken a segédnélküli vállalatok száma stagnált; ezért az összes vállalatok között a segédnélkül dolgozók 1910-ben már jóval csekélyebb arányban fordultak elő; az idesorolt vállalatoknak erősebbik felét tették csupán. Budapesten e vállalatok aránya negyedrésztől az ötödész tájára hanyatlik.

A *vendéglős- és szállodásipar* a vidéken olyan irányban tágul, hogy a legkisebb üzemek — aránylag — teret veszítenek. Budapesten a vendéglős- és szállodásipar vállalatainak (korcsmáros, kávéház, tejszernyő stb. vállalatok) szaporodása révén a törpevállalatok arányszáma emelkedik. Nem tudjuk, minek tulajdonítsuk ezt az érdekes fejlődést, mely Budapesten egyébként csaknem példa nélkül áll. Azt t. i., hogy Budapesten a vendéglős- és szállodásipar törpevállalkozóinak száma több mint 300-zal szaporodott 10 év alatt, míg vidéken ugyan 505-tel, — csakhogy amott a fejlődés több mint harmadrésznyi, emitt pedig csak mintegy háromszázaléknyi! *Annak-e, hogy a vállalkozói élelmesség látszólag kevesebb haszonnal beérve, jeküdt rá erre a kereseti ágra, vagy pedig annak, — ami szomorúbb volna, — hogy a budapesti italmérési engedélyek gyakoroltak nagy vonzóerőt a vállalkozókra.* Aki pl. a főváros egyik-másik, szoros értelemben véve már külteleknek számító (valójában azonban a belterülettel közvetlen összeköttetésben álló) útvonal házsorajában egyik házban a másik után kénytelen észrevenni a pálinkaméréseket, kocsmákat stb., *alighanem arra a szomorú megállapításra jut, hogy a kisüzemeknek ezen a téren való szaporodása mégsem a legkívánatosabb jelenség.*

A *gépgyártás* stb. néven szereplő ipari főcsoportnak a vállalatok száma szerint legfontosabb alkatrészei a kocsigyártás, a gép-, kazán- és hajógyártás, valamint felszerelési tárgyak gyártása, továbbá a vasúti műhelyek stb., — noha kétségtelen, hogy ez ipari főcsoport vállalatai közül nagyobb súllyal csak a kocsigyártás, órás mesterség és a vasúti műhelyek esnek latba. Éppen az elől idézett két ipari alcsoport gyakori előfordulása magyarázza meg azt, hogy *vidéken a segéd nélkül dolgozó vállalatok* ennél az ipari főcsoportnál *is egyre-másra két-harmadrésznyi arányban fordulnak elő*, érdekes, hogy *Budapesten*, ahol a gépgyártási vállalatok száma az évtized során mintegy felénnyel nőtt meg s köztük elég szépen a segédnélküli vállalatoké is, még 1910-ben is *a vállalatok több, mint egynegyedrészre volt ilyen törpeüzem.*

Adatközléseinknek ezzel a részletével talán nem kell többet foglalkoznunk. Ezekből is kitűnik az a tanulság (aminthogy összeállításunk többi közléséből talán még inkább), hogy amint végső atlagban igaz, úgy szinte

a legtöbb ipari főcsoport részletezésében is helyes az a megállapítás, hogy Budapesten nemcsak a segédnélküli vállalatok arányszáma volt kisebb 1900-ban, mint a vidéken, hanem ez az arányszám lemorzsolódása is jóval gyorsabb ütemű volt, semmint a vidéken. A vidék ipari főcsoportjainak legtöbbszörében a segédnélküli vállalatok még 1910-ben is az összes vállalatok abszolút vagy relatív többségét tették; Budapesten számos ipari főcsoport körében a vállalatok abszolút vagy viszonylagos többsége átcúsúzott a már gazdasági értelemben véve sokkal többet jelentő 1—5 segéddel bíró vállalatok birtokába.

Ha eddig vizsgálódásunkat azzal a módszerrel végeztük, hogy vajjon a vállalatok számát tekintve fontosabb ipari főcsoportok vállalatösszegeiből mennyi segédnélküli, a továbbiakban nem követünk el hibát, ha a vizsgálódás irányát megváltoztatva, elsősorban azt nézzük, hogy az egyes *ipari főcsoportokon belül* ezek a kisipari típust képviselő vállalatok milyen sűrűn fordultak elő.

Úgy Budapesten, mint vidéken a szállodás- és vendéglősipar az, melynek körében az 1—5 főnyi segédszemélyzettel dolgozó vállalatok az összes vállalatok nagyobbik felét teszik. Csakhogy amíg Budapesten az ilyen típusú vállalatok arányszámának csökkenése hozta le az egész ipart körülbelül a vidéki nivóra, addig a vidéken nem csupán a hasonló vállalatok száma nőtt meg közel 3000 egységgel, hanem e vállalatok viszonylagosan is teret nyertek.

Budapesten az élelmezési-, fa- és csontipar még azok az ipari főcsoportok, melyek vállalatai között az 1—5 főnyi segédszemélyzettel bírók abszolút többséget jeleztek 1910-ben is, noha a %-os fejlődés hanyatlást mutat; csak úgy, mint a vas- és fémiparnál (valamint a gépgyártásnál), melyek 1—5 segédű vállalatai ugyan legalább kimagasló relatív többséget képeztek, de az arányszámuk mégis nagyot zuhant (majd kétakkorát, mint a segédnélküli vállalatoknál láttuk), különösen a kettő közül is elüljáró vas- és fémiparnál. A papírosiparnál és az építőiparban 1910-ben mutatkozó viszonylagos többségeket a most említett fejlődéssel ellentétes hozta létre; ezeknél az ipari főcsoportoknál t. i. az 1—5 segédű vállalatok 1910-ben *inkább* tettek számot, mint 1900-ban. A többi ipari főcsoportok közül a kő-, agyag- stb., továbbá a vegyészeti iparok vállalatai közül aránylag kevés volt egy-öt segéddel dolgozó; egyformán azért, mert vállalataik sorában különösen nagy szerepre jutottak a 20-nál több segédszemélyzettel munkálkodók. Két másik ipari főcsoportban, t. i. a fonó-, szövőipar és a ruházati ipar körében, ahol az 1—5 segédű vállalatok szerepe körülbelül akkora volt, mint az imént említett két ipari főcsoportban, az ok lényegesen más: a törpeipar túltengése.

A fővárosban tehát számos ipari főcsoport volt, ahol (egy vagy más okból: a különböző magasabb fokozatú ipari vállalatok előtérbe kerü-

léséből folyólag) az 1—5 munkást foglalkoztató ipari vállalatok háttérbe szorultak.

A vidéken erre — az ott alapjában csekély jelentőséggel alig bíró papirosiparon kívül s a vegyészeti ipart sem számítva — nem volt példa; egyetlen más olyan ipari főcsoport sem volt ott, melynek vállalatai között 1910-ben ne játszott volna nagyobb szerepet a most-tárgyaljuk vállalati csoport, mint 1900-ban. *A főbb ipari csoportoknál általában megerősödött 1910-re az 1—5 segéddel dolgozó vállalatok szerepe*, noha nagyobb mozgalmat, mint már említettük, a szállodás- és vendéglősiparon kívül csupán az élelmiszerek gyártásánál, valamint az építőiparnál láttunk. Ezekben az ipari főcsoportokon belül a kisebb üzemek jelentősége határozottan fokozódott. Nagyban-egészben azt a benyomást meríthetjük a vállalati statisztikának ebből a részéből is, hogy (és különösen jogot ad erre a ruházati ipar arányszámának alakulása) *a vidéken az e fajta ipari vállalatok nagyobb kirobbanásokat nem mutató fejlődése is mintegy ösztönző erőül szolgált arra nézve, hogy újabb, meg újabb vállalati alapításokra terjesztessék ki a termelő munka határa. Az a körülmény, hogy ezekre a kisebbszerű vállalatokra vonatkozó kilátások a különböző ipari főcsoportokban egybevágóbb fejlődést ígértek, biztosabbá tette a vidéken élést, a vidéken való dolgozást*, semmint talán az előző évtizedben észlelhető volt (mire nézve azonban közelebbi adatokkal nem tudunk szolgálni); biztosabbá tette és a vidéki népesség Budapestre való tódulásának bizonyos mértékben szintén gátját szabta.

Rendkívül érdekes az a fejlődés, melyet adataink a 6—10 segédű, valamint általában a *középipar* keretébe tartozó iparvállalatoknál mutattak. Ahhoz nem fér semmi kétség, hogy a 6—10 segédű ipari vállalatok tekintetében Budapest úgy 1900-ban, mint 1910-ben sokkal kedvezőbb helyzetben volt, semmint a vidék, s még ahhoz sem, hogy Budapesten a fonó-, szövő- és kiváltképpen a ruházati ipar kikapcsolásával a főbb ipari főcsoportoknál még döntőbb súllyal jelentkezett volna bármelyik népszámlálás idején a 6—10 segédű vállalatok aránya. *Valóban, a helyzet ebben a tekintetben a vidék hátrányára alakult.* Hiszen a sokszorosító- és műipar, valamint a kő-, agyag- stb. ipar nem igen számít — a vállalatoknak számát tekintve — a vidéken, s minden más ipari főcsoport ugyancsak gyengén áll az ilyesfajta üzemek dolgában. A vidéken azt sem mondhatjuk, hogy a ruházati ipar nagy befolyása az, ami olyan szerény mértékre szorította le úgy 1900-ban, mint 1910-ben a 6—10 munkást foglalkoztató vállalatokat; a helyzet itt jobb, mint pl. a gépgyártásnál.

Ha azonban már korábbi fejtegetéseinkben örömmel mutatunk arra rá, hogy a vidéki vállalatok sorában a nagyobb üzemek mégis előtérbe kerültek a század első évtizede folyamán, *a rendelkezésünkre álló adattömeg részletei még több biztatót nyújtanak.* Budapesten nem egy, hanem három olyan ipari főcsoport volt, melynek keretében a 6—10 segédű vállalatok aránya meg-

fogyott (a kő-, agyag- stb. ipar; a papirosipar és az élelmezési és élvezeti cikkek gyártása) s az arányszám csökkenése nem mindenkor magyarázható a még nagyobb munkaslétszámú vállalatok térhódításával, mint például a papirosiparnál. Ezeken az ipari főcsoportokon kívül még három másik van (a gépgyártás-, a vas- stb. ipar, a szállodás- és vendéglősipar), amelyeknél a 6—10 segédű vállalatok viszonylagos ereje — mondhatnók — stagnál.

Mennyire más, friss mozgás nyilatkozik meg a vidék adataiban! A fonó- és szövőiparban, a papirosiparban és az építőiparban az arányszámok pontosan kétszeresükre duzzadtak s rajtuk kívül sincs egyetlen ipari főcsoport, ahol az efajta ipari vállalatok ne több jelentőségre tettek volna szert 1910-ben, mint 1900-ban. *A vidék vállalkozó szelleme itt is, — akár csak az 1—5 segédű vállalatoknál — sokkal egységesebb módon tudott kibontakozni, mint Budapesten. A meglevő alapok erősítése, ráépítés a régi talapzatra, s bizonyára a helyi viszonyok s tradíciók megőrzése voltak azok a szempontok, melyek a vidéki iparágak most vázolt fejlődésében megnyilvánultak. Mit jelent ez mást? mint a lüktető, kavargó élet helyett nyugodtabb fejlődést; biztosabb megélhetést.*

Nagyjában ugyanazokkal a tanulságokkal jár, mint amelyeket az imént előadtunk, a 11—20 főnyi segédszemélyzetet foglalkoztató ipari vállalatok adatainak a részletekbe hatoló vizsgálata is. Míg egyfelől Budapesten ebben a kategóriában is három ipari főcsoport akadt, melynek vállalatai között az ilyen típusúak %-a csökkent 1910-re (a kő-, agyag- stb. ipar, ruházati ipar, valamint a sokszorosító- és műipar), a vidéken (a bőripart kivéve, melynek arányszáma nem változott) a többi ipari főcsoportokban — a viszonyszámok tekintetében legalább — többnyire elég jelentékeny mérvű változásról számolhatunk be. E változások még korántsem avatták a vidék ipari vállalatainak 11—20 főnyi segédszemélyzettel dolgozó kategóriáját az ipari vállalatok egész tömegéhez képest olyan nagy jelentőségüekké, semmint Budapesten láttuk, de másfelől a vidéki vállalatoknak közgazdasági életünkben elfoglalt jelentékeny súlyát világosan bizonyították ez ipari vállalatok abszolút számai az egyes ipari főcsoportokban. Csupán a papirosipar az, melynek több 11—20 segédű vállalata volt Budapesten 1910-ben, mint vidéken. Minden más ipari főcsoportban a helyzet a vidék javára alakult kedvezően. Építőipari vállalat (ebben a kategóriában) pl. négyszer annyi volt vidéken, mint Budapesten; kő-, föld-, agyag- stb. ipar több mint tizenkétszer annyi. Éppen e két ipari főcsoport vállalatszámának különösen nagymérvű megélénkülése a bizonyosság arra nézve, hogy a vidék gazdasági életében 1900 után (főképp 1910 felé) egy konjunktúra indult meg, s e konjunktúra hatásait valóban ott szemléljük, ahol a konjunktúra kifejle legelőször jelentkezik (építkezések, kőművesmunka, téglagyárak). De éppenséggel nem szól a vidéki fejlődés ellen a gépgyártás vagy a fa- és csontipar ipari vállalatainak száma :

mindkét téren a vidék fejlődése — úgy látszik — gyorsabb ütemű volt, mint aminőt Budapesten észlelhettünk.

A 20-nál több segéddel dolgozó ipari vállalatok számának növekedése a vállalatok ipari főcsoportonként való arányszámaiban nagyobb eltéréseket okozott Budapesten, mint a vidéken. Budapesten pl. háromszorosra emelkedett az építőiparban (és a műiparban) a nagyipari jellegű telepek aránya, a kő-, agyag- stb. ipari vállalatok arányszáma is nagyot ugrott előre. Igen valószínű, hogy ez a fejlődés akárcsak — mint előbb kifejtettük — a vidéken szorosan egybefügg Budapest gazdasági életének 1909 után meginduló fejlődésével, az akkor (szinte azt mondhatnók) viharosan jelentkező konjunktúrával: az építkezési objektumok száma, mint ezt alább látandjuk, rendkívüli módon szaporodni kezdett ekkor. A vidéken a nagyipari vállalatok arányszámai általában elmosódnak s a két népszámlálás között való fejlődést nem tudják eléggé híven érzékeltetni azért, mert éppen a vállalatok hatalmas nagy száma mellett a nagyipari vállalatok csak jelentéktelen %-ot képviselnek. Ha azonban azt nézzük, hogy a nagyipari vállalatok száma mennyivel nőtt *abszolút értelemben* 1910-re 1900-zal szemben, látjuk, hogy a vidék fejlődése ezen a téren is megállta a sarat. A vidék pl. 1910-re meg tudta ötszörözni a ruházati ipar 20-nál több segéddel dolgozó vállalatainak számát; Budapesten a fejlődés mintegy háromszoros volt csak. A fonó- és szövőipar s a vegyészeti ipar terén a fejlődés Budapesten és a vidéken nagyjában egyenlő mértékű volt. De a gépgyártásban és a papirosiparban a nagyipari vállalatok a vidéken ismét csak erőteljesebben szaporodtak, mint Budapesten. Vannak persze ellenkező példák, mint pl. a vas- és fémipar, a fa- és csontipar stb., de ezek nem tudják gyengíteni annak a ténynek az erejét, hogy *1910-ben is még számos olyan ipar főcsoport volt, melynek nagyvállalkozásai között (a kő- és agyagiparban, a fa- és csontiparban, a bőr- és sörteiparban, a szövő- és fonóiparban) a vidék túlnyomó jelentőséggel bír a fővárossal szemben.*

9. A vállalatok segédszemélyzete ipari főcsoportonként.

Az ipari vállalatoknak ipari főcsoportok szerint való kutatása is megerősít abban a hitünkben, hogy Budapest székesfőváros népességének 1900—1910 között lassúbb fordulatot vett szaporodása összefüggésben áll azzal a gazdasági fejlődéssel, mely a vidéken erősen megnyilatkozott. A *segédszemélyzet* adatainak vizsgálata még inkább alkalmas annak felderítésére, hogy a különböző vállalati típusok (az ipari főcsoportok egyikén vagy a másíkan belül a munkáslétszám nagyobb vagy kisebbmértékű csoportosítása a vállalatokban) mennyiben engednek következtetni az ipar népességmegtartó hatására. Az alábbi adatok segítségével ezt a kérdést kívánjuk röviden áttekinteni.

44. tábla. Az ipari vállalatok segédzsemetzetének létszáma vállalati kategóriák szerint az ipari főcsoporton belül Magyarországon, Budapesten és a vidéken 1900-ban és 1910-ben.

Ipari főcsoport	Összes segédzsemetzet		1—5 segéddel dolgozó vállalatban				6—10 alkalmazva			
	1900	1910	1900		1910		1900		1910	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
a) Magyarország.										
I. Vas- és fémipar	70.996	96.043	30.099	42.4	33.031	34.4	4.051	5.7	5.775	6.0
II. Gépgyártás stb.	50.641	85.603	8.708	17.2	10.964	12.8	1.203	2.4	2.138	2.5
III. Kő-, föld-, agyag stb. ipar	32.229	55.465	6.618	20.5	6.875	12.4	3.177	9.9	3.604	6.5
IV. Fa- és csontipar	49.697	80.497	19.790	39.8	23.927	29.7	5.123	10.3	7.344	9.1
V. Bőr- stb. ipar	9.203	13.216	4.184	45.5	4.381	33.2	738	8.0	862	6.5
VI. Fonó- és szövőipar .	19.604	38.119	6.278	32.0	5.404	14.2	1.006	5.1	1.456	3.8
VII. Ruházati ipar	94.444	146.299	76.447	81.0	98.977	67.7	10.660	11.3	21.631	14.8
VIII. Papirosipar	6.262	10.418	808	12.9	837	8.0	340	5.4	438	4.2
IX. Élelmezési ipar	97.048	120.293	37.913	39.1	41.054	34.1	9.258	9.5	11.684	9.7
X. Vegyészeti ipar	11.677	20.503	1.211	10.3	1.213	5.9	514	4.4	662	3.2
XI. Építőipar	33.949	76.904	15.409	45.4	27.000	35.1	3.949	11.6	9.864	12.8
XII. Sokszorosító- és műipar	12.412	18.609	2.004	16.0	2.768	14.9	1.464	11.8	2.171	11.7
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	57.933	69.693	41.116	71.0	45.934	65.9	6.639	11.5	8.002	11.5
XIV. Egyéb ipar	—	5	—	—	5	100.0	—	—	—	—
Összesen ...	546.095	831.667	250.585	45.9	302.370	36.4	48.122	8.8	75.631	9.1
b) Budapest.										
I. Vas- és fémipar	9.204	17.588	1.686	18.3	1.893	10.8	1.151	12.5	1.701	9.7
II. Gépgyártás stb.	26.675	39.376	730	2.7	1.160	2.9	451	1.7	700	1.8
III. Kő-, föld-, agyag stb. ipar	3.138	8.497	122	3.9	158	1.9	206	6.6	200	2.3
IV. Fa- és csontipar	5.571	10.380	1.317	23.6	1.737	16.7	946	16.9	1.228	11.8
V. Bőr- stb. ipar	1.266	2.437	244	19.3	365	14.9	198	15.6	275	11.3
VI. Fonó- és szövőipar .	2.973	5.365	541	18.2	709	13.2	226	7.6	352	6.6
VII. Ruházati ipar	15.518	32.120	8.963	57.8	13.147	40.9	2.622	16.9	5.661	17.6
VIII. Papirosipar	2.167	3.338	137	6.3	278	8.3	233	10.8	242	7.3
IX. Élelmezési ipar	17.606	22.097	1.990	11.3	2.337	10.6	1.335	7.6	1.344	6.1
X. Vegyészeti ipar	3.889	6.366	76	1.9	137	2.2	94	2.4	187	2.9
XI. Építőipar	4.264	17.900	1.073	25.2	1.828	10.2	544	12.8	1.174	6.6
XII. Sokszorosító- és műipar	7.807	11.391	536	6.8	671	5.9	465	5.9	740	6.5
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	10.410	13.862	4.357	41.9	4.843	34.9	1.570	15.1	1.941	14.0
XIV. Egyéb ipar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen ...	110.548	190.717	21.772	19.7	29.263	15.3	10.041	9.1	15.745	8.3
c) Vidék.										
I. Vas- és fémipar	61.792	78.455	28.413	46.0	31.138	39.7	2.900	4.7	4.074	5.2
II. Gépgyártás stb.	23.966	46.227	7.978	33.3	9.804	21.3	752	3.1	1.438	3.1
III. Kő-, föld-, agyag stb. ipar	29.091	46.968	6.496	22.3	6.717	14.3	2.971	10.2	3.404	7.2
IV. Fa- és csontipar	44.126	70.117	18.473	41.9	22.190	31.6	4.177	9.5	6.116	8.7
V. Bőr- stb. ipar	7.939	10.779	3.940	49.6	4.016	37.3	540	6.8	587	5.4
VI. Fonó- és szövőipar .	16.631	32.754	5.737	34.5	4.695	14.3	780	4.7	1.104	3.4
VII. Ruházati ipar	78.926	114.179	67.484	85.5	85.830	75.9	8.038	10.2	15.970	14.0
VIII. Papirosipar	4.095	7.080	671	16.4	559	7.9	107	2.6	196	2.8
IX. Élelmezési ipar	79.442	98.196	35.923	45.3	38.717	39.4	7.923	9.9	10.340	10.6
X. Vegyészeti ipar	7.788	14.137	1.135	14.6	1.076	7.6	420	5.4	475	3.4
XI. Építőipar	29.685	59.004	14.336	48.3	25.172	42.7	3.405	11.5	8.690	14.7
XII. Sokszorosító- és műipar	4.545	7.218	1.468	32.3	2.097	29.1	999	22.0	1.431	19.9
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	47.523	55.831	36.759	77.3	41.091	73.6	5.069	10.7	6.061	10.8
XIV. Egyéb ipar	—	5	—	—	5	100.0	—	—	—	—
Összesen ...	435.547	640.950	228.813	52.5	273.107	42.7	38.081	8.7	59.886	9.3

Ipari főcsoport	11—20				20-nál több			
	segéddel dolgozó		vállalatban volt alkalmazva		1900		1910	
	szám	‰	szám	‰	szám	‰	szám	‰
a) Magyarország.								
I. Vas- és fémipar	2.674	3·8	4.908	5·1	34.172	48·1	52.329	54·5
II. Gépgyártás stb.....	1.757	3·5	3.552	4·2	38.973	76·9	68.949	80·5
III. Kő-, föld-, agyag-stb. ipar ..	3.526	10·9	5.118	9·2	18.908	58·7	39.868	71·9
IV. Fa- és csontipar	3.589	7·2	6.205	7·7	21.195	42·7	43.021	53·5
V. Bőr- stb. ipar	515	5·6	580	4·4	3.766	40·9	7.393	55·9
VI. Fonó- és szövőipar	718	3·7	1.302	3·4	11.602	59·2	29.957	78·6
VII. Ruházati ipar	3.886	4·1	10.092	6·9	3.451	3·6	15.599	10·6
VIII. Papirosipar	382	6·1	700	6·7	4.732	75·6	8.443	81·1
IX. Élelmezési ipar	6.437	6·6	7.986	6·7	43.440	44·8	59.569	49·5
X. Vegyészeti ipar	732	6·3	1.016	5·0	9.220.	79·0	17.612	85·9
XI. Építőipar	4.594	13·6	10.225	13·3	9.997	29·4	29.815	38·8
XII. Sokszorosító- és műipar ...	1.653	13·4	2.074	11·1	7.291	58·8	11.596	62·3
XIII. Szállodás- és vendéglősipar ..	4.828	8·3	6.969	10·0	5.350	9·2	8.788	12·6
XIV. Egyéb ipar	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	35.291	6·5	60.727	7·3	212.097	38·8	392.939	47·2
b) Budapest.								
I. Vas- és fémipar	1.162	12·6	2.144	12·2	5.205	56·6	11.850	67·3
II. Gépgyártás stb.....	691	2·6	1.081	2·7	24.803	93·0	36.435	92·6
III. Kő-, föld-, agyag-stb. ipar ..	365	11·6	394	4·6	2.445	77·9	7.745	91·2
IV. Fa- és csontipar	970	17·5	1.300	12·5	2.338	42·0	6.115	59·0
V. Bőr- stb. ipar	132	10·4	238	9·8	692	54·7	1.559	64·0
VI. Fonó- és szövőipar	179	6·0	391	7·3	2.027	68·2	3.913	72·9
VII. Ruházati ipar	1.584	10·2	4.501	14·1	2.349	15·1	8.811	27·4
VIII. Papirosipar	205	9·5	499	15·0	1.592	73·4	2.319	69·4
IX. Élelmezési ipar	1.740	9·9	1.302	5·9	12.541	71·2	17.114	77·4
X. Vegyészeti ipar	177	4·6	323	5·1	3.542	91·1	5.719	89·8
XI. Építőipar	720	16·9	2.022	11·3	1.927	45·1	12.876	71·9
XII. Sokszorosító- és műipar ...	731	9·3	743	6·5	6.135	78·0	9.237	81·1
XIII. Szállodás- és vendéglősipar ..	1.577	15·1	2.413	17·4	2.906	27·9	4.665	33·7
XIV. Egyéb ipar	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	10.233	9·3	17.351	9·1	68.502	61·9	128.358	67·3
c) Vidék.								
I. Vas- és fémipar	1.512	2·4	2.764	3·5	28.967	46·9	40.479	51·6
II. Gépgyártás stb.....	1.066	4·5	2.471	5·3	14.170	59·1	32.514	70·3
III. Kő-, föld-, agyag-stb. ipar ..	3.161	10·9	4.724	10·1	16.463	56·6	32.123	68·4
IV. Fa- és csontipar	2.619	5·9	4.905	7·0	18.857	42·7	36.906	52·7
V. Bőr- stb. ipar	383	4·8	342	3·2	3.074	38·8	5.834	54·1
VI. Fonó- és szövőipar	539	3·2	911	2·8	9.575	57·6	26.044	79·5
VII. Ruházati ipar	2.302	2·9	5.591	4·9	1.102	1·4	6.788	5·2
VIII. Papirosipar	177	4·3	201	2·8	3.140	76·7	6.124	86·5
IX. Élelmezési ipar	4.697	5·9	6.684	6·8	30.899	38·9	42.455	43·2
X. Vegyészeti ipar	555	7·1	693	4·9	5.678	72·9	11.893	84·1
XI. Építőipar	3.874	13·1	8.203	13·9	8.070	27·1	16.939	28·7
XII. Sokszorosító- és műipar ...	922	20·3	1.331	18·4	1.156	25·4	2.359	32·6
XIII. Szállodás- és vendéglősipar ..	3.251	6·8	4.556	8·2	2.444	5·2	4.123	7·4
XIV. Egyéb ipar	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	25.058	5·8	43.376	6·8	143.595	33·0	264.581	41·2

Budapesten az építőipar vállalatai sokkalta nagyobb létszámú munkásereggel rendelkeztek 1910-ben — több mint négyszerannyival —, semmint 1900-ban. Hasonló, rendkívül jellegzetes fejlődéssel azonban más ipari főcsoportban nem találkozunk s a kő-, agyag- stb. ipar munkásságának

a 160%-ot meghaladó fejlődését is messziről (a következő sorrendben) követik a ruházati ipari, bőripari s fa- és csontipari vállalatok munkáslétszámának emelkedési %-ai. A többi ipari főcsoportok közül — csak azokról szólva, amelyek munkáslétszáma jelentősebb — még a vas- és fémipar munkáságának gyors növekedése érdemel említést; az élelmezési ipar, sokszorosító- és műipar, valamint a szállodás- és vendéglősipar vállalatainak munkáslétszáma már sokkal lassúbb tempóban gyarapodott.

A vidéken akkora, ugrásszerű emelkedéssel, mint a fővárosban az építőiparban, nem találkozunk; noha mégis több olyan ipari főcsoport van ott: a gépgyártás, a fonó- és szövőipar, a vegyészeti ipar és az építőipar, melyekben a segédszemélyzet létszáma hajszál híján kétszeresére nőtt meg. A kő- és agyagipar, továbbá a papirosipar, a fa- és csontipar vállalatai munkáslétszámának emelkedése is elég tekintélyes volt.

Tíz év fejlődése után 1910-ben egyetlen olyan ipari főcsoport maradt csupán már, melynek vállalati munkáslétszáma a vidéken kisebb volt, mint Budapesten. A szállodás- és vendéglősipar tudniillik; 1900-ban a gépgyártás vállalatainak munkásserege is nagyobb volt Budapesten, mint a vidéken; 1910-re ez megváltozott. 1910-ben a vas- és fémipar vállalati munkáslétszámának négy és félszer akkora része tömörült a vidéki ipari vállalatokba, mint Budapesten. A kő- és agyagiparban a vidék munkáslétszáma majdnem hatszor akkora, mint Budapesten; a fa- és csontiparé éppenséggel hétszeres. A bőriparban is a különbség négyszeres, a fonó- és szövőiparban hatszoros. A ruházati iparban az arány valamivel gyengébb, bár itt is mintegy három és félszer annyi munkást foglalkoztat a vidék, mint a főváros. A főváros és a vidék vállalati munkáslétszámának az összehasonlítása a többi ipari főcsoportok közül is csupán a papirosiparban mutat kisebb különbséget.

A jellegzetesen kisipari vállalkozásnak számított (1—5 segéddel dolgozó) ipari vállalatok munkáslétszámának aránya a vidéken kivétel nélkül minden ipari főcsoportban csökken. Különösen nagy mértékben a papirosiparban, a vegyészeti iparban, de emellett a gépgyártásnál is. Előbbieknél az ilyen típusú vállalatok munkáslétszáma az összes rokontermészetű vállalatok munkáslétszámához képest fele akkora erőt jelentett 1910-ben, mintsem 1900-ban; a fejlődés nagyon figyelemreméltó volt a gépgyártásnál, valamint a kő- és agyagiparban is. A valóságban azonban első helyen mégis a fonó- és szövőipart kellene megemlíteni. 1900-ban munkásainknak még több mint a harmada kisüzemekben sorakozott, 1910-ben már csak szinte pontosan egyhatedrészük.

Budapesten a legtöbb ipari főcsoportban a fejlődés a vidékével egyező volt; azaz az 1—5 segéddel dolgozó vállalatok segédszemélyzete %-os erejét tekintve csökkent 1910-re 1900-zal szemben. Ámde a vidéken tapasztalt frappáns változások mását még sem láttuk Budapesten még azokban az ipari főcsoportokban sem, melyek vonatkozó arányszámai 1900-ban a többihez képest

magasak voltak, ahol tehát (ennek folytán) az arányszám leszorítására inkább lett volna mód. Sőt éppen a papiros- és a vegyészeti iparban, ahol a vidéken a nagyüzemek munkáslétszámának gyarapodásával a kisvállalatok munkáslétszáma viszonylag háttérbe szorult, Budapesten 1910-ben az utóbbiak munkásserege az egész munkástömegben nagyobb részt foglalt el, semmint korábban.

Hogy a vidék fejlődése sokkalta határozottabb vonalakban nem bontakozott ki, mintsem tényleg történt, ezt az okozta, hogy az ételmezési- s másfelől a szállodás- és vendéglősipar körében megállapítható vidéki arányszámoknak legalább a budapesti mértékben való változása elé egy olyan akadály meredt itt, melynek ébredtartója vidéken ez iparágban a fővárosi viszonyokhoz képest mégis kisebbszerűsége volt. Ez a kisebbszerűség adja indokát valószínűen annak, hogy az építőipar, mely a vidéken 1900 és 1910 között 30.000 fővel tudta szaporítani munkáslétszámát, csaknem olyan mértékben kifejezetten kisipari jellegűnek látszott 1910-ben is (mikor vállalati munkásságának több mint $\frac{2}{5}$ része 1—5 segéddel dolgozó vállalatokhoz tartozott), mint 1900-ban, mikor a jelzett munkásság aránya szintén nem érte el az 50%-ot.

A 6—10 segéddel dolgozó vállalatok munkáslétszáma Budapesten — noha szépen fejlődött 1910-re, mint már más helyen említettük, — az összes budapesti vállalati munkásságnak ekkor kisebb részét tette, mint 1900-ban. Ennek a fejlődésnek felel az meg, hogy az ipari főcsoportok közül is alig egy-kettő akadt, ahol az ilyen típusú vállalatok munkáslétszáma 1900 után (aránylag) növekedett számerejében (a ruházati ipar, vegyészeti ipar, szállodás- és vendéglősipar, vas- és fémipar), a többi ipari főcsoportoknál az e vállalatkategóriára eső arányszám csökkent. A vidéken szintén nagyjában a budapesti szabályszerűség érvényesült. Csakhogy az a néhány ipari főcsoport, melynek vállalatai között a középipar fokozata felé közeledő ez a kategória munkáslétszámát tekintve tért nyert, azok közül való volt (építőipar, ruházati ipar), melyek általában nagy munkáscsoportokat foglalkoztatnak s az arányszám növekedése mögött a valóságban igen nagy munkáskategóriák előtt is nyílt fel a megélhetés kapuja. Az építőipar 6—10 segéddel dolgozó vidéki vállalatainak munkáslétszáma 10 év alatt egymagában ugyanannyi munkással bővült ki, mint Budapesten az összes 6—10 segédű iparvállalatoké! Az ételmezési ipar mintegy 8000 főnyi munkáslétszámú gyarapodása pedig másfélszer akkora volt ebben a kategóriában, mint Budapesten az imént említett munkáslétszám.

Budapesten a 11—20 segéddel dolgozó vállalatok munkáslétszámának %-a is csökkent 1910-re az ipari főcsoportok nagyobbik felében. Így kivált a kő-, agyag- stb. iparban, a 11—20 segéddel dolgozó iparvállalatokban tömörült munkásság itt feleakkora %-nyi részt sem képviselt 1910-ben, mint 1900-ban. (Itt mindenestre kis számokról van szó.) A fonó- és szövő-, a vegyészeti-, a vendéglős- és szállodás-, a ruházati- és végül (kiváltképpen) a papirosipar az, melyeknek idesorolt munkáslétszáma viszont megerősödött. Budapesten valóban mégis inkább azok az iparcsoportok voltak tulsúlyban,

ahol a 11—20 segéddel dolgozó ipari vállalatok munkássága (amely egyébként kivétel nélkül minden iparcsoportban *abszolút számban* megnőtt!) viszonylagos erejében vesztett. A vidéken fordítva van s a ruházati ipar, vendéglős- és szállodásipar, az építőipar, az élelmezési ipar, a vas- és fémipar, a gépgyártás s a fa- és csontipar mindmennyi példák az ellenkezőre. Azok az ipari főcsoportok, ahol a fejlődés más (a kő- és agyagiparon kívül) mindmennyi — a munkásság egészét tekintve — kisebb jelentőségű ipari főcsoportok. Az arányszámok ingadozása egyébként sokkalta mérsékeltebb, mint Budapesten: ismét az a tanulság, hogy a vidéki ipar a középjellegű vállalatok fejlődésének többoldalú (egyenletesebb) lehetőséget nyújtott, mint a budapesti.

Ezt nem cáfolják meg azok az adatok sem, melyek a *20-nál több segédszemélyzetet* alkalmazó ipari vállalatok munkáslétszámának alakulására vonatkoznak.

Mit mutatnak ezek? A számok itt annyira érdekesek, hogy külön-külön kell velük foglalkozni. A *vas- és fémiparban* a nagyipari vállalatban dolgozó munkások száma 6645-tel szaporodott Budapesten; a vidéken 11.512-vel. *A fejlődés itt nyilván Budapestre nézve volt kedvezőbb*, amit az is mutat, hogy ott a nagyipari munkásság arányszáma 10·7%-kal nőtt meg, a korábbi arányszámnak csaknem $\frac{1}{5}$ részével; a vidéken a javulás csak 5·7% volt, a korábbi arányszámnak mintegy 12%-a. *A gépgyártásban* 1900-ban Budapesten teljességgel túlnyomó volt a nagyipari elem, annyira túlnyomó, hogy az ilyen magasságban (92·6%) a %-számok esetleges ingadozásának sem kell jelentőséget tulajdonítani. Valóban, itt az arányszám 0·4%-kal csökkent, annak ellenére, hogy a nagyipari munkásság 11.632 fővel gyarapodott. *De még így is mély benyomást kell, hogy gyakoroljon az a fejlődés, amely a vidéken mutatkozott. Vidéken a gépgyártás körébe tartozó nagyipari vállalatok 1900-ban $\frac{3}{5}$ részét foglalkoztatták az összes gépgyártási munkásoknak. A 14.000 főt valamivel meghaladó munkástörzs azonban 18.344 fővel gyarapodott a század első évtizedében s az arányszám is 11·2%-kal ugrott fel, a korábbi arányszámnak majdnem 20%-ával.*

A *kő-, agyag- stb.* iparban Budapesten a nagyipari munkásság 5300 főnyi szaporodásával e munkásság korábban 77·9%-os arányát 13·3%-kal rugtatta fel (az előbbi aránynak körülbelül 18%-ával). De bár Budapesten a kő- és agyagipari nagyipari munkásság ilyformán 10 év alatt háromszorosra nőtt meg, *a vidéki fejlődés éppenséggel nem maradt mögötte Budapestének.* Hiszen a vidéki kő- és agyagipar 16.000 főnyi nagyipari munkássága ugyancsak kétszeresére szaporodott fel, de az 56·5%-os aránynak 11·9%-os emelkedése valójában több mint 20%-os emelkedést jelent, — nagyobb, mint Budapesten.

A *fa- és csontipar* nagyipari munkássága közel megháromszorozódott Budapesten s viszonylagos erejében is rendkívül megizmosodott; a 42%-os arányszám 17%-kal való előrelendülése valóságban többet mutat 40%-nyi fejlődésnél. A vidék sem maradt azért nagyon hátul s ez annál inkább figyelmet érdemel, mert hiszen itt 19.000 főnyi nagyipari vállalati munkás-

létszám kétszereződött meg csaknem. E munkáscsoport előbb 42·7%-ot képviselt, 1910-ben pontosan 10%-kal többet (ez azonban szintén körülbelül 23%-os fejlődésnek felel meg, jóval nagyobb, mint Budapesten).

A *bőr-, sörte- stb.* ipar munkáslétszáma a nagyipari vállalatokban Budapesten szépen gyarapodott, de 1910-ben mégis még alapjában is oly csekély volt, hogy azzal nem kell foglalkozni. A vidék hasonló vonatkozású vállalati munkásságával is inkább csak azért, mert a vidéken a bőr- és sörteipar nagyipari munkásságának előbb 38·8%-os arányszáma 15·3%-kal szökvén fel, az arányszám mintegy 40%-kal tolódott el.

A *fonó- és szövőipar* nagyipari munkásságának emelkedése Budapesten szintén kisebb változást okozott. Azzal, hogy e munkásság 68·2%-nyi részesedése 4·7%-kal emelkedett, az emelkedés igazi mértéke csak mintegy 7%. A vidéken annál élesebb a fejlődés. A vidék fonó- és szövőipari munkásságának a nagyvállalatokban foglalkoztatott része hatalmas fejlődésen ment át: 9·5 ezerről közel háromszorosára emelkedett, minek következtében a vidéki fonó- és szövőiparban a nagyipari munkásság előbb 57·6%-os arányszáma 1910-ben 21·9%-kal jelzett többet (csaknem 40%-os fejlődés). *Nem érdekes-e a maga egyszerűségében is az az adat, hogy 1910-ben a Budapesten megtelepült fonó- és szövőipar nem volt olyan mértékben nagyipari jellegű, mint az ország egyéb részeiben telephellyel bíró fonó- és szövőipari vállalatok.*

A *ruházati* ipar vállalatainak munkáslétszáma sem Budapesten, sem vidéken (itt még sokkal kevésbé) nagyipari jellegű, bár e tekintetben erőteljesen módosult a kép 1900 óta. Budapesten t. i. 3½-szeresére, a vidéken pedig 6-szorosára nőtt meg a ruházati ipar nagyipari munkásságának száma.

A *papirosipar* Budapesten annyiban nyújt az eddig tárgyalt fejlődéssel szemben ellentétet, hogy Budapesten a nagyipari vállalatok munkáslétszámának 73·4%-os arányszáma 1910-re 69·4%-ra csökkent. *A vidéken a fejlődés vonala nem torpant meg s mikor az előbb 76·7%-os 86·5%-ra emelkedett,* ismét tulajdonképpen 12%-os növekvést mutat az arányszám s a Budapesten kiszámítható hanyatlás több, mint 5%-os. A papirosiparról, melynek munkássága vidéken 1910-ben 86·5%-ában nagyipari vállalatokban dolgozott, ismét elmondhatjuk, hogy sokkalta inkább nagyipari jellegű volt vidéken, mint a budapesti papirosipar.

Ezt ugyan az *élelmezési* ipar vállalatairól nem mondhatjuk el, lévén ezek körében Budapesten a nagyipari munkáselem aránya csaknem kétszerte olyan erős, mint a vidéken. Ennek ellenére a vidéki élelmezési ipar nagyipari munkáselemének arányszáma 4·3%-kal növekedvén, ez a növekedés (11%-os) nagyobb mértékű, mint a Budapesten megállapítható 6·2%-nyi emelkedés (csak 8—9% értékű).

A *vegyészeti ipar* Budapesten s a vidéken egyaránt nagyipari vállalati főcsoportnak látszik az adatok szerint. Amott 89,8, emitt 84,1%-a a vegyészeti ipari munkásságnak talált munkát a 20-nál több segédet foglalkoztató

üzemekben. Itt azonban ismét azzal a helyzettel állunk szemben, hogy Budapesten a nagyipari munkáselem aránya csökkent (1·3%-kal), a vidéken viszont, ahol 6000-rel több munkás dolgozott a vegyészeti ipar nagyvállalkozásaiban 1910-ben, e munkásság arányszáma 11·3%-kal erősödött meg (mintegy 15%-os fejlődés).

Talán csak egy ipari főcsoport van, melynek munkáslétszámában hatalmasabban tört elő a nagyipari elem a fővárosban, mint a vidéken. Az építőipar ez, melynek nagyipari munkásseregében 1900-ban talált 2000 főnyi munkásság helyett közel 13.000-en csoportosultak össze 1910-ben Budapesten; e főcsoport munkáslétszámának előbb 45·1%-os arányszáma 26·8%-kal növekedve, az arányszám csaknem 60%-kal fejlődött itt. Budapesten eszerint az építőipari segédszemélyzet gyarapodásának szinte egész tömege a nagyiparokban talált elhelyezést. A vidéken, mint láttuk, a kisebb építőipari s leginkább a középipari üzemek munkáslétszáma is szépen bővült s így történt, hogy noha a nagyipari vállalatokra is közel 9000 főnyi szaporodás jutott, ez a mostani tárgyalásunkban állandóan figyelemmel kísért arányszámokban csak alig jutott kifejezésre.

A sokszorosító- és műipar munkáslétszámában a nagyipari elem Budapesten 1910-re még inkább uralkodóvá lőn. A vidéken pedig ugyan a kiszámítható fejlődés az 1900. évi arányhoz képest jóval nagyobb, mint a fővárosban, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a vidék sokszorosító- és műipara az anyagipari kereteket még századunk első évtizede végén sem érte el. Fokozott mértékben ezt kell persze mondanunk a szállodás- és vendéglősiparról, noha (mint említettük) a fővárosi, a világvárosi adottság e részben olyan előnyt biztosít automatikusan Budapestnek, melyet a vidék szerényebb viszonyai mellett persze nem hozhat be.

Adatainkból határozottan kitűnik az, hogy a vidéki székhellyel bíró ipari vállalatok körében szinte bármelyik ipari főcsoportot nézzük, azok nagyobb mértékben váltak nagyipari jellegűekké, mintsem azt Budapesten megállapíthatjuk. Ennek a fejlődésnek sok érdekes eredménye van. Pl. az, hogy míg 1900-ban a budapesti gépgyártási nagyipari munkásság mintegy 70%-kal multa felül a vidékit, 1910-ben a különbség mértéke körülbelül 12%-ra csökkent. De e fejlődés eredménye az is, hogy a vidéki vas- és fémipar s az élelmezési ipar nagyvállalatai 40.000-nél több munkásból álló munkástömeget foglalkoztattak 1910-ben, akkora tömegeket tehát, melyhez fogható Budapesten egyetlen más ipari főcsoportban sem láttunk. A fejlődés eredménye az, hogy a vidéki fonó- és szövőipar nagyipari munkáscsoportja utóbb már hatszor olyan népes volt, mint Budapesten; előbb csak ötször akkora.

A felsorolást tovább lehetne folytatni, pontról-pontra bemutatni azokat az érdekes eltolódásokat, melyek — mindmegannyian — arról bizonykodnak, hogy nem tévedünk akkor, amidőn a vidék gazdasági fejlődésének irányával hozzuk összefüggésbe azokat a változásokat, melyeknek végső eredménye Budapest népszaporodásának, szaporodás erejének módosulásában jelentkezett.

10. A 20-nál több sedéddel dolgozó vállalatok száma ipari főcsoportonként.

Nem ok nélkül történt az, hogy 1900 után olyan nagy mozgásban, nagy evolúcióban látjuk a vidéki ipari életének kibontakozását. Nem kétséges, hogy a vidéki ipari élet föllendülésében a produktivitás szempontjai mellett nagy szerep jutott a vállalatok rentabilitásának is, ha talán itt-ott szerényebb keretek között is, egyik-másik budapesti alapításnál. Az a tőke, mely (mint már más alkalommal kifejtettük), korábban elsősorban a budapesti piac számára állt rendelkezésre, vagy amely a vidéken még nem képződött, 1900 után nagyobb mértékben kapcsolódott bele a vidék gazdasági életébe, illetőleg állott összehalmozódása után annak rendelkezésére. Adataink jól megvilágítják azt, hogy főképp mely irányokban. S mivel ez a tőke legfőképpen nyilván a nagyipari vállalatok álló- vagy forgótőkéje közé került be, mint investíciós hitel, vagy azok folyó kiadásainak finanszírozására, talán nem felesleges, ha a nagyipari vállalatok ipari főcsoportok szerint való tagozódásával is foglalkozunk.

45. tábla. A 20-nál több segédszeméllyel dolgozó ipari vállalatok Budapesten és vidéken 1900-ban és 1910-ben.

Ipari főcsoport	A vállalatok között																Az ellátás- számok száma
	21-50		51-100		101-200		201-300		301-500		501-700		701-1000		1000-nél több		
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	
	segédszellyel dolgozó																
A) 1900-ban.																	
a) Budapest.																	
I. Vas- és fémipar . . .	51	62.9	18	22.3	9	11.2	1	1.2	2	2.4	—	—	—	—	—	—	81
II. Gépgyártás stb. . .	34	41.0	15	18.1	11	13.2	4	4.8	6	7.2	3	3.6	3	3.6	7	8.5	83
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar . . .	15	50.0	8	26.7	3	10.0	4	13.3	—	—	—	—	—	—	—	—	30
IV. Fa- és csontipar . . .	34	69.4	13	26.5	2	4.1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49
V. Bőr- stb. ipar . . .	5	62.5	1	12.5	—	—	2	25.0	—	—	—	—	—	—	—	—	8
VI. Fonó- és szövőipar . . .	6	50.0	3	25.0	—	—	—	—	1	8.3	1	8.3	1	8.4	—	—	12
VII. Ruházati ipar . . .	53	84.1	9	14.3	1	1.6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	63
VIII. Papirosipar . . .	16	69.6	3	13.0	3	13.0	—	—	1	4.4	—	—	—	—	—	—	23
IX. Élelmezési ipar . . .	41	48.8	12	14.3	9	10.7	9	10.7	8	9.5	2	2.4	1	1.2	2	2.4	84
X. Vegyészeti ipar . . .	11	44.0	5	20.0	7	28.0	1	4.0	—	—	—	—	—	—	1	4.0	25
XI. Építőipar . . .	28	70.0	9	22.5	3	7.5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40
XII. Sokszorosító- és műipar . . .	29	49.2	12	20.3	11	18.6	2	3.4	4	6.8	1	1.7	—	—	—	—	59
XIII. Szállodás- és vendéglősipar . . .	50	76.9	11	16.9	3	4.6	1	1.6	—	—	—	—	—	—	—	—	65
Összesen . . .	373	59.9	119	19.1	62	9.9	24	3.9	22	3.6	7	1.2	5	0.8	10	1.6	622
b) Vidék.																	
I. Vas- és fémipar . . .	57	50.0	16	14.0	14	12.3	9	7.9	6	5.3	2	1.8	3	2.6	7	6.1	114
II. Gépgyártás stb. . .	34	42.5	20	25.0	8	10.0	3	3.8	8	10.0	3	3.8	1	1.2	3	3.7	80
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar . . .	165	61.8	67	25.1	21	7.9	10	3.7	3	1.1	1	0.4	—	—	—	—	267
IV. Fa- és csontipar . . .	148	57.6	64	24.9	28	10.9	10	3.9	6	2.3	1	0.4	—	—	—	—	257
V. Bőr- stb. ipar . . .	14	43.7	11	34.4	2	6.3	3	9.4	1	3.1	1	3.1	—	—	—	—	32
VI. Fonó- és szövőipar . . .	32	47.8	13	19.4	11	16.4	4	5.9	3	4.5	2	3.0	—	—	2	3.0	67
VII. Ruházati ipar . . .	17	70.8	6	25.0	1	4.2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24
VIII. Papirosipar . . .	7	36.8	4	21.1	1	5.2	1	5.2	6	31.7	—	—	—	—	—	—	19
IX. Élelmezési ipar . . .	127	57.9	37	16.9	18	8.2	11	5.0	9	4.1	8	3.8	2	0.9	7	3.2	219
X. Vegyészeti ipar . . .	39	54.9	17	23.9	11	15.5	2	2.9	1	1.4	1	1.4	—	—	—	—	71
XI. Építőipar . . .	113	68.9	40	24.4	8	4.8	2	1.2	1	0.7	—	—	—	—	—	—	144
XII. Sokszorosító- és műipar . . .	36	97.3	1	2.7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37
XIII. Szállodás- és vendéglősipar . . .	68	89.5	8	10.5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	76
Összesen . . .	857	60.1	304	21.3	123	8.6	55	3.8	44	3.2	19	1.3	6	0.4	19	1.3	1427

Ipari főcsoport	A vállalatok közül												A vállalatok összes száma				
	21—50		51—100		101—200		201—300		301—500		501—700			701—1000		1000-nél több	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%		szám	%	szám	%
	s e g é d d e l d o l g o z o t t																
	B) 1910-ben.																
	a) Budapest.																
I. Vas- és fémipar.	109	63.4	34	19.8	20	11.6	6	3.5	1	0.6	1	0.6	1	0.5	—	—	172
II. Gépgyártás stb.	71	46.7	29	19.1	19	12.5	8	5.3	11	7.2	2	1.3	4	2.6	8	5.3	152
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar.	29	45.3	16	25.0	11	17.2	1	1.6	3	4.7	2	3.1	1	1.5	1	1.6	64
IV. Fa- és csontipar	61	62.2	26	26.5	7	7.1	1	1.1	3	3.1	—	—	—	—	—	—	98
V. Bőr- stb. ipar ...	14	77.7	—	—	3	16.7	—	—	—	—	1	5.6	—	—	—	—	18
VI. Fonó- és szövő- ipar.	22	73.4	2	6.8	1	3.3	1	3.3	1	3.3	1	3.3	1	3.3	1	3.3	30
VII. Ruházati ipar ...	147	75.4	34	17.4	13	6.6	1	0.6	—	—	—	—	—	—	—	—	195
VIII. Papirosipar ...	27	71.1	6	15.8	3	7.9	1	2.6	1	2.6	—	—	—	—	—	—	38
IX. Élelmezési ipar	70	54.3	21	16.4	13	10.1	5	3.9	15	11.5	—	—	3	2.3	2	1.5	129
X. Vegyészeti ipar.	22	51.2	11	25.6	3	7.0	2	4.6	4	9.3	—	—	—	—	1	2.3	43
XI. Építőipar ...	95	52.5	48	26.5	30	16.6	4	2.2	3	1.7	1	0.5	—	—	—	—	181
XII. Sokszorosító- és műipar.	48	55.8	16	18.6	9	10.5	5	5.8	5	5.8	1	1.2	2	2.3	—	—	86
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	64	71.2	20	22.2	2	2.2	3	3.3	1	1.1	—	—	—	—	—	—	90
Összesen ...	779	60.1	263	20.3	134	10.3	38	2.9	48	3.7	9	0.7	12	0.9	13	1.1	1.296

b) Vidék.

I. Vas- és fémipar.	82	50.4	21	12.8	20	12.3	8	4.9	10	6.2	9	5.5	7	4.3	6	3.6	163
II. Gépgyártás stb.	98	49.2	39	19.6	29	14.6	4	2.0	12	6.1	5	2.5	6	3.0	6	3.0	199
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar.	224	54.4	109	26.5	47	11.4	15	3.6	14	3.4	2	0.5	1	0.2	—	—	412
IV. Fa- és csontipar	234	55.7	99	23.6	45	10.7	16	3.8	16	3.8	6	1.5	4	0.9	—	—	420
V. Bőr- stb. ipar ...	18	39.1	11	23.9	9	19.6	4	8.7	2	4.3	1	2.2	1	2.2	—	—	46
VI. Fonó- és szövő- ipar.	43	32.3	26	19.6	24	18.0	16	12.0	14	10.5	5	3.8	2	1.5	3	2.3	133
VII. Ruházati ipar ...	85	73.9	17	14.8	9	7.8	—	—	3	2.6	—	—	1	0.9	—	—	115
VIII. Papirosipar ...	15	36.6	12	29.2	5	12.2	2	4.9	4	9.7	3	7.4	—	—	—	—	41
IX. Élelmezési ipar.	176	58.3	59	19.5	23	7.6	3	1.0	16	5.3	7	2.3	10	3.3	8	2.7	302
X. Vegyészeti ipar.	51	41.5	37	30.1	21	17.1	7	5.7	5	4.0	—	—	2	1.6	—	—	123
XI. Építőipar ...	236	72.8	60	18.5	18	5.6	6	1.9	4	1.2	—	—	—	—	—	—	324
XII. Sokszorosító- és műipar.	49	77.7	14	22.3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	63
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	100	89.3	8	7.1	3	2.7	1	0.9	—	—	—	—	—	—	—	—	112
Összesen ...	1.411	57.5	512	20.9	253	10.3	82	3.3	100	4.1	38	1.6	34	1.4	23	0.9	2.453

Először figyelemreméltó különbség a budapesti és a vidéki nagyipari vállalatok nagyság szerint való tagozódásában, hogy míg Budapesten a nagyipar kisvállalatai (a 21—50, valamint az 51—100 segéddel dolgozó vállalatok) 1910-ben aránylag valamivel nagyobb szerepet játszottak (80.4%), mint 1900-ban (79%, a különbség tehát +1.4%), addig vidéken a fejlődés ellenkező; itt az előbb 81.4% 3%-kal csökkent (78.4%). A budapesti és vidéki fejlődés közötti különbség annyiban is feltűnő, hogy míg Budapesten az ipari főcsoportok közül 8-ban emelkedett ezeknek a, mint említettük, kisebb jellegű nagyipari vállalatoknak aránya, addig a vidéki ipari vállalatok között csupán 4-ben s az ezeknél jelentkezett tendenciákat

alaposan ellensúlyozták azok, melyek pl. a bőrparban, a fonó- és szövőiparban stb. ugyancsak megnyirbálták a legfeljebb 100 segéddel dolgozó nagyipari vállalatok előfordulási arányát.

A 101—200 segéddel dolgozó iparvállalatok arányszáma végeredményben úgy Budapesten, mint a vidéken növekedett 1900-tól 1910-ig. De Budapesten ennek az emelkedésnek ipari főcsoportok szerint lerajzolt görbéje rendkívül nyugtalan formát nyerne: a fa- és csontipar és a bőrpar pl. magas %-okat értek el 1910-ben 1900-al szemben, — amikor ebbe a kategóriába sorolt hasonló vállalat Budapesten egyáltalán nem volt, — a vegyészeti ipar arányszáma viszont negyedrészére, zuhant stb. Ezzel szemben (mint már eddig is többször volt módunk megállapítani), a vidéken a fejlődés egyenletesebb s ha volt is olyan ipari főcsoport, melyen belül a 101—200 segédű vállalatok arányszáma az évtized folyamán hirtelen megnőtt (a bőrparé pl. háromszorosra, a papirosiparé kétszeresre), másfelől olyan, melynél az arányszám csökkent: csupán egy volt (az élelmezési ipar), de a csökkenés ott is merőben jelentéktelen volt (8·2—7·6%).

A 201—300 főnyi segédszemélyzettel operáló vállalatok arányszáma Budapesten és a vidéken egyaránt csökkent, de Budapesten sokkalta inkább, mint a vidéken. Budapesten ezt a fejlődést főképp az okozta, hogy az 1900-ban ebben a csoportban megszámlált telepek közül egy sem tartozott 1910-ben már ide s ezenkívül az élelmezési és a kő-, agyagipar hasonló vállalatai is megfogyatkoztak, ha részben persze annak okáért is, hogy magasabb osztályzatú kategóriába kerültek át. Szembetűnően emelkedett másfelől különösen a vas- és fémipari telepek aránya. A vidéken — a legtöbb ipari főcsoporton belül — a 201—300 munkású ipari vállalatok arányszáma érdekes módon szintén gyengült 1910-re. De másfelől a fonó- és szövőipar, melynek 12 új ilyen típusú vállalata létesült a vidéken 1900 után s mellette a vegyészeti ipar, ahol a vállalatok száma 2-ről 7-re emelkedett, nagyban és egészben ki tudták egyenlíteni az egyebütt jelentkező csökkenést. *Hogy a fonó- és szövőipar valóban milyen rendkívül értékes láncszeme lett a vidék gazdasági életének, azt a következő vállalati csoport, a 301—500 munkással dolgozó vállalatok csoportja talán még jobban igazolja.* A vidéken az összes ipari vállalatok közül erre a kategóriára 1900-ban 3·2%, 1910-ben pedig 4·1% esett; Budapesten (3·6, 3·7) az arányszámok alig változtak. De míg Budapesten azonkívül, hogy néhány új kő- és agyagipari, vegyészeti, faipari, építőipari stb. telep bukkant fel a század első évtizedében a félezer felé közeledő munkáslétszámmal, a fejlődés nagyobb ugrásokat nem mutat, addig *a vidéken a fonó- és szövőipari telepek száma 3-ról 14-re emelkedik s arányszámuk is 4·5-ről 10·5-re.* A vidéken a 301—500 segéddel dolgozó fonó- és szövőipari vállalatok száma 11 teleppel emelkedett, az összes hasonló munkáslétszámú vidéki telepeké 56-tal; az egészből egyötödrésznyi emelkedés tehát a fonó- és szövőiparra esett. Majdnem ugyanennyi volt az ipari

vállalatok számának emelkedése (abszolút számokban) a kő- és agyagiparban (11) és a faiparban (10), csakhogy ezek az ipari főcsoportok négyszerakkora nagyipari vállalatlétszámmal bírtak, mint a fonó- és szövőipar.

Az 501—700 *segéddel dolgozó ipari vállalatok arányszáma Budapesten ismét csak csökkent s a vidéken emelkedett.* Annak ellenére, hogy Budapesten egy-két olyan ipari főcsoportban is találtunk 1910-ben e fajta telepet (vas- és fémipar, kő- és agyagipar, bőrpar stb.), ahol 1900-ban hasonlót nem tudtunk feljegyezni. A vidék nagy lendületű fejlődését az okozta, hogy pl. a vas- és fémiparban ez ipari vállalatok száma 2-ről 9-re, a fa- és csontiparban 1-ről 6-ra, a fonó- és szövőiparban 2-ről 5-re, a papirosiparban 0-ról 3-ra emelkedett, mindmégannyi *újabb bizonyíték arra, hogy a vidék gazdasági életébe a nagyipari termelés legkülönbözőbb ágai egyre jobban és jobban belekapcsolódtak.*

A tanulság nem más akkor sem, ha a 701—1000 munkással dolgozó ipari vállalatokat nézzük. Igaz, hogy Budapesten 1900-ban mindössze 3 ipari főcsoportban akadtak ilyen vállalatok (a gépgyártásnál, a fonó- és szövőiparban, az élelmezési iparban) s 1910-ben rajtuk kívül a vas- és fémiparban, a kő- és agyagiparban és az építőiparban is, *ámde a vidéken a fejlődés sokkal grandiózusabb volt.* Nemcsak annyiban, hogy míg Budapesten ezeknek az ipartelepeknek a száma 5-ről 12-re nőtt fel, addig a vidéken 6-ról 34-re. Hanem sokkal inkább abban, hogy míg egyfelől a vas- és fémiparban a gépgyártásnál és élelmezési iparban az előbb is előforduló ilyen munkáslétszámú ipari telepek mellé szinte sűrű rajban sorakoztak fel az újabbak (az élelmezési iparban pl. a korábbi 2 ipartelep helyett 1910-ben 10-et találtak), hanem abban is, hogy a papirosipart, a sokszorosító-és műipart, az építőipart, a szállodás- és vendéglősiipart kivéve minden más ipari főcsoportban is találtunk (nem is mindig egy) ilyen hatalmas ipari vállalatot. Tekintettel arra, hogy az utóbbi három ipari főcsoport jobbára olyan iparágakat foglal magában, melyek egészen óriási arányban való kialakítása a vidéken (mint említettük) sokféle előfeltétel hiányába ütközik, *nyugodtan megállapíthatjuk ismét azt, hogy a vidéki ipar berendezkedése 1900 után olyan fordulatot vett, melynek a népesedésre gyakorolt hatásai is egészen kézenfekvők.*

E tekintetben vallott meggyőződésünket nem tudják módosítani azok a számok, melyek az 1000-nél több munkású vállalatok számaiból tűnnek ki. Ezekben is azt látjuk leginkább érdekesnek, hogy míg 1900-ban az összes ilyen gépipari vállalatok 10 egységre rúgó számából csupán 3 esett vidékre, addig 1910-ben már 14-ből 6, ez újból csak a vidéknek egy nagyon fontos ponton való előretörését jelenti. Ne feledjük, hogy a 301—500 segédű gépgyártási telepek száma is a vidéken 8-ról 12-re, az 501—700 segédűké 3-ról 5-re, a 701—1000 segédűké pedig 1-ről 6-ra emelkedett ; *a gépgyártási nagyüzemeknek a vidéken jobban és jobban érvényesülő terjeszkedése hatalmas támasza volt a vidéki népesség megélhetésének.*

11. A nagyipari vállalatok segédszemélyzete ipari főcsoportonként.

A nagyipari vállalatok segédszemélyzetének ipari főcsoportok szerint való fejlődése szintén érdekes, abból a szempontból, hogy megismerjük azokat a levezető csatornákat, amelyekben Magyarországnak 1900 után mutatkozott népfeltelege részben elhelyezkedést talált.

46. tábla. A 20-nál több segéddel dolgozó (nagyipari) vállalatok segédszemélyzetének létszáma Budapesten és vidéken 1900-ban és 1910-ben.

Ipari főcsoport	I. 1900.								Összesen
	A s e g é d s z e m é l y z e t b ő l								
	21-50	51-100	101-200	201-300	301-500	501-700	701-1000	1000-nél több	
	segéddel dolgozó vállalatban volt alkalmazva								
A) Budapest.									
a) Szám.									
I. Vas- és fémipar.	1.632	1.328	1.234	204	807	—	—	—	5.205
II. Gépgyártás stb.	1.080	980	1.682	994	2.537	1.803	2.613	13.114	24.803
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar	484	585	401	975	—	—	—	—	2.445
IV. Fa- és csontipar	1.108	909	321	—	—	—	—	—	2.338
V. Bőr- stb. ipar	151	66	—	475	—	—	—	—	692
VI. Fonó- és szövőipar	184	197	—	—	323	569	754	—	2.027
VII. Ruházati ipar	1.639	607	103	—	—	—	—	—	2.349
VIII. Papirosipar	477	208	425	—	482	—	—	—	1.592
IX. Élelmezési ipar	1.241	784	1.299	2.157	2.784	1.228	789	2.259	12.541
X. Vegyészeti ipar	342	325	1.086	294	—	—	—	1.495	3.541
XI. Építőipar	859	614	454	—	—	—	—	—	1.927
XII. Sokszorosító- és műipar.	930	891	1.638	545	1.581	550	—	—	6.135
XIII. Szállodás- és vendéglős- ipar	1.614	688	400	204	—	—	—	—	2.906
Összesen	11.741	8.182	9.043	5.848	8.514	4.150	4.156	16.868	68.502
b) %.									
I. Vas- és fémipar.	31.4	25.5	23.6	3.9	15.6	—	—	—	100.0
II. Gépgyártás stb.	4.4	3.9	6.8	4.0	10.2	7.3	10.5	52.9	100.0
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar	19.8	23.9	16.4	39.9	—	—	—	—	100.0
IV. Fa- és csontipar	47.4	38.9	13.7	—	—	—	—	—	100.0
V. Bőr- stb. ipar	21.8	9.5	—	68.7	—	—	—	—	100.0
VI. Fonó- és szövőipar	9.1	9.7	—	—	15.9	28.1	37.2	—	100.0
VII. Ruházati ipar	69.8	25.8	4.4	—	—	—	—	—	100.0
VIII. Papirosipar	29.9	13.1	26.7	—	30.3	—	—	—	100.0
IX. Élelmezési ipar	9.9	6.2	10.4	17.3	22.2	9.8	6.4	17.8	100.0
X. Vegyészeti ipar	9.6	9.2	30.7	8.3	—	—	—	42.2	100.0
XI. Építőipar	44.6	31.9	23.5	—	—	—	—	—	100.0
XII. Sokszorosító- és műipar.	15.1	14.6	26.7	8.9	25.8	8.9	—	—	100.0
XIII. Szállodás- és vendéglős- ipar	55.6	23.7	13.7	7.0	—	—	—	—	100.0
Összesen	17.1	11.9	13.2	8.5	12.4	6.1	6.1	24.7	100.0

A s e g é d s z e m é l y z e t b ő l

Ipari főcsoport	21—50	51—100	101—200	201—300	301—500	501—700	701—1000	1000-nél több	Összesen
segéddel dolgozó vállalatban volt alkalmazva									
B) Vidék.									
a) Szám.									
I. Vas- és fémipar.	1.767	1.239	2.064	2.350	2.277	1.076	2.263	15.931	28.967
II. Gépgyártás stb.	1.166	1.461	1.148	717	2.862	1.663	720	4.433	14.170
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar.	5.210	4.702	2.577	2.403	1.037	534	—	—	16.463
IV. Fa- és csontipar	4.888	4.509	3.928	2.399	2.436	697	—	—	18.857
V. Bőr- stb. ipar ..	399	771	216	653	392	643	—	—	3.074
VI. Fonó- és szövő- ipar.	1.025	946	1.634	1.013	1.158	1.033	—	2.766	9.575
VII. Ruházati ipar ..	520	409	173	—	—	—	—	—	1.102
VIII. Papirosipar ...	194	265	166	280	2.235	—	—	—	3.140
IX. Élelmezési ipar	3.940	2.507	2.690	2.617	3.396	4.582	1.819	9.348	30.899
X. Vegyészeti ipar.	1.313	1.220	1.573	514	484	574	—	—	5.678
XI. Építőipar	3.427	2.875	972	484	312	—	—	—	8.070
XII. Sokszorosító- és műipar.	1.099	57	—	—	—	—	—	—	1.156
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	1.917	527	—	—	—	—	—	—	2.444
Összesen ..	26.865	21.488	17.141	13.430	16.589	10.802	4.802	32.478	143.595

b) %.

I. Vas- és fémipar.	6.1	4.3	7.1	8.1	7.9	3.7	7.9	54.9	100.0
II. Gépgyártás stb.	8.2	10.3	8.1	5.1	20.2	11.7	5.1	31.3	100.0
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar.	31.7	28.6	15.7	14.6	6.3	3.1	—	—	100.0
IV. Fa- és csontipar	25.9	23.9	20.8	12.7	12.9	3.8	—	—	100.0
V. Bőr- stb. ipar ..	12.9	25.1	7.0	21.3	12.8	20.9	—	—	100.0
VI. Fonó- és szövő- ipar.	10.7	9.9	17.0	10.6	12.1	10.8	—	28.9	100.0
VII. Ruházati ipar ..	47.2	37.1	15.7	—	—	—	—	—	100.0
VIII. Papirosipar ...	6.2	8.4	5.3	8.9	71.2	—	—	—	100.0
IX. Élelmezési ipar	12.8	8.1	8.8	8.4	10.9	14.8	5.9	30.3	100.0
X. Vegyészeti ipar.	23.1	21.4	27.7	9.1	7.6	10.1	—	—	100.0
XI. Építőipar	42.4	35.6	12.1	6.0	3.9	—	—	—	100.0
XII. Sokszorosító- és műipar.	95.1	4.9	—	—	—	—	—	—	100.0
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	78.4	21.6	—	—	—	—	—	—	100.0
Összesen ..	18.7	14.9	11.9	9.4	11.6	7.5	3.3	22.7	100.0

II. 1910.

A s e g é d s z e m é l y z e t b ő l

Ipari főcsoport	21—50	51—100	101—200	201—300	301—500	501—700	701—1000	1000-nél több	Összesen
segéddel dolgozó vállalatban volt alkalmazva									
A) Budapest.									
a) Szám.									
I. Vas- és fémipar.	3.412	2.378	2.768	1.361	314	674	943	—	11.850
II. Gépgyártás stb.	2.202	2.122	2.562	1.944	4.359	1.086	3.356	18.804	36.435
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar.	916	1.026	1.551	249	994	1.220	702	1.087	7.745
IV. Fa- és csontipar	1.934	1.790	1.033	243	1.115	—	—	—	6.115
V. Bőr- stb. ipar ..	405	—	470	—	—	684	—	—	1.559
VI. Fonó- és szövő- ipar.	610	113	146	255	327	515	849	1.098	3.913
VII. Ruházati ipar ..	4.406	2.526	1.585	294	—	—	—	—	8.811
VIII. Papirosipar ...	875	407	412	296	329	—	—	—	2.319
IX. Élelmezési ipar	2.082	1.493	1.777	1.328	5.591	—	2.425	2.418	17.114
X. Vegyészeti ipar.	660	773	448	463	1.415	—	—	1.960	5.719
XI. Építőipar	2.881	3.343	4.189	945	946	572	—	—	12.876
XII. Sokszorosító- és műipar.	1.528	1.033	1.321	1.214	1.903	537	1.701	—	9.237
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	1.980	1.391	219	744	331	—	—	—	4.665
Összesen ..	23.891	18.395	18.481	9.336	17.624	5.288	9.976	25.367	128.358

A s e g é d s z e m é l y z e t h ő l

Ipari főcsoport	21-50	51-100	101-200	201-300	301-500	501-700	701-1000	1000-nél több	Összesen
segéddel dolgozó vállalatban volt alkalmazva									
b) %.									
I. Vas- és fémipar.	28.8	20.1	23.4	11.5	2.6	5.7	7.9	—	100.0
II. Gépgyártás stb.	6.1	5.8	7.1	5.3	11.9	2.9	9.2	51.7	100.0
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar.	11.8	13.3	20.0	3.2	12.8	15.8	9.1	14.0	100.0
IV. Fa- és csontipar	31.6	29.3	16.9	3.9	18.3	—	—	—	100.0
V. Bőr- stb. ipar ..	25.9	—	30.2	—	—	43.9	—	—	100.0
VI. Fonó- és szövő- ipar	15.6	2.9	3.7	6.5	8.4	13.2	21.7	28.0	100.0
VII. Ruházati ipar ..	50.0	28.7	18.0	3.3	—	—	—	—	100.0
VIII. Papirosipar ...	37.7	17.6	17.8	12.8	14.1	—	—	—	100.0
IX. Élelmezési ipar.	12.2	8.7	10.4	7.8	32.7	—	14.1	14.1	100.0
X. Vegyészeti ipar.	11.5	13.6	7.8	8.1	24.7	—	—	34.3	100.0
XI. Építőipar	22.4	25.9	32.6	7.3	7.3	4.5	—	—	100.0
XII. Sokszorosító- és műipar	16.5	11.2	14.3	13.2	20.6	5.7	18.5	—	100.0
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	42.5	29.8	4.7	15.9	7.1	—	—	—	100.0
Összesen ..	18.6	14.3	14.8	7.2	13.7	4.0	7.7	19.7	100.0

B) Vidék.

a) Szám.

I. Vas- és fémipar.	2.600	1.524	2.684	1.874	3.963	5.221	5.894	16.719	40.479
II. Gépgyártás stb.	3.041	2.722	3.941	1.011	4.526	2.934	4.980	9.359	32.514
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar.	7.142	7.568	6.745	3.563	5.145	1.254	701	—	32.118
IV. Fa- és csontipar	7.402	7.001	6.413	3.760	5.814	3.436	3.080	—	36.906
V. Bőr- stb. ipar ..	571	732	1.137	981	896	590	927	—	5.834
VI. Fonó- és szövő- ipar	1.365	1.772	3.507	4.181	5.347	3.114	1.809	4.949	26.044
VII. Ruházati ipar ..	2.568	1.092	1.231	—	1.076	—	821	—	6.788
VIII. Papirosipar ...	557	837	594	475	1.673	1.988	—	—	6.124
IX. Élelmezési ipar	5.494	4.183	3.176	726	6.043	4.250	8.619	9.964	42.455
X. Vegyészeti ipar.	1.607	2.719	2.631	1.737	1.716	—	1.488	—	11.898
XI. Építőipar	7.356	4.136	2.528	1.398	1.521	—	—	—	16.939
XII. Sokszorosító- és műipar	1.457	902	—	—	—	—	—	—	2.359
XIII. Szállodás és vendéglősipar	3.008	503	396	216	—	—	—	—	4.123
Összesen ..	44.168	35.691	34.983	19.922	37.720	22.787	28.319	40.991	264.581

b) %.

I. Vas- és fémipar.	6.4	3.8	6.6	4.6	9.8	12.9	14.6	41.3	100.0
II. Gépgyártás stb.	9.4	8.3	12.1	3.1	13.9	9.1	15.3	28.8	100.0
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar.	22.2	23.5	21.0	11.1	16.1	3.9	2.2	—	100.0
IV. Fa- és csontipar	20.1	18.9	17.4	10.2	15.8	9.3	8.3	—	100.0
V. Bőr- stb. ipar ..	9.8	12.6	19.5	16.8	15.4	10.1	15.8	—	100.0
VI. Fonó- és szövő- ipar	5.2	6.8	13.5	16.1	20.5	11.9	6.9	19.1	100.0
VII. Ruházati ipar ..	37.8	16.1	18.1	—	15.9	—	12.1	—	100.0
VIII. Papirosipar ...	9.1	13.7	9.7	7.8	27.3	32.4	—	—	100.0
IX. Élelmezési ipar.	12.9	9.9	7.4	1.7	14.2	10.1	20.3	23.5	100.0
X. Vegyészeti ipar.	13.5	22.9	22.1	14.6	14.4	—	12.5	—	100.0
XI. Építőipar	43.4	24.4	14.9	8.3	9.0	—	—	—	100.0
XII. Sokszorosító- és műipar	61.8	38.2	—	—	—	—	—	—	100.0
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	72.9	12.2	9.6	5.3	—	—	—	—	100.0
Összesen ..	16.7	13.5	13.2	7.5	14.3	8.6	10.7	15.5	100.0

Azokat az értékes tanulságokat, melyeket a nagyipari munkásság vállalatkategóriák szerint való csoportosítása, illetve fejlődése mutat, már volt módunkban áttekinteni. De legalább ugyanakkora érdekességre tarthatnak számot azok a számaink, melyek egyes ipari főcsoportokon belül mutatják ki a vállalatkategóriánként tömörült munkásságot.

A 21—50 főnyi segédszemélyzetű ipari vállalatok munkásságának ipari főcsoportok szerint való kisebb vagy nagyobb súlya persze sem Budapesten, sem vidéken nem igazodik ahhoz az általános szabályhoz, mely az ipari vállalkozások végső átlagszámaiban jelentkezik s amely szerint *Budapesten emelkedett, a vidéken viszont elég erősen csökkent a nagyipari vállalatok legalsóbb kategóriájába tartozó vállalatok munkaslétszámának aránya.* Budapesten a részletek rendkívüli eltéréseket takarnak, noha nem érdektelen, hogy 7 ipari főcsoportban (különösen a ruházati iparban, építőiparban, a kő- és agyagiparban, a fa- és csontiparban) nagyot csökkent e vállalatok munkásságának aránya, mivel szemben a fonó- és szövőipar, az élelmezési ipar, a gépgyártás és a sokszorosító- és műipar nagyipari munkástömegében leginkább a 21—50 segéddel dolgozó vállalatok munkássága emelkedett. S nem érdektelen, hogy a különböző ipari főcsoportok között az ebbe a vállalatkategóriába tartozó munkásság szerepe bizonyos mértékben kiegyenlítődött: 1900-ban a két szélső határérték 4·4 és 69·8% volt; 1910-ben már csupán 6·1 és 5·0%. A vidéken a kő- és agyagipar, a sokszorosító- és műipar, a ruházati ipar azok az ipari főcsoportok, melyek legkisebb nagyvállalattípusú munkássága a nagyipari vállalkozás egyéb kategóriáiban tömörülő munkástörzzsel szemben viszonylag háttérbe szorult. Első helyen mégis talán a sokszorosító- és műipart kell említenünk, melynek munkássága 1900-ban szinte egészében az ilyesféle üzemekben dolgozott, 1910-ben pedig $\frac{2}{3}$ -része sem; a fonó- és szövőiparnak idesorolható amúgy is csekély munkáscsoportja %-os értékelésben éppen felére csökkent. Volt egy-két ipari főcsoport, melynek sorában a most tárgyalt vállalati kategóriának szerepe később megélnéskült (a papirosipar, építőipar stb.), de az itt megnyilatkozó hatásokat bőven ellensúlyozták a másutt jelentkezők. A fejlődés, mely a szélső értékeket itt is közelebb hozta egymáshoz, szintén nagy volt. (Előbb 6·1 és 95·1%, később 5·2 és 72·9%), de mégis kétségtelen, hogy vidéken jóval eltérőbb súlya volt a 21—50 főnyi segéddel dolgozó vállalatok munkaslétszámának az egyes ipari főcsoportokban, mintsem Budapesten.

Az 51—100 főnyi segédszemélyzetet alkalmazó vállalatok segédszemélyzetének %-os értéke Budapesten — mint tudjuk — a század elején igen figyelemreméltó módon emelkedett, a vidéken pedig majdnem ugyanolyan mértékben csökkent. S nem érdektelen adat az, hogy *Budapesten álta-*

lában a maximálisan 100 főnyi segédszemélyzettel dolgozó ipari vállalatok segédszemélyzete az összes segédszemélyzetnek 1900-ban 29%-át tette, 1910-ben pedig 32·9%-át; vidéken ez az arányszám előbb 33·6, később pedig 30·2% volt. A szerepek tehát szinte tökéletesen kicserélődtek. Budapest nagyipara »kisiparibb« lett tehát 1900 után, a vidék nagyipara pedig minden kétséget kizárólag »nagyiparibb«.

Persze Budapesten sem mondhatjuk ezt általánosságban. Különösen a gépgyártás, a ruházati ipar, a papirosipar, a vegyészeti ipar voltak azok az ipari főcsoportok, melyek keretében az 51—100 főnyi munkássággal dolgozó ipari vállalatok munkáslétszáma jelentőségében nyert. Noha viszont a kő- és agyagiparnál, a fa- és csontiparnál, az építőiparnál stb. Budapesten is megállapítható, hogy az 51—100 főnyi munkásságú ipari vállalatok munkáslétszáma aránylag azért esik vissza, mert a nagyobb üzemek munkásságának fokozódó súlyát nyomja le. A vidéken azonban a papirosipart, az élelmezési ipart, a vegyészeti ipart és a sokszorosító- és műipart kivéve, (mely utóbbinál azonban az ilyen típusú üzemek munkásságának arányszáma egészében a kisebb — 21—50 segédű — vállalatok munkásságának arányát csökkentette), minden más ipari főcsoportban ritka egyértelműséggel gyengült 1910-re az 51—100 segédű ipari vállalatok munkásságának arányszáma s ahol emelkedett is (a sokszorosító- és műipar kivételével): az emelkedés nem volt rendkívüli. A vidéki nagyiparnak ebben a kategóriájában szinte általánosságban meg volt állapítható az, hogy ez az ipar a nagyobb iparnak még nagyobb fokozatai felé szervezkedik át.

A 101—200 segédű vállalatok munkáslétszáma úgy Budapesten, mint vidéken fejlődést mutatott. Budapesten ez azt jelenti, hogy a nagyobb munkáslétszámú vállalati csoportokkal szemben (az eddig érvényesülő szabályt fenntartva) ez a kisebb típusú vállalati kategória is veszít jelentőségéből. A vidéken viszont azt, hogy a kisebb vállalatokkal szemben ezt a vállalat-kategóriát tekinthetjük olyannak, melynek súlya már az előbbieket rovására emelkedett, noha az amott mutatkozó csökkenést korántsem szívtá fel egészében, bőven maradt abból még a nagyobb számú munkáscsoportokat foglalkoztató ipari vállalat-kategóriáknak is. A fonó- és szövőipar az első-sorban, amely ezt a változást Budapesten okozta; annak folytán, hogy míg 1900-ban a fonó- és szövőipari munkások közül senki sem dolgozott 101—200 munkású vállalatokban, 1910-ben ezek arányszáma 30·2% lett. Ugrásszerű az arányszám emelkedése Budapesten a ruházati iparban is. De míg a ruházati iparban a fejlődés oka egész nyilvánvalólag az, hogy a 101—200 segédű vállalatok munkáslétszáma (viszonylag) a 21—50 segédű vállalatok munkáslétszámának rovására emelkedett, addig a fonó- és szövőiparban az előbb kizárólag a 201—300 munkású vállalatokban dolgozott segédszemélyzetnek egy része került ide át.

A vegyészeti iparban hanyatlott a 101—200 főnyi segéd személyzetet alkalmazó ipartelemek munkásságának arányszáma; az ezeket foglalkoztató ipartelemek közül számos — úgy látszik — nagy átalakuláson ment keresztül.

A vidéken a vas- és fémiparban, a fa- és csontiparban, a fonó- és szövőiparban és az építőiparban látjuk azt, hogy 1910-re a 101—200 segédű vállalatok munkásságának arányszáma némileg csökkent, csakhogy a vas- és fémipart kivéve, a többi ipari főcsoportban annak következtében, hogy az ipari vállalatok magasabb fokozataiba tömörült nagyobb számú munkásság.

A 201—300 főnyi munkásságot foglalkoztató ipari vállalatok munkásságának aránya úgy Budapesten, mint a vidéken csökkent. Sőt a vidéken erősebb mértékben, mint a fővárosban. A részletekben itt is eltérés van Budapest és a vidék között. A vas- és fémipari telepek között pl. Budapesten ennek a vállalati kategóriának jelentősége erősen kiéleződött, még pedig szinte kizárólag annak folytán, hogy a kisebb vállalatok munkáslétszámának arányszámái háttérbe szorultak azért, mert a munkáslétszámuk sokkal lassabban szaporodott. A 21—50, valamint 51—100 főnyi segéd személyzettel dolgozó vállalatok munkáslétszáma pl. körülbelül duplájára nőtt fel 10 év alatt, a 201—300 főnyi segéddel dolgozóké pedig csaknem hétszeresére. A vas- és fémiparon kívül előtérbe került az utóbb említett típusú vállalatok segéd személyzetének jelentősége a papirosiparban is, itt azonban jórésben a nagyobb (301—500 főnyi segéd személyzetet alkalmazó) vállalatok rovására. Budapesten általában a legtöbb ipari főcsoport keretén belül e vállalat-kategória munkásságának aránya növekedőben volt. A kivételek közül a kő- és agyagipar és a bőripar hanyatló arányszámai valóságban szintén nem kedvezőtlen tünetek, mert létrejöttük igazi oka ez ipari főcsoportok vállalatainak általában *a magasabb kategóriák felé való átszervezkedése. A vidéken éppen a most említett okból jolyólag a legtöbb ipari főcsoportban a 201—300 munkást foglalkoztató üzemek munkásságának aránya csökkenőben volt* s még ott is, ahol (mint a fonó- és szövőiparban, a vegyészeti iparban és az építőiparban) az arányszámok emelkedtek, ennek oka az volt, hogy *ez iparoknak legnagyobb arányok felé való fejlődése már itt megindult.*

Jól látszik ez akkor, ha vizsgálódásunkat *feljebb* folytatjuk. E vizsgálatok megkönnyítése végett célszerűnek látszik, ha az egyes ipari főcsoportokon belül Budapesten és vidéken kimutatjuk előbb a *300-nál több* főnyi segéd személyzettel dolgozó ipartelemek munkásságának arányszámát 1900-ban és 1910-ben s egyúttal az arányszámok változását is figyelemmel kísérfük:

47. tábla. A 300-nál több főnyi segédszeméllyzettel dolgozó ipari vállalatok segédszeméllyzetének viszonya az összes nagyipari segédszeméllyzethez Budapesten és vidéken 1900-ban és 1910-ben.

Ipari főcsoport	B u d a p e s t			V i d é k		
	1900 %	1910	az arány- szám változása + v. -	1900 %	1910	az arány- szám változása + v. -
I. Vas- és fémipar	15·6	16·2	+ 0·6	74·4	78·6	+ 4·2
II. Gépgyártás stb.	80·9	75·7	— 5·2	68·3	67·1	— 1·2
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar .	—	51·7	+51·7	9·4	22·2	+12·8
IV. Fa- és csontipar	—	18·3	+18·3	16·7	35·4	+18·7
V. Bőr- stb. ipar	—	43·9	+43·9	33·7	41·3	+ 7·6
VI. Fonó- és szövőipar.....	81·2	71·3	— 9·9	51·8	64·4	+12·6
VII. Ruházati ipar	—	—	—	—	28·0	+28·0
VIII. Papirosipar.....	30·3	14·1	—16·2	71·2	59·7	—11·5
IX. Élelmezési ipar	56·2	60·9	+ 4·7	62·9	68·7	+ 5·8
X. Vegyészeti ipar	42·2	59·0	+16·8	13·7	26·9	+13·2
XI. Építőipar	—	11·8	+11·8	3·9	9·0	+ 6·1
XII. Sokszorosító- és műipar .	34·7	44·8	+10·1	—	—	—
XIII. Szállodás- és vendéglősipar	—	7·1	+ 7·1	—	—	—

Alig van olyan ipari főcsoport, melynek valóban nagyipari munkás-eleme nem nagyobb lendülettel fejlődött a vidéken, mint Budapesten. A vas- és fémiparban pl. a 301 munkásnál nagyobb segédszeméllyzettel dolgozó ipari vállalatok munkássága már előbb is túlnyomó volt a vidéken s mégis a század elején ez a munkásság viszonylag sűrűbben tódult a vidéken a hatalmas gyártelepek felé, mint Budapesten. A különbség látszólag talán nem nagy; de naggyá teszi az az eltérés, mely e munkás-elem jelentőségében Budapest és a vidék vas- és fémiparában már 1900-ban megnyilatkozott. A gépgyártásnál a most tárgyalt vállalat-kategória munkás-ságának arányszáma úgy Budapesten, mint a vidéken észrevehetően csökkent; Budapesten azonban jóval érzékenyebb eltolódást okozott, mint vidéken. A kő- és agyagiparban, a fa- és csontiparban és a bőriparban okoskodásunk látszólag elveszti támasztékát, de csak látszólag. Mert nem szabad megfeledezni arról, hogy ezekben az ipari főcsoportokban is úgy a kő- és agyagiparban, mint a fa- és csontiparban, több mint kétszeresére nőtt fel a tipikusan nagyiparinak vett munkásság aránya, ami ugyancsak tisztességes fejlődést jelent. Annál inkább, mert ezek az ipari főcsoportok a vidék ipari munkásságának elhelyezkedése körül valóban igen előkelő szerepet játszanak; nem úgy, mint Budapesten, ahol pl. a gépgyártás munkásságával szemben csak minoritást képviselnek. A fonó- és szövőiparban a helyzet élesen domborodik ki a vidék javára. Ez annál fontosabb, mert a vidék efajta ipartelepein is aránylag sokkalta nagyobb része összpontosul a nagyipari munkásságnak, mintsem Budapesten. A ruházati iparnál a vidéki fejlődés arányait Budapest meg sem közelítette. A vidék ruházati ipara

nagy lépésekkel haladt a koncentrált industrializálódás felé. A papirosiparban a nagyüzemek jelentősége nyilvánvalóan csökkent úgy Budapesten, mint vidéken, de első pillantásra látszik ismét az a jóval kedvezőbb helyzet, melyben a vidék maradt. Az élelmezési és élvezeti cikkek gyártása nagyjában egyforma arányban lett tömörítettebb mindkét helyen 1910-re. De már a vegyészeti iparnál a vidék előnye ismét határozottan megnyilatkozik: hiszen itt az egészen nagyipari munkásság arányszáma kétszeresére nőtt meg. *Azokat a tanulságokat s a belőlük fakadó népesedéspolitikai következtetéseket, melyeket fenti adataink nyújtanak, a többi három ipari főcsoportról közölt számok egyáltalán nem tudják módosítani. A kérdés ezen a ponton is a vidék javára dőlt el.*

A vállalati statisztika anyagának áttekintését ezzel be is fejeztük. Mielőtt azonban más, egyéb szimptomák szemlélésére térnénk át, módját kell kerítenünk annak, hogy a *gyári üzemi és munkásstatisztika* néhány adalékát idézve vizsgáljuk meg azt, hogy működtek-e még az ipari élet terén egyéb olyan erők is, melyek a népesedés alakulására nagyjában olyan hatásokat gyakoroltak, mint amelyekről eddigelé számot adtunk.

c) *A gyári és üzemi statisztika főbb adatai.*

Korábbi fejtegetéseink során módunk volt arra rámutatni, hogy a magyarországi ipar fejlődésének a vállalati statisztika mellett értékes forrása az az anyag is, melynek révén a tulajdonképpeni gyáripar viszonyai felől tájékozódhatunk. A gyári termelés egyfelől az ipari munkának egyik legértékesebb része s másfelől az ipari üzemek gyári vagy nem gyári jellege nem egyszerűen olyan formalitás, melyet úgy intézhetnénk el, hogy a 20-nál több főnyi segédszeméllyel dolgozó üzemek mindmegannyiát minden további nélkül a gyárak közé soroljuk be. Azok a statisztikai fölvételek, melyeknek speciális céljuk volt a szoros értelemben vett gyáripar viszonyai felől értesülést szerezni, mint említettük, eleinte tényleg elég sokat bajlódtak a *gyári jelleg* megállapításával s igazában csak az 1910. évi gyári üzemi és munkásstatisztikai felvételt vehetjük olyan módszeresen előkészítettnek, mely mellett ez a sokat vitatható kérdés már körülbelül nyugvópontra jutott. Az üzemekben alkalmazott kisebb számú munkássereg is, ha mótórikus erővel dolgozik az üzem, vagy az üzem rendeltetése (szintén függetlenül a munkaslétszámtól), vagy a gyártási eljárás stb. valóban mindmegannyi szempontok lehetnek, melyek alkalmasak arra, hogy az üzemet gyárak sorába léptessék elő. A gyári felvételek ügyelnek arra is, hogy az ipartelepek (vállalkozások) száma az üzemekétől élesen megkülönböztessék. Egy-egy ipartelepen többféle iparág körébe tartozó termelési ág is lévén folytatható, a felvételi módszer különbséget tesz fő- és melléküzem között s ha az ipartelep hovatartozását a főüzem szerint is bírálják el, megvan a mód a melléküzemek nyilvántartására.

Az iparstatisztika ez ágának módszere azért — itt is hangsúlyozzuk — nem kifogásoktól ment. Nem szólva arról, hogy a gyári jelleg megállapítása a különböző felvételek során bizonyos ingadozásoknak volt alávetve, nagyobb hiánynak látszik az, hogy a bennünket egyelőre érdeklő felvételek közül csupán 1910-ben kerítette sorját a kereskedelmi minisztérium annak, hogy az anyag feldolgozását, legalább a főbb vonásokban, törvényhatóságokint is készíttesse el, de még ekkor sem került sor arra, hogy az iparstatisztikának igazi érdekességet, mélyreható jelentőséget kölcsönző egyéb kombinációkra vállalkozzék. Pl. arra, hogy az egész anyagot a termelés értékkategóriái, munkáslétszámcsoportok vagy az alkalmazott motorok löereje szerint, stb. dolgozza fel.

E hiányok ellenére az alábbi számok, melyek a magyar gyáripar fejlődésének a századfordulót követő (azt részben megelőző) 12 év fejlődésének összefoglalását nyújtják, éppenséggel nincsenek tanulság híján.

48. tábla. A gyári üzemek számának fejlődése 1898-tól 1910-ig Magyarországon.

Ipari főcsoport	Fő- Mellék- Összes- üzemek 1898-ban			Fő- Mellék- Összes- száma 1910-ben		
	I. Vas- és fémipar	226	129	355	365	83
II. Gépgyártás stb.	185	9	194	471	40	511
III. Mész-, kő- stb. agyagárú- és üveg- gyártás	382	3	385	872	64	936
IV. Fa- és csontipar	357	6	363	716	55	771
V. Bőr-, sörte- és szőripar	59	1	60	118	4	122
VI. Fonó- és szövőipar	109	3	112	258	21	279
VII. Ruházati ipar	114	3	117	219	20	239
VIII. Papirosipar	53	—	53	106	7	113
IX. Élelmezési és élvezeti ipar	501	14	515	825	113	938
X. Vegyészeti ipar	158	7	165	306	20	326
XI. Sokszorosítóipar	65	1	66	214	59	273
Mindössze ...	2.209	176	2.385	4.470	486	4.956

A gyári jellegű ipartelepek száma tehát 1898-tól a század első évtizedének végéig 2209-ről 4470-re nőtt meg, ami körülbelül 125%-os növekedésnek felel meg. A vállalati statisztikánk szerint a 20-nál több segédzeméllyel dolgozó iparvállalatok száma 1900-tól 1910-ig, tehát valamivel rövidebb időszak alatt csak körülbelül 72%-kal emelkedett, (az utóbbiak számában pl. az építőipar s a vendéglős- és szállodásipar vállalatai is benne foglaltatnak). Ilyenformán a gyártelepek számának fejlődése felülmulta volna az utóbbiakét. Persze, bármennyire örvendetes is volna ez az alakulás, kétségtelen, hogy a megfigyelési módszernek előbb : fogyatékosága, később pedig : javulása sok tekintetben hozzájárult ahhoz, hogy úgy lássék, mintha a magyar gyáripar ilyen robbanásszerű fejlődésen ment volna át éppen századunk elején, a mikor számos éven keresztül a konjunktúra éppen nem volt túlságosan kedvező. Kétségtelennek látszik, hogy a fejlődés nem volt akkora, semmint a fenti

adatokból kitűnik. Legjobban bizonyítja ezt az 1906. évi gyári üzemi felvétel, amely a főüzemeknek számát 3560-ban állapította meg. Épenséggel nem hihető az, hogy az üzemek száma a nagyobb részben dekonjunktúrás első 6 évben gyorsabb tempóban szaporodott volna — szinte 2—3-szor olyan gyors tempóban — semmint épen 1906 után. *Nyilvánvaló, hogy 1898-ban a felvétel még — minden jó szándéka mellett is — eléggé hézagos volt.*

De mert feltehetjük másfelől azt, hogy ez a hézagosság a felvétel tagozódásának minden részletében megközelítőleg egyformán érvényesült, 1898. és 1910. évi adatainkat bizonyos tekintetben egyéb megfontolások alapjává is tehetjük.

Az ipari részvénytársulatok kérdésére ugyan tanulmányunk más helyén bővebben kitérünk, de a gyári statisztika is módot nyújtva arra, hogy a gyárak tulajdonosait (bérelőit) részletezzük, a kérdést ebben a formájában is érinthetjük. Adataink szerint a gyárakat üzemben tartották az összes üzemek százalékában :

	1898	1910
Egyéni cégek	73·7	60·3
Részvénytársulatok	18·8	21·7
Állam	4·3	2·5
Közkereseti és betéti társaságok .	.	10·7
Szövetkezetek	3·2	1·3
Községek	1·9
Egyéb jogi személyek	1·6

Szembeötlő, hogy a közkereseti és betéti társaságok által üzemben tartott gyárak szinte teljes számukban hiányoztak az 1898. év statisztikájában. Nagyon valószínű, hogy azok a gyárak, melyek ez alkalommal a felvételtől kimaradtak, túlnyomó részben ezeknek sorából kerültek ki. Ebből azonban az következik, hogy az 1898. évi felvétel teljes sikere esetén az egyéni cégek, valamint a részvénytársulatok kezén levő főüzemek aránya 1898-ban jóval kisebb lett volna s másfelől az, hogy e részvénytársulati vállalkozási forma fokozatos előtérbejutása már 1898-tól világosabban meg lett volna figyelhető. A részvénytársulati gyári alakulatoknak fentebb közölt %-os aránya valójában nem is mutatja elég híven azt az érdeklődést, mely az ilyen alapon álló üzemek számának növelése körül századunk elején jelentkezett. Sokkal inkább az, ha hivatkozunk arra, hogy *csupán 1906-tól is 1910-ig 70·9%-kal emelkedett az éajta vállalkozási formájú gyárak száma Magyarországon.*

Gyáripárunk fejlődésében jelentkezett ezt a kedvező fordulatot, melyet persze sokkal inkább tudunk jól érzékeltetni, ha az ipari részvénytársulatok vagyonával foglalkozunk, önmagában is rendkívül kedvező mozzanatnak kell tartani, mert a magyarországi vállalkozási szellem és egyéni tökeszegénység mellett egyedül ez az út vezethet az iparosodás nagyobb vonalú fellendülése felé.

Éppen ezért nem látszik feleslegesnek, ha azt is ideiktatjuk, hogy a részvénytársulatok által üzemben tartott ipartelepek ipari főcsoportok szerint miképpen oszlottak meg 1898-ban és 1910-ben:

49. tábla. A részvénytársulatok által üzemben tartott gyártelepek az összes gyártelepek százalékában 1898-ban és 1910-ben.

Ipari főcsoport	1898	1910
I. Vas- és fémipar	16·9	16·1
II. Gépgyártás stb.	34·9	34·5
III. Mész-, kő- stb., agyagárú- és üvegyártás	21·2	19·0
IV. Fa- és csontipar	7·4	15·2
V. Bőr-, sörte- és szőripar	7·8	12·5
VI. Fonó- és szövőipar.....	20·0	24·5
VII. Ruházati ipar	1·8	9·3
VIII. Papirosipar.....	16·6	25·4
IX. Élelmezési és élvezeti ipar	18·8	22·6
X. Vegyészeti ipar	37·6	36·1
XI. Sokszorosítóipar	22·9	23·9

Látnivaló, hogy különösen a fa- és csontipar, valamint a bőripar, továbbá a ruházati, a papiros-, az élelmezési és a fonó- és szövőipar azok, melyekben a részvénytársulati forma teret nyert.

Ezeknél a számoknál azonban még jellemzőbben igazolja a részvénytársulati formának hódítását az, ha e társulatok befektetett tőkéinek fejlődését vizsgáljuk az évtized folyamán. E tőkék összege 1901-ben 394·4 millió K, 1906-ban 632·8 millió K, 1910-ben 941·8 millió K volt. S köztük figyelemre-méltó módon volt képviselve a külföldi tőke is. Ha tehát a részvénytársulatok befektetett tőkéje nem is tudott olyan mértékben gyarapodni, mintsem a gyári vállalati forma ipari üzemei, — a fejlődés arányszáma 48·8%, — mégis kétségtelen, hogy a 12 év alatt egyre hatalmasabb és hatalmasabb tőkeösszegek jutottak be részvénytársulati ipartelepeink vérkeringésébe. E tőkéknek az egyes ipari főcsoportok szerint való megoszlását 1910-ben a következő arányszámok mutatják:

Ipari főcsoport	%-a
I. Vas- és fémipar	8·3
II. Gépgyártás stb.	19·4
III. Mész-, kő- stb., agyagárú- és üvegyártás	9·8
IV. Fa- és csontipar	10·1
V. Bőr-, sörte- és szőripar	1·3
VI. Fonó- és szövőipar.....	10·8
VII. Ruházati ipar	1·2
VIII. Papirosipar.....	3·0
IX. Élelmezési és élvezeti ipar	20·1
X. Vegyészeti ipar	14·3
XI. Sokszorosítóipar	1·7

A legnagyobb tőkét az élelmezési ipar, a gépgyártás, a vegyészeti ipar s a fonó- és szövőipar, valamint a faipari telepeibe fektették be a részvénytársulatok s nem érdektelen az a megállapítás, hogy a korábban eléggé elhanyagolt textilipar, valamint a faipar befektetési tőkéi gyarapodtak leginkább; a fonó- és szövőiparé pl. olyan nagy mértékben, melynek mását egyetlen más ipari főcsoportban sem láttuk s a faiparé is kevés híján olyan erősen, mint az országunkban egyébként annyira favorizált élelmezési iparé. *A fejlődés annyiban is végtelenül érdekes, mert (mint alább látni fogjuk) éppen a fa- és csontipar, továbbá a fonó- és szövőipar — valamint mellettük az élelmezési ipar — azok az ipari főcsoportok (csupán a kő-, agyagipart idevéve még), melynek telepei között a vidék egyenesen döntő módon jut szóhoz. A most említett ipari főcsoportoknak (melyek tehát a vidék jelentőségét tolják előtérbe), kiváló szerepe akkor is mutatkozik, ha azt kutatjuk, hogy 1910-ben mely ipari főcsoportban hány olyan gyári üzem volt, melybe a részvénytársulatok legalább 1 millió koronát fektettek be. E telepek száma:*

a vas- és fémiparban	17
a gépgyártásban	50
a kő- és agyagiparban	20
a fa- és csontiparban	22
a bőriparban	4
a fonó- és szövőiparban	26
a ruházati iparban	2
a papirosiparban	7
az élelmezési iparban	47
a vegyészeti iparban	34
a sokszorosítóiparban	4 volt.

A vidék szempontjából nagy fontossággal bíró 3 ipari főcsoportban tehát valóban sűrűn fordulnak elő olyan gyári vállalatok, melyek már 1910-ben 1 millió koronánál nagyobb összegű befektetési tőkék fölött rendelkeztek. S ha látszólag a szabály ellen szólna a gépgyártás adata, itt sem szabad megfélekedezni arról, hogy a vidéki gépgyártási üzemekben másfélszer akkora munkáselem dolgozik, mint amekkorát a gyári üzemek száma után gondolni lehetne s ennek folytán nagyon valószínű, hogy a vidék súlya ebben az ipari főcsoportban is kellően megnyilvánult.

Végtelen kár, hogy gyári üzemi statisztikai adatainkat nem tudjuk aszerint tagolni a Budapest és a vidék analizésében, hogy a meglévő ipartelepek mely időpontban létesültek, de talán még sincsenek egészen tanulság híján azok a számok, melyeket alábbiakban nyújtunk Magyarország gyári jellegű ipartelepeinek *alapítási idejéről*:

50. tábla. Az 1910. évben fennállt gyáripari üzemek alapítási ideje.

Ipari főcsoport	1867 előtt 1867—1898-ig 1896—1910-ig alapított üzemek %o-a		
	I. Vas- és fémipar	15·4	42·1
II. Gépgyártás stb.	8·0	39·9	52·1
III. Mész-, kő- stb., agyagárú- és üvegyártás	7·6	39·4	53·0
IV. Fa- és csontipar	5·2	34·6	60·2
V. Bőr-, sörte- és szőripar	21·7	42·5	35·8
VI. Fonó- és szövőipar	11·5	27·1	61·4
VII. Ruházati ipar	10·7	52·0	37·3
VIII. Papirosipar	12·7	38·2	49·1
IX. Élelmezési és élvezeti ipar	14·0	45·7	40·3
X. Vegyészeti ipar	13·3	38·3	49·4
XI. Sokszorosítóipar	14·8	44·8	40·4

Aránylag legrégibbek a bőripar, továbbá a vas- és fémipar, valamint a sokszorosító- és élelmezési ipar üzei. Az úgynevezett liberális korszak első feléből ered a ruházat ipartelepeinek abszolút többsége és a bőr-, az élelmezési és a sokszorosítóiparok üzei relatív többsége. A fonó- és szövőipar s a faipar viszont és elsősorban a gépgyártás, a kő- és agyagipar, továbbá a fa- és csontipar s a vegyészeti ipar olyan ipari főcsoportok, melyek gyökere újabban ereszkedett le a hazai földbe. Fontos körülmény, hogy az *utóbb említett ipari főcsoportok* (a vegyészeti ipar kivételével) *azok, melyek a vidéken úgy az ipartelep számát, mint munkásságát tekintve országos viszonylatban jóval nagyobb jelentőséggel bírnak, mint Budapesten.*

A vidéki ipar ereje növekedésének bizonyos vonatkozásairól kívánunk közvetve akkor is meggyőződést szerezni, midőn a gyáripari termelés legfontosabb tényezői, a motórral bíró főüzemek felől kívánunk tájékozódni. Motórral dolgozott 1898-ban a főüzemeknek 77·8, 1910-ben pedig 79·3%-a. A fejlődés tehát nem volna túlságosan nagy; ha nem gondolnánk arra, hogy az 1898. évi arányszám minden valószínűség szerint nem egészen fedi a valóságot. Föltehető, hogy az első felvételtől a kisebb, technikailag kevésbé felszerelt üzemek közül számos maradt ki s a mótoros üzemek arányát az emelte olyan magasra. Többet mond azért az a néhány szám, mely a mótoros főüzemek arányát ipari főcsoportonként mutatja be.

51. tábla. A motórral bíró főüzemek százaléka 1898-ban és 1910-ben ipari főcsoportonként.

Ipari főcsoport	1898	1910
I. Vas- és fémipar	82·6	89·5
II. Gépgyártás stb.	91·1	90·8
III. Mész-, kő- stb., agyagárú- és üvegyártás	67·5	53·4
IV. Fa- és csontipar	85·0	89·2
V. Bőr-, sörte- és szőripar	70·3	76·7
VI. Fonó- és szövőipar	80·9	83·6
VII. Ruházati ipar	14·0	41·8
VIII. Papirosipar	83·3	85·5
IX. Élelmezési és élvezeti ipar	85·8	92·3
X. Vegyészeti ipar	78·9	80·9
XI. Sokszorosítóipar	91·4	88·7

Az üzemek motorokkal való ellátottsága mindenestre az élelmezési iparban s mellette a gépgyártásban, továbbá a vas- és fémiparban s a fa- és csontiparban a legjobb. Mindegyikben a motorikus üzemek aránya gyors fejlődést is mutat, a gépgyártás kivételével, ahol az arányszám némileg visszafejlődött. Ha rámutatunk arra, hogy a *felsorolt ipari főcsoportok közül három* (ismét a gépgyártás a kivétel): úgy az üzemek, mint a munkások számát tekintve, *a vidék fölényét mutatja* (annyiban tudniillik, hogy ezekben az ipari főcsoportokban a vidékre eső vállalati arányszám nagyobb, mint az, amely az összes ipari főcsoportok összefoglalása után mutatkozik), ismét annak *bizonyosságát látjuk, hogy az ezen a ponton jelentkező fejlődésnek is meg voltak az összefüggései a vidéki gazdasági élet föllendülésével.*

A gyáripari üzemekben alkalmazott személyzet (tisztviselők, művezetők, szolgák, gyári munkások stb.) létszámának alakulására vonatkozó alábbi pár adat szintén tanulságos:

52. tábla. A gyári üzemek alkalmazottai ipari főcsoportonként 1898-ban és 1910-ben:

I p a r i f ő c s o p o r t	Az alkalmazottak közül esett %		Az alkalmazottak számának %-os emelkedése 1910-ig
	1898	1910	
I. Vas- és fémipar	18·8	12·8	20·2
II. Gépgyártás stb.	16·0	16·4	81·4
III. Mész-, kő- stb., agyagárú- és üveggyártás	13·3	14·6	95·1
IV. Fa- és csontipar	11·9	12·8	89·5
V. Bőr-, sörte- és szőripar	2·0	2·0	74·1
VI. Fonó- és szövőipar.....	5·8	9·9	199·8
VII. Ruházati ipar	1·6	3·6	313·7
VIII. Papirosipar.....	2·3	2·3	73·9
IX. Élelmezési és élvezeti ipar	20·2	17·2	49·9
X. Vegyészeti ipar	5·4	5·5	80·1
XI. Sokszorosítóipar	2·7	2·9	93·4

E számok közül tulajdonképpen az alkalmazottak számának emelkedését jelző %-ok bírnak a nagyobb fontossággal. S közülük is kiváltképp a fonó- és szövőipar emelkedésének %-a. Háromszoros emelkedésről van itten szó, akkoráról, melyet ugyan a ruházati ipar alkalmazott-tömegének gyarapodása fölülmul, de viszont a ruházati ipar alkalmazottainak száma még 1910-ben sem igen haladta túl a fonó- és szövőipari alkalmazottak számának egyharmadát. A kő- és agyagipari, a fa- és csontipari s a bőripari munkásság nagyarányú emelkedéséből nyilván sok rész esett szintén a vidékre s *a vidéken túlsúllyal bíró* (legalább a munkáslétszámot illetőleg túlsúllyal bíró) *ipari főcsoportok közül csupán a vas- és fémipar az, melynek gyári üremeiben az alkalmazottak száma csak lassúbb mederben fejlődött.*

A gyáripari termelés terjedelmének megítélése szempontjából az alkalmazottak közül a tulajdonképpeni *munkáselem* az, mely az érdeklődést elsősorban felkelti s ezért további vizsgálódásainkban — melyek immár 1910-re

szorítkoznak, de arra is módot nyújtanak, hogy Budapest és a vidék szerepét elkülönítve világítsuk meg, — csupán a munkásság adataival foglalkozunk. Első adatösszeállításunk a munkásság elhelyezkedését ipari főcsoportok szerint mutatja be, mindenkor az ipari főcsoportok telepeinek számát is közölvén:

53. tábla. A gyáripari telepek és munkásságuk megoszlása Budapesten és vidéken 1910-ben ipari főcsoportonként.

I p a r i f ő c s o p o r t	Magyarország		Budapest		Vidék	
	telepek	munkások	telepek	munkások	telepek	munkások
<i>a) s z á m a.</i>						
I. Vas- és fémipar	365	52.646	177	11.159	188	41.487
II. Gépgyártás stb.	471	64.649	148	31.563	323	33.086
III. Mész-, kő- stb., agyagárú- és üvegyártás	872	55.173	63	8.166	809	47.007
IV. Fa- és csontipar	716	46.432	89	5.015	627	41.417
V. Bőr-, sörte- és szőripar	118	8.094	26	1.377	92	6.717
VI. Fonó- és szövőipar	258	39.413	31	5.588	227	33.825
VII. Ruházati ipar	219	13.776	118	6.742	101	7.034
VIII. Papirosipar	106	9.101	49	2.691	57	6.410
IX. Élelmezési és élvezeti ipar	825	64.081	118	13.106	707	50.975
X. Vegyészeti ipar	306	19.082	74	5.224	232	13.858
XI. Sokszorosítóipar	214	10.846	89	7.693	125	3.153
Összesen	4.470	383.293	982	98.324	3.488	284.969

b) százalékos megoszlása.

I. Vas- és fémipar	8·2	13·7	18·0	11·3	5·4	14·6
II. Gépgyártás stb.	10·6	16·9	15·0	32·2	9·3	11·3
III. Mész-, kő- stb., agyagárú- és üvegyártás	19·5	14·4	6·4	8·3	23·2	16·6
IV. Fa- és csontipar	16·0	12·1	9·1	5·1	17·9	14·5
V. Bőr-, sörte- és szőripar	2·6	2·1	2·7	1·4	2·7	2·4
VI. Fonó- és szövőipar	5·6	10·3	3·2	5·7	6·5	11·9
VII. Ruházati ipar	4·9	3·6	12·0	6·9	2·8	2·5
VIII. Papirosipar	2·4	2·4	5·1	2·8	1·7	2·3
IX. Élelmezési és élvezeti ipar	18·5	16·7	12·0	13·2	20·3	17·8
X. Vegyészeti ipar	6·9	5·0	7·5	5·3	6·7	4·9
XI. Sokszorosítóipar	4·8	2·8	9·0	7·8	3·5	1·2
Összesen	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0

c) számából esett Budapestre, illetőleg a vidékre %-ban.

I. Vas- és fémipar	48·5	21·2	51·5	78·8
II. Gépgyártás stb.	31·4	48·8	68·6	51·2
III. Mész-, kő- stb., agyagárú- és üvegyártás	7·2	15·7	92·8	84·3
IV. Fa- és csontipar	12·4	10·8	87·6	89·2
V. Bőr-, sörte- és szőripar	22·0	17·0	78·0	83·0
VI. Fonó- és szövőipar	12·0	14·2	88·0	85·8
VII. Ruházati ipar	53·9	48·9	46·1	51·1
VIII. Papirosipar	46·2	29·5	53·8	70·5
IX. Élelmezési és élvezeti ipar	14·3	20·5	85·7	79·5
X. Vegyészeti ipar	24·2	27·4	75·8	72·6
XI. Sokszorosítóipar	41·6	70·9	58·4	29·1
Összesen	21·9	25·7	78·1	74·3

A gyári üzemekre vonatkozó fejtegetéseink során több alkalommal érintettük azt a kiváló szerepet, melyet egyik vagy másik ipari főcsoportban a vidék elfoglal. Ez a szerep fenti adatainkban kétféle irányban is megvilágítódik. Egyfelől akkor, ha Budapesten és vidéken az ipari főcsoportok előfordulásának gyakoriságát s másfelől a munkásság megoszlásának %-át tekintjük át ezzel a tagozással. S másfelől akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy egy-egy ipari főcsoport telepei, illetőleg munkássága közül mekkora rész esett Budapestre és a vidékre. A számítások eredményei önmagukban is sokat mondanak. De talán mégsem felesleges rámutatni arra az érdekes alakulásra, hogy a vas- és fémiparban a vidéken az ott foglalkoztatott munkásságra csaknem háromszor akkora, a fonó- és szövőiparra csaknem kétszer akkora, s a gépgyártásban is nagyobb rész esett a vidék összes gyári-munkásságából, semmint a telepek számából. Három nagyon fontos ipari főcsoportban ez ismét a vidék erejének jele.

Közelebb jutunk a budapesti és vidéki ipar fejlődése megismerésének némely részletéhez, ha a gyári üzemi statisztika 1910. évi közléseinek azokhoz az adalékaihoz nyúlunk, melyek a *gyári munkásságot felnőttek és fiatalok*ak, másfelől *férfiak és nők* szerint csoportosítják.

54. tábla. Gyári munkások, napszamosok száma 1910 október 1-én kor és nem szerint Budapesten és vidéken.

	Magyarország	Budapest	Vidék
a) Abszolút számok.			
<i>Felnőttek :</i>			
Férfi	238.153	65.369	172.784
Nő	56.529	14.664	41.865
<i>16—17 évesek :</i>			
Férfi	15.474	1.598	13.876
Nő	17.163	3.524	13.639
<i>14—15 évesek :</i>			
Férfi	8.072	883	7.189
Nő	10.156	1.551	8.605
<i>12—13 évesek :</i>			
Férfi	1.687	223	1.464
Nő	2.238	315	1.923
<i>12 évnél fiatalabbak :</i>			
Fiú	41	5	36
Leány	24	1	23
<i>Összes munkások :</i>			
Férfi	263.427	68.078	195.349
Nő	86.110	20.055	66.055
Együtt	349.537	88.133	261.404

	Magyarország	Budapest	Vidék
<i>b) Százalékok.</i>			
<i>Felnőttek :</i>			
Férfi	90·4	96·0	88·3
Nő	65·6	73·1	63·4
<i>16—17 évesek :</i>			
Férfi	5·9	2·3	7·1
Nő	19·9	17·6	20·6
<i>14—15 évesek :</i>			
Férfi	3·1	1·3	3·7
Nő	11·8	7·7	13·0
<i>12—13 évesek :</i>			
Férfi	0·5	0·3	0·8
Nő	2·6	1·5	2·9
<i>12 évnél fiatalabbak :</i>			
Fiú.....	0·1	0·1	0·1
Leány	0·1	0·1	0·1

Budapesten a férfi munkások közül (akiknek soraiban a tulajdonképeni munkás- és napszámoselem együtt volt képviselve 1910-ben) a felnőtt elem sokkal több, gyakoribb, a szó szoros értelmében túlnyomó volt: hiszen a budapesti munkásság 96%-a a 18 éves korhatárt már elérte. Vidéken a helyzet nem annyira volt jellegzetes. S az a 11·6%-nyi különbség, mely vidéken a felnőtt munkásság arányszámát a 100-tól elválasztotta, nyilvánvalóan azt mutatja, hogy a *vidék, midőn gyári munkásságát toborozza, sokkalta inkább veszi igénybe a fiatalabb, serdültebb korú nemzedéket*, semmint arra Budapesten mód van. Problémánk szempontjából ezt a jelenséget valóban értékesnek kell minősíteni, mert hiszen kettős következtetést is vonunk le belőle. Bár e következtetések messzemenő érvényesítését mégis némileg hátráltatja az a körülmény, hogy csupán egy felvétel, az 1910. évi összeírás adatai állanak rendelkezésünkre ebben a tagozásban. Így nincsen módunk azt megvizsgálni, vajjon Budapesten a viszonyok korábban is ennyire tipikusak voltak-e; avagy a felnőtt elemnek ez a szinte kizárólagos érvényesülése csak az újabb fejlődés eredménye. De függetlenül ezektől a módszertani akadályoktól: mégis nagyon valószínű, hogy *az a körülmény, hogy 1910-ben a gyári munkásság kategóriába Budapesten csak a már felnőtt elem juthatott be, igen nagy mértékben befolyásolta azt a vándormozgalmat, mely a vidék felserdülő népfeleslegét a közelebb vagy távolabb kínálkozó munkahelyek felé hajította.*

Hiszen egyfelől a fiatalabb munkáselem maga lehet az, amely dolgozni, kenyeret keresni jön be a fővárosi gócpontba s *másfelől egyik-másik család letelepedését s a lakóhelyek megváltoztatását is igen nagy mértékben befolyásolják azok a chance-ok, amely nem csupán a családfő, hanem a családtagok szárnyra kerülő ifjabb elemeinek megélhetési reményeit jó vagy rossz színben tüntetik fel.*

Ami Budapesten hátrány volt, az ifjabb elemnek gazdasági munkakörben való nehezebb elhelyezkedése tudniillik, a vidéken előnyvé változott: abban a formában, hogy a *vidék szívesen vette gyári munkásságának sorai közé a serdült korú fiúkat is*; ennek folytán a gazdasági érvényesülés útját előttük jóval hamarabb nyitva fel, semmint Budapesten megtörténhetett.

Ha a férfimunkásság tekintetében most vázolt különbség fennállt, éppen olyan mértékben, vagy talán *még inkább mutatkozott a gyári munkásnők között*: ezeknek közel $\frac{3}{4}$ -része volt a budapesti munkásság körében ugyan csak felnőtt, vidéken azonban még $\frac{2}{3}$ -részük sem. Amint látszik, a női munka tekintetében Budapest és vidék egyformán figyelemreméltó módon lenyúlt a fiatalabb erőtartalékhoz, (ami részben könnyen érthető is, hiszen a nők magasabb korba jutván, házasságuk révén többé-kevésbé elvesznek a gyári munka számára), de viszont a vidéki viszonyokat mégis élesen állítja be az arányszámoknak az imént jelzett eltérése. S anélkül, hogy hosszasan elmélyednénk fenti számaink ismertetésébe, mégis rá kell mutatnunk arra, hogy a *vidéken már a 12—13 éves munkáslányok is elég nagy számmal találtak a gyári üzemekben. Ez talán mindennél pregnánsabban mutatja meg azt, hogy a megélhetés kérdése ezen a ponton is mennyire előtérbe tölul. Noha kétségtelen, hogy a vidéki iskolaépítési viszonyoknak is van ebben része.*

Más kérdés persze, hogy társadalomgazdasági szempontból a vidéki gyáripari munkásviszonyoknak ezt az alakulását milyen szemmel nézzük, kedvező vagy kedvezőtlen jelnek tekintsük-e. Ha azt látjuk, hogy a fiatal gyári munkás-elem férfitagjai nyolcszor annyian vannak vidéken, mint Budapesten, — csaknem ötször annyian a nők, — és másfelől tudjuk azt, hogy a jövődi szakmunkásságának törzsét jelentő férfitanoncok sorában kétszerannyian sincsenek vidékiek, mint budapestiek, — a női tanoncok sorában pedig még ennyien sem, — tagadhatatlanul bizonyos rezervációval kell fogadni a vidéki alakulást.

Az előadottakból mégis körülbelül arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a vidéki ipar fejlődésének népesedéspolitikai hatásai azért is nyilvánulhattak meg 1900 után a Budapest felé irányuló vándormozgalmat fékező erővel, mert a fiatalabb elem is könnyen jutott vidéken munkaalkalomhoz. A vidéki gyáripar hihetőleg erősebben volt kénytelen igénybe venni azt egyfelől terjedése miatt, másfelől azért, mert a vidéki (teljes korú) munkakerők állományát a kivándorlási mozgalom is erősen fogyasztotta.

De annak viszont, hogy a tőke ebben az időszakban, mint láttuk, oly feltűnő módon kereste fel a vidéki ipari vállalkozásokat, más, a termelés jövedelmezőségében, rentabilitásában rejülő oka is volt, ami a munkabérek, fizetések kérdésével függ össze. Azokból a számokból, amelyek a gyári üzemi statisztikáról ebben az irányban rendelkezésünkre állanak, világosan kitűnik, hogy *Budapesten az alkalmazottak illetményeiért sokkal többet kellett a vállalatoknak fizetniök* (a művezetőknek is aránytalanul többet), semmint vidéken. Feleslegesnek tartjuk arra kitérni, hogy a tisztviselői létszám

mekkora volt Budapesten és vidéken, a művezetők hányan voltak itt és amott. Noha valószínű, hogy ez a két alkalmazott kategória Budapesten talán valamivel erősebb volt, mint vidéken. A vállalatok számának rendkívül nagy eltérése folytán (a vidéken majd négyszer annyi gyári üzem volt, mint Budapesten), azok a különbségek, melyek szerint Budapesten 1910-ben az alkalmazottak illetményeire 21·4, a vidéken 26·8, s másfelől a művezetők járandóságaira Budapesten 4·7, vidéken pedig 9·5 millió koronát fizettek ki, nyilván főképp abból erednek, hogy Budapesten, a magyar közgazdasági élet centrumában, a vállalkozóknak általában jóval nagyobb fizetéseket kell fizetniök, semmint a vidéken.

De fokozott mértékben meglátszik Budapest és a vidék különbsége akkor, ha az alábbi számokra tekintünk, melyek a férfi- és női munkásokat aszerint csoportosítják, hogy mekkora heti munkabért kaptak:

55. tábla. A gyárimunkásság megoszlása a munkabérek nagysága szerint 1910-ben Budapesten és vidéken.

	A 6 K-nál kevesebb	6—10	10·1—14	14·1—20	20·1—30	30·1—40	40·1—50	50·1—60	60·1—70	70·1-nél több
korona hetibért kapott										
a) Férfi munkások száma.										
Magyarország	5.580	20.368	42.891	73.665	68.091	30.982	13.890	5.136	1.770	675
Budapest ..	372	1.189	2.409	12.966	24.879	14.471	7.244	2.970	953	394
Vidék	5.208	19.179	40.482	60.699	33.212	16.511	6.646	2.166	817	281
b) Férfi munkások százaléka.										
Magyarország	2·1	7·8	16·3	28·0	25·9	11·8	5·3	1·9	0·7	0·2
Budapest ..	0·5	1·7	3·6	19·1	36·6	21·3	10·7	4·5	1·4	0·6
Vidék	2·8	10·4	21·9	32·8	17·9	8·9	3·5	1·2	0·4	0·2
c) Női munkások száma.										
Magyarország	9.275	29.823	27.427	17.043	2.102	275	47	15	—	—
Budapest ..	902	4.013	6.967	6.640	1.295	198	37	3	—	—
Vidék	8.373	25.810	20.460	10.403	807	77	10	12	—	—
d) Női munkások százaléka.										
Magyarország	10·7	34·7	31·8	19·8	2·5	0·3	0·1	0·1	—	—
Budapest ..	4·5	20·0	34·7	33·1	6·5	0·9	0·2	0·1	—	—
Vidék	12·7	39·0	31·0	15·8	1·2	0·1	0·1	0·1	—	—

A férfi munkások közül *Budapesten* alig volt olyan rész, amely heti 10—14 koronánál kisebb bérrel lett volna kénytelen beérni s a munkásság nagy tömegei 14—20, 20—30, 30—40 korona heti bérkereset felett rendel-

keztek olyanformán, hogy a férfi munkásoknak csaknem több, mint $\frac{1}{3}$ -része a középhelyen említett 20—30 korona hetibért kapta. A vidéken ezzel szemben minő nagy az eltérés! A vidéken a férfimunkásság $\frac{1}{10}$ -része csupán 6—10 korona hetibérré kiszámítható bért kapott; 10—14 koronát több, mint $\frac{1}{5}$ -rész, úgyhogy a 14 koronáig terjedő heti bérhatáron innen maradt a munkásság 35·1%-a, szemben a Budapesten található 5·8%-al. A vidéki tendenciának azután pontosan megfelel az, hogy a munkásság szinte pontosan $\frac{1}{3}$ -része 14—20 korona hetibért tudott megkeresni a gyári üzemekben s noha a munkásság nagy többsége itt a 10—14, 14—20 s 20—30 koronás bérkategóriába esik, e kategória szélső értékei jóval inkább húznak az alacsonyabb, mint a magasabb munkabér felé.

Azt, hogy a női gyári munkásság munkabérviszonyai köztudomás szerint sokkal rosszabbak, mint a férfimunkásságé, adatközlésünk is híven megerősíti. *De talán még frappánsabban jelentkezik az a hatalmas különbség, amely a női munkásság tekintetében is a vidék rovására megállapítható.* Budapesten ugyanis a női gyári munkáselem csaknem 90%-ában 6—20 korona bért élvez, de ebből az arányból 34·7% esik a 10—14 koronás bérkategóriára. A vidéken pedig 82·7% jut a bezárólag 14 koronás, de ennek az arányszámnak csaknem fele (39%) a rossz viszonyokat jelentő 6—10 korona bércsoportra.

Ezekhez a számokhoz aligha kell bővebb kommentár. Világosan jelzik azt, hogy a vidéki ipar termelési költségei számításába sokkal kisebb tétellel kénytelen beállítani a munkabéreket, mintsem a Budapesten megtelepült ipar. S ha igaz is, hogy ezt részben azért teheti, mert a vidéken a munkásság megélhetése is olcsóbb, másfelől a rideg üzleti számítás ebben az alakulásban csak azt láthatja, hogy az olcsóbb termelés bizonyos feltételei inkább meg vannak vidéken, mint Budapesten. *Hogy ez a felismerés nem kezdettől fogva nyilvánult meg, volt egyik jeles oka nyilván annak a hatalmas ugrásszerű fejlődésnek, mely a budapesti iparnál 1900-ig mutatkozott s hogy a felismerés tényleg megtörtént, lehetett sok közül egyik oka annak, hogy a most említett ipari fejlődés később némileg meglassult.*

d) Az ipari részvénytársulatok.

Ismét más ágát markoljuk meg a magyar statisztikának akkor, amidőn az ipari részvénytársulatok néhány adatát idézzük. Szemlénket nagyobbára Budapestre korlátozva azért, mivel az ország egyéb részeiben székelő részvénytársulatokról csupán 1905 óta rendelkezünk adatokkal. 1892-től 1910-ig a budapesti részvénytársulatok száma és részvénytökéje és a tiszta nyereség és osztalék %-a így alakult, — megjegyezve, hogy az ipari részvénytársulati statisztikának tanulmányaink szempontjából hibája, hogy a székhelyhez tapad s anyaga nem bontható szét a telepek helye szerint.

56. tábla. A budapesti ipari részvénytársaságok főbb adatai az 1892–1910. években.

É v	Társulatok száma	Részvénytőke millió koronában	Tiszta nyereség %/o-ban	Osztalék %/o-ban
1892.....	71	143·8	8·2	7·3
1893.....	82	161·8	11·9	8·3
1894.....	98	204·5	10·0	7·9
1895.....	116	248·8	8·0	6·6
1896.....	137	292·5	6·2	6·1
1897.....	142	311·1	6·2	5·7
1898.....	149	324·1	5·9	5·7
1899.....	149	334·3	5·8	6·0
1900.....	163	377·4	5·1	5·9
1901.....	167	374·0	5·1	5·2
1902.....	164	366·6	4·0	4·6
1903.....	153	341·3	6·5	5·4
1904.....	155	348·4	8·5	6·3
1905.....	165	359·2	8·6	6·7
1906.....	191	396·7	9·3	6·9
1907.....	230	460·6	9·8	6·9
1908.....	274	517·9	8·9	6·6
1909.....	262	484·3	10·2	6·4
1910.....	289	504·8	12·9	8·2

Az 5 éves átlagok kiszámítását mellőztük, mert a tiszta nyereség és osztalék rovataiban megbízható számításokat nem tudtuk volna végezni. Ehhez az kellett volna, hogy ismerjük minden évről külön az arányszámokon kívül a létrehozásukon dolgozó komponenseket: azt, hogy az egyes években hány vállalat fizetett ennyi meg ennyi osztalékot vagy mérlegelt nyereséget, stb. Egyébként a legnagyobb mértékben figyelmet érdemel számsorunknak az a tanulsága, hogy 1898-tól kezdve 1904-ig az ipari részvénytársulatok száma nagyjában nem változott Budapesten s a századforduló tájékán mutatkozó fellendülést is hamarosan követte csaknem ugyanakkora mértékű depresszió, 1905 után a részvénytársulati alapítások jelentősége Budapest ipari életében egyre nagyobb arányokban bontakozott ki s 1910-re már Budapesten majdnem kétszer annyi ipari részvénytársulat tartott üzemben gyári vállalatokat, mintsem az 1897–1905. évek átlagában.

Megfigyelésünknek ebben a részletében tehát szintén pontosan észlelhetjük azoknak a kedvezőtlenebb viszonyoknak hatását Budapest gazdasági életében, melyről számos esetben tettünk már említést.

S éppen olyan mértékben tapasztalhatjuk ezeknek az éveknek emlékezetes voltát akkor is, ha pillantásunk a részvénytársulatok száma helyett a

részvénytársulatok részvénytőkéinek adataira esik. Amilyen mértékben rapid volt bezárólag 1896-ig a részvénytársulati tőke emelkedése, (hiszen 6 év alatt e tőkék összege több, mint megduplázódott), olyan mértékben meglassúbodott a fejlődés rohama 1905-ig 10 év; alatt e tőkék alig 20%-kal tudtak gyarapodni. Csak az 1906-ot követő évek hoztak ismét nagyobb mozgalmat a részvénytársulati tőkékbe, bár az 1905-től 1910-ig tapasztalt fejlődés sem tett többet ki most, mint körülbelül 40%-ot.

S amint vizsgálódásaink imént érintett szakaszában az 1900 körüli évek kedvezőtlen voltát látszólag alaposan megindokolták a statisztikának számai, *ugyanúgy az igazoló szerepét töltik be azok az arányszámok is, melyek a tiszta nyereség és az osztalék évenként kiszámítható %-aira vonatkoznak.* 1898 után a tiszta nyereség %-a (különösen a 90-es évek elején tapasztalt arányokhoz képest) hirtelen szinte felére, majd csaknem a harmadrészére csökkenik s nagyon alkalmas a Budapest ipari életében ez időtájt jelentkező depressziónak bizonyítására. Az osztalékban ez talán nem olyan mértékben mutatkozik, de mégis mutatkozik s noha a vállalatok osztalékpolitikája többnyire nem szokta hiven követni a tiszta nyereség ingadozását (az osztalékpolitikában világosan felismerhető az egységességre való törekvés), *mégis az iparvállalatok 1900—1903 közötti nehéz helyzete jól megfigyelhető az ekkor legalacsonyabb szinten maradt osztalékszázalékokban is.*

Vessünk rövid pillantást azokra a számokra, amelyek *Magyarország összes ipari részvénytársulataira* vonatkoznak (csak a hazaiakra, a külföldi kézben lévőkre nem). E számok közül a tiszta nyereség és az osztalék rovatainál nem tudnók a vidékre eső %-ot megállapítani s ezért be kell érünk a Magyarországra vonatkozó számok közlésével. A számok, melyek csak 1905-től állanak rendelkezésünkre, így is nagyon érdekesek:

57. tábla. Ipari részvénytársaságok Magyarországon az 1905—1910. években.

É v	Társulatok száma	Részvénytőke millió koronában	Tiszta nyereség %-ban	Osztalék %-ban
1905.....	393	471·1	12·0	8·0
1906.....	395	513·5	11·7	6·9
1907.....	468	551·1	12·3	7·3
1908.....	558	661·1	12·0	7·4
1909.....	622	706·1	12·0	7·5
1910.....	703	765·4	12·4	7·6

Maga az a körülmény, hogy 1905-től 1910-ig a vidéki ipari részvénytársulatok száma, e szám megállapítása vidéken — s a részvénytőkéké — nem ütközik nehézségbe, 230-ról 414-re emelkedett, *mutatja a nagy*

Jellendülést, mely ebben az időszakban a vidéken az ipari részvénytársulatok alapítása körül jelentkezett. A vidéken majdnem pontosan ugyanúgy háromnegyedréssznyivel nőtt meg e részvénytársulatok száma, mint Budapesten. És roppant különbség mutatkozott a befektetett részvénytőkék nagysága tekintetében. Budapesten az 1905. évi részvénytőkének csak mintegy 40%-a volt az, ami pluszként járult hozzá a következő 5 év alatt a részvénytőkék állományához; a vidéken az emelkedés aránya hozzávetőlegesen 140% volt, több mint háromszorakkora tehát, mint a fővárosban. Igaz, hogy ismét azt lehet mondani erre, hogy a vidéken nagyobbak kellett lenni a fejlődés %-ának, mert hiszen ott 1905-ben az ipari vállalatok részvénytőkéje általában kicsiny volt, ami meg is felel a valóságnak. Csakhogy ezzel szemben a vidék fejlődését jól érzékeltetik azok a számok, amelyek azt mutatják, hogy a vidéki ipari részvénytársulatok részvénytőkéje nem is egészen harmadrésznyi alapról elindulva tudott majdnem ugyanakkora gyarapodást elérni, mint a budapestieké, úgyhogy míg 1905-ben a vidéki ipari vállalatok részvénytőkéje az országban mindenütt fellelhető ipari vállalati részvénytőkéknek 25%-át sem tette, addig már 1910-ben a 33%-ot is túlhaladta.

De nemcsak ezt vehetjük ki számainkból, hanem azt is, hogy a vidéken az ipari részvénytársulatok (minden fenntartás ellenére) rentábilisabbak lehettek, mint Budapesten. Megfigyelésünk hatéves folyamán Magyarország egészében szemmeláthatólag sokkal magasabb %-nyi nyereséggel zárták az ipari részvénytársulatok mérlegeiket, semmint csupán Budapesten; ez világosan kitűnik akkor, ha a budapesti átlagokat az országos átlagokkal hasonlítjuk össze. Könnyűszerrel meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy a század első évtizedének végefelé a vidéki ipari részvénytársulatok 14—15%-kal tudták zárni mérlegük tiszta nyereségrovatát. Ez már igen tekintélyes különbségeket tár fel a vidéki vállalatok javára. Az osztalék százalékában ekkora különbségeket nem látunk, noha — az 1910. évet kivéve — (mikor úgy látszik, a budapesti intézetek valamivel jobb osztalékot fizettek, mint a vidékiek) mégis mindenkor megállapítható a vidéki vállalatok kedvezőbb helyzete.

A részvénytársulati statisztika közlési módszere, — amennyiben adatainak iparágak, illetve ipari főcsoportok szerint való tagolására vagyunk kíváncsiak, — ugyan 1906-tal megváltozott, de így sem lesz érdektelen, ha a kétféle közlési mód szerint igyekezünk beszámolni arról, hogy az egyes iparágakban (később ipari főcsoportokban) mennyi volt évenként a nyereség és az osztalék %-a. Nem lehetetlen, hogy problémánk vizsgálatait szempontjából itt is rábukkanunk néhány érdekes adalékra.

58. tábla. A Budapesten székelő ipari részvénytársaságok nyereség- és osztalék százaléakai 1901-től 1910-ig s a magyarországi hasonló adatok 1906-tól 1910-ig.

Ipari főcsoport	Ny.		O.		Ny.		O.		Ny.		O.	
	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910		
<i>Budapest.</i>												
I. Malomipar	1.6	3.5	8.2	5.5	7.9	5.0	7.5	5.3	-0.3	4.2		
II. Szesz- és söripar	7.4	6.6	8.3	7.7	7.5	8.1	13.5	9.0	15.0	10.5		
III. Cukoripar	17.5	13.9	13.6	9.9	13.1	9.4	11.3	9.1	12.6	9.8		
IV. Vas- és gépipar	6.9	6.2	5.7	5.6	9.0	7.1	10.6	8.6	11.1	8.7		
V. Bánya- és kohóipar	3.1	4.3	4.2	4.2	5.9	5.2	7.2	5.2	7.7	5.7		
VI. Kő- és olajipar	7.5	6.6	0.0	3.9	5.7	2.8	1.7	9.8	13.4	9.2		
VII. Építőipar	-2.1	4.6	6.0	4.6	10.1	6.2	9.1	6.1	10.1	6.5		
VIII. Nyomdaipar	-2.9	2.1	10.0	1.6	2.8	1.2	3.9	3.3	6.0	5.0		
IX. Egyéb iparágak	5.1	4.4	2.9	3.7	4.0	4.2	6.2	4.7	7.2	5.1		
<i>Budapest.</i>												
I. Vas- és fémpipar	17.9	10.8	18.5	10.9	19.7	12.3	19.2	11.9	16.6	10.8		
II. Gépgyártás stb.	11.2	7.7	10.3	6.4	13.3	7.7	12.2	7.7	13.0	7.7		
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar	8.1	5.1	6.2	4.2	13.1	8.5	11.8	7.6	11.8	7.3		
IV. Fa- és csontipar	7.6	5.3	5.2	2.6	3.5	1.5	2.7	1.3	2.9	1.6		
V. Bőr- stb. ipar	9.7	7.4	8.9	7.2	13.2	8.3	13.2	8.1	12.8	8.7		
VI. Fonó- és szövőipar	7.5	4.3	9.4	5.5	3.9	2.2	2.6	1.8	3.1	1.8		
VII. Ruházati ipar	—	—	—	—	16.0	6.0	5.6	1.8	8.2	5.1		
VIII. Papirosipar	4.6	3.3	2.5	—	5.9	3.3	5.0	2.8	5.2	3.0		
IX. Élelmezési ipar	10.7	6.7	12.9	8.2	11.7	8.2	12.5	8.3	13.0	9.0		
X. Vegyészeti ipar	11.8	5.5	8.8	3.8	6.6	3.4	6.4	3.8	4.3	3.0		
XI. Építőipar	1.9	1.7	0.3	—	0.9	0.4	4.2	1.2	6.3	2.8		
XII. Sokszorosító- és műipar	9.8	4.9	8.9	0.4	10.6	6.0	9.3	5.6	9.9	6.2		
<i>Magyarország.</i>												
I. Vas- és fémpipar	17.6	10.9	19.1	11.4	19.9	12.4	20.4	12.7	19.4	12.5		
II. Gépgyártás stb.	9.7	6.2	10.4	6.6	12.9	7.8	11.1	7.3	13.8	7.8		
III. Kő-, föld-, agyag- stb. ipar	14.2	4.4	7.9	5.0	13.5	8.5	14.0	7.8	14.0	8.5		
IV. Fa- és csontipar	7.2	4.2	7.1	3.8	4.9	2.3	4.0	2.2	4.3	2.4		
V. Bőr- stb. ipar	9.7	6.8	8.0	5.7	11.3	6.6	9.0	5.5	10.0	6.7		
VI. Fonó- és szövőipar	10.2	7.3	12.3	7.6	9.9	6.7	10.0	6.5	7.7	4.7		
VII. Ruházati ipar	11.4	8.9	15.2	9.6	19.9	9.1	20.9	9.7	16.0	8.9		
VIII. Papirosipar	14.2	7.0	9.6	3.6	5.9	1.6	6.9	2.3	8.4	3.4		
IX. Élelmezési ipar	10.8	6.6	13.5	8.3	13.2	8.6	13.4	8.7	13.2	8.5		
X. Vegyészeti ipar	11.1	6.1	15.0	7.3	8.2	4.4	7.6	4.8	9.7	6.7		
XI. Építőipar	3.6	2.5	1.5	0.1	1.6	0.9	5.0	2.1	6.3	3.1		
XII. Sokszorosító- és műipar	12.0	5.9	12.6	5.8	13.4	7.5	12.9	7.7	12.8	7.9		
Összesen	11.7	6.9	12.3	7.3	12.0	7.4	12.0	7.5	12.4	7.6		

1901-ben az ipari főcsoportok között Budapesten 2 olyan akadt, melyben a vállalatok összessége végeredményben mérlegét nyereség helyett veszteséggel zárta. Az építőipar és a nyomdaipar. Velük szemben a cukoripar kiváltságosan magas nyereségi százalékaival jobbra tudta fordítani a budapesti ipari részvénytársulatok ezévi mérlegeit. 1902-ben a vállalatok tulajdonképpen még rosszabb módon végezték üzleti évüket; főleg az építőipar, de a kő- és olajiparnak is rossz esztendeje volt. 1903-mal már némi javulás mutatkozik az kivétel nélkül minden olyan ipari főcsoportban

érvényesül, mely előbb aránylag kisebbszázalékú nyereséggel dolgozott. A javulás 1904-ben számos ipari főcsoportban (érdekes módon egyéb példák mellett a cukoripart kivéve) tovább folytatódik s 1905-ben sem hagy alább, noha akkor pl. a malomipari részvénytársulatok ugyancsak rossz évet éltek át.

1906-tól kezdve a feldolgozás, mint említettük, egészen más módszert követ, de annyiban (legalább tanulmányunk szempontjából) különösen érdekes módszert, hogy ez évekről — hasonló feldolgozással, mint a budapestieket — ismerjük az egész ország adatait is. Módunk van tehát arra, hogy ipari főcsoportok szerint is áttekintsük az adatok tanulságait.

A vas- és fémiparban a budapesti ipari részvénytársulatok nyeresége minden esztendőben kisebb volt, mint az országos átlag; ebből az következik, hogy a vidéki vállalatok több nyereséget mutattak ki, mint a budapestiek. Különösen áll ez 1910-re, amidőn a két arányszám között jelentékeny különbség alakult ki. A gépgyártásnál a helyzet változik; hol a budapesti, hol az országos átlag volt itt nagyobb: egyik esetben a vidéki, máskor ismét a budapesti vállalatok dolgoztak több nyereséggel. 1910-ben mindenesetre a vidékiek. A kő-, agyag- stb. iparban az előny állandóan a vidék javára mutatkozik, néhány évben (1906, 1909, 1910) jelentékeny mértékben. Nem más a helyzet a fa- és csontiparban sem, noha (úgy látszik) ez ipari főcsoport vállalatai mindig kevesebb nyereséggel voltak kénytelenek beérni; ennek ellenére a vidék javára látszó előny 1907-től kezdve állandóan nagy volt. A bőriparnál a budapesti vállalatoké a jobb szereplés. De már a fonó- és szövőiparnál ismét fordul a kocka s különösen az utóbbi években láthattuk azt, hogy a vidéki fonó- és szövőipari részvénytársulatok sokkal jobb helyzetben vannak; 1909-ben pl. a vidéken az ipari vállalatok nyereségi százaléka majd négyszer-akkora volt, mint Budapesten.

A vidéken a ruházati ipari részvénytársulatok a megfigyelés minden időszakában kiválóan nagy nyereséget elérő vállalatok voltak; a legnagyobb nyereségi százalékokat a vas- és fémipar mellett ezek a vállalatok érték el. Budapesten is majdnem ez volt a helyzet 1908-ban; azután már kevésbbé.

A papirosipar részvénytárságai ismét csak a vidéken zártak jobban, amint erre adatainkból következtetni lehet, semmint Budapesten; mindössze az 1908. év kivétel: ekkor a helyzet Budapesten és a vidéken egyforma volt. Az élelmezési ipari részvénytársulatok tekintetében minden évben megint csak a vidéki vállalatok álltak jobban, noha a különbség többnyire kisebbmértvű, — 1906-ban és 1910-ben egészen minimális volt. A vegyészeti ipar egy esztendőben, 1906-ban örvendett Budapesten jobb helyzetnek, mint a vidéken, a többi években állandóan a vidéki vállalatok számoltak több, 1907-ben és 1910-ben sokkal több nyereséggel. Az építőipari részvénytársulatok helyzete 1908-ig Budapesten és vidéken egyaránt nem volt kedvező, csak 1909 után kezd némi javulás mutatkozni. Míg 1909-ig a budapesti építővállalatok nyereségi százaléka mégis nagyobb

volt, mint a budapestieké: 1910-ben a nyereségi százalékok egyszintre kerültek. A sokszorosító- és műipar az általános szabálynak hódol akkor, midőn a budapesti részvénytársulatok nyereségi százalécai itt is mögötte maradnak minden évben, még pedig szinte egyforma határozottsággal a vidéki vállalatok %-ainak.

Amint tehát az ipari részvénytársulatok átlagában, úgy szinte kivétel nélkül valamennyi ipari főcsoportban ritka egyértelműséggel lép újra meg újra fel az a tény, mely szerint a vidéki ipari részvénytársulatokba fektetett tőkéknek magasabb a kamatozása, mint a budapesti vállalatokba fektetett tőkéké. 1906-ban a helyzet még nem ez volt s nem tudjuk, hogy korábban miképp alakult az. De ha visszagondolunk arra a fejlődésre, melyet nyomról-nyomra tudtunk beigazolni a vidék ipari életében, azt hisszük, nem sok optimizmus kell ahhoz, hogy az imént lezárt fejtegetéseinkben újból bizonyosságát látjuk annak, hogy a vidék gazdasági evolúciója a legjobb úton volt afelé, hogy természetes erejének megfelelő módon érvényesüljön az egész ország gazdasági életében. A tőke mindinkább kezdte jobban felismerni a gyümölcsötetésnek, a kiaknáthatásnak azokat az útjait, melyek a vidéki befektetések képében tárultak föl. S amint előbb a nagy budapesti tőkeközpont — némi túlzással ezt mondhatjuk — szívesebben vagy legszívesebben csak olyan vállalatokba fektette be pénzét, melyek közvetlenül a tőke sorsa intézőinek szeméi előtt dolgoztak, amelyek szinte bármely pillanatban ki voltak tapogathatók, úgy a század első évtizedében s valószínűleg jórészt az évtized második évötödében is, egyre-másra jobban küldi el Budapest tőkéje a maga csapatait a vidéki vállalkozásokba. Hogy, mint más helyen kimutattuk, a vidéki tőkeképződés ebben az időszakban jobban megindult, ez a folyamat ismét további segítője volt a vidéki ipar nekibuzdulásának. Az összefüggések konkluziójául a népesedés alakulására gyakorolt hatásokat ezúttal talán nem is kell már okvetlenül hangoztatnunk.

e) *Budapest-környéki községek és városok vállalati statisztikájának tanulságai.*

Mielőtt végleg búcsút vennénk tanulmányaink iparstatisztikai vonatkozású vizsgálataitól, a vállalati statisztika anyagára visszatérve módját kell keritenünk, hogy a *Budapest-környéki városok és községek ipari vállalatainak* 1900—1910 között észlelhető fejlődésével is külön foglalkozunk. Sajnos, az 1890-ik évi népszámlálás idején a vállalati statisztika feldolgozása még nem tartalmazott községi anyagot s csupán az említett két népszámlálás közléseire kell szorítkoznunk. Ez bizonyos mértékig hiánya tárgyalásunknak. Másfelől azonban azok a számok, melyeket felhasználhatunk, bőségesen elegendők annak az igazolására, amit már fentebb is érintettünk, hogy tudniillik a Budapest-környéki városok és községek gyors szaporodását hiba volna egyszerűen Budapest szomszédságának tulajdonítani, mint ahogy

Budapest szaporodását sem volna helyes egyszerűen Budapest úgynevezett «vonzóerejére» visszavezetni. Amint Budapest tüneményes népszaporodása valóságban természetes következménye volt annak a páratlan geográfiai adottságnak, mely a Kárpátok alatt elterülő Dunakönyök vidékét Magyarország gazdasági központjává avatta s amelynek központi jellegét más államban szinte sehol sem tapasztalható központi irányú vasúti közlekedési hálózat bátyázta körül, úgy a Budapest-környéki községek és városok nagy népszaporodásában is valóban jó része volt a hely fekvésének. Akkor, amidőn Budapestnek az ország közlekedési hálózatában elfoglalt domináló szerepe kialakult, még szinte a küszöbére sem értünk (a mult század 50-es, 60-as éveiben) annak a hatalmas gazdasági fejlődésnek, amely Magyarországra virradt a 70-es, 80-as és 90-es években. De a természetes és mesterséges közlekedési fővonalaknak a budapesti centrum felé való futása és futtatása a jó ítélőképességgel bíró közgazdász előtt már eleve valószínűvé tette, hogy Magyarország közgazdaságának átalakulása, az egyoldalú őstermelő államból ipari és mezőgazdasági állam felé való fejlődés előbb-utóbb ott fog nagyszabású ipartelegeket emelni és kereskedelmi s hitelvállalatokat létesíteni, ahol az országban termett javak kicserélése mintegy kényszerűen folyik.

A magyar statisztika egyik legnagyobb értéke, Schwartner Márton már a XIX. század legelején megjósolta Pest páratlanul nagy fejlődését!

Egy cseppet sem kell tehát csodálkozni azon, hogy akkor, midőn Magyarország ipari és kereskedelmi életében a kapitalista gazdálkodás jobban kezdett érvényesülni, ennek első jól megfigyelhető jelei éppen a budapesti központhoz tapadtak. Budapestnek, hogy gazdasági élete azokat a feladatokat, melyekre vállalkozott, megoldhassa, népességre, friss munkaerőtömegekre volt szüksége s ez volt az az indok, mely a népesség szaporodásának a fővárosban újra meg újra tápot adott. De éppen, hogy ez a gyors szaporodás, mely Budapest népesedését jellemezte, nem valami különleges erők hatása, hanem a közgazdasági életben mindenkor jelentkező hatások eredménye, mely egy ország népességét oda telepíti, ahol konjunktúra van (nomád népeket oda, ahol még szabad legelő van, a modern népeket, ahol több a munkaalkalom), megmagyarázza teljes egészében azt is, hogy a Budapest környékén fekvő egyéb települések, jórészt ugyanazon okok nyomása alatt, mint Budapest, de nem Budapest hatása folytán népességük száma tekintetében oly nagy fejlődésen mentek keresztül. E fejlődés ismertetése nem tartozik tanulmányaink közé. Azt azonban ki kell mutatnunk, hogy a Budapest-környéki városok és községek ipari vállalatainak képében is nagy változások történtek 1900 után, amelyek sok tekintetben egyedül is meg tudják magyarázni azokat a változásokat, melyeket statisztikusaink néha egyszerűen Budapest vonzóerejének, vagy szomszédságának tulajdonítanak. Induljunk ki azokból a számokból, amelyek a Budapest-környéki települések ipari vállalatainak számát mutatják be 1900-ban és 1910-ben:

59. tábla. A Budapest-környéki városok és községek vállalatai 1900-ban és 1910-ben.

Város vagy község neve	Segéd nélküli	1	2	3-5	6-10	11-20	20-nál több	Összesen
		segéddel dolgozó vállalatok száma						
a) 1900-ban.								
Alag	—	—	—	—	—	—	—	—
Albertfalva	30	8	13	16	5	—	—	72
Békásmegyer	39	13	7	1	—	—	2	62
BudafoK	148	54	26	34	14	3	5	284
Budakalász	42	9	6	6	3	—	3	69
Budakeszi	86	22	18	8	1	—	—	135
Budaörs	74	22	20	17	4	1	—	138
Cinkota	66	20	9	5	1	—	—	101
Csepel	64	30	19	9	1	1	2	126
Dunaharaszti	71	18	10	7	—	—	—	106
Dunakeszi	30	11	11	5	—	—	1	58
Erzsébetfalva	260	82	52	47	12	2	6	461
Kispest	281	82	52	40	16	1	7	479
Kistarcsa	12	4	—	—	—	—	—	16
Kistétény	13	2	4	6	—	—	—	25
Nagykovácsi	31	11	2	7	—	1	1	53
Nagytétény	69	20	13	9	1	—	—	112
Pesthidegkút	23	13	3	3	—	—	1	43
Pestszentlőrinc	—	—	—	—	—	—	—	—
Pestújhely	—	—	—	—	—	—	—	—
Rákoscsaba	39	12	5	2	—	—	—	58
Rákoskeresztúr	87	32	12	8	1	—	—	140
Rákosliget	—	—	—	—	—	—	—	—
Rákospalota	197	67	16	19	4	2	2	307
Rákosszentmihály	—	—	—	—	—	—	—	—
Soroksár	143	61	37	28	2	2	3	276
Újpest	1.033	291	157	177	84	16	15	1.773
Összesen	2.838	884	492	454	149	29	48	4.894
b) 1910-ben.								
Alag	22	4	3	4	—	1	—	34
Albertfalva	26	9	5	13	6	—	—	59
Békásmegyer	55	20	7	4	1	1	—	88
BudafoK	174	78	52	44	18	10	11	387
Budakalász	42	16	4	5	4	—	4	75
Budakeszi	88	37	26	15	—	—	—	166
Budaörs	81	40	18	18	4	2	—	163
Cinkota	131	22	16	25	8	3	3	208
Csepel	146	47	33	27	4	4	3	264
Dunaharaszti	99	35	11	17	1	—	1	164
Dunakeszi	54	15	14	9	—	2	—	94
Erzsébetfalva	579	184	100	90	37	15	13	1.018
Kispest	529	170	80	93	50	14	10	946
Kistarcsa	23	7	4	4	—	—	1	39
Kistétény	22	9	8	6	4	2	—	51
Nagykovácsi	34	11	7	3	2	—	1	58
Nagytétény	104	29	9	24	3	2	—	171
Pesthidegkút	33	16	6	6	2	3	1	67
Pestszentlőrinc	127	49	22	18	9	5	6	236
Pestújhely	132	36	17	6	4	1	—	196
Rákoscsaba	66	23	15	13	1	1	—	119
Rákoskeresztúr	93	26	17	15	3	—	1	155
Rákosliget	52	12	6	7	4	—	—	81
Rákospalota	360	134	61	55	12	7	7	636
Rákosszentmihály	141	41	24	31	3	1	—	241
Soroksár	218	82	49	52	10	7	4	422
Újpest	1.259	389	224	272	127	47	41	2.359
Összesen	4.690	1.541	838	876	317	128	107	8.497

Ezek a számok eloszlatnak minden kétséget afelől, mintha kizárólag a lakhatás szempontjából Budapestről kiszorult budapesti munkásság volna az az elem, mely túlnyomó részben a Budapest-környéki városok és községek népességét megduzzasztotta volna. Ezekből az adatokból iziben kitűnik az, hogy az ipari vállalatoknak 1900-ban ezekben a községekben észlelt állapota is nagy fejlődésen ment keresztül a következő 10 év folyamán. Annál érdekesebb fejlődést mutatván, hogy míg a segédnélküli, továbbá 1, 2, valamint a 3—5 segéddel dolgozó vállalatok száma a 10 év alatt nem emelkedett kétszeresére, addig a 6—10, továbbá a 20-nál több segéddel dolgozó vállalatok száma több, mint kétszer, a 11—20 segédű vállalatoké pedig több, mint négyszer lett nagyobb 1910-ben. Nyilvánvaló, hogy ez a fejlődés nem volt akkora, (nem is lehetett), mint aminő Budapesten, de nagymértékű volt s ha az 1900. évi alapról számítjuk a fejlődést 1910-ig, arányszámok szerint (ami persze jelen esetben nem volna egészen helyes számítási mód) a budapestit felülmutta.

Mint különösen olyan községeket (városokat), melyekben a vállalati statisztika az ipar nagy előrehaladásáról tesz tanuságot, kell említenünk Erzsébetfalvát, ahol az ipari vállalatok száma több, mint kétszeresére gyarapodott; Kispestet, ahol e gyarapodás szinte pontosan kétszeres volt, sőt a korábban idetartozott Pestszentlőrinc figyelembevételével két és félszeres; Rákospalotát (melyhez előbb Pestújhely is tartozott: Széchenyi-telep néven), ahol az ipari vállalatok száma 1910-ben csaknem háromszorosa volt az 1910. évi számnak; Újpestet, ahol az ipari vállalatok száma már 1900-ban is igen nagy volt s mely a század elején is csaknem 600 ipari vállalattal tudta vállalatainak számát növelni; Csepelt, a nagy gyári központot, mely talán legtisztábban mutatja azt, hogy egy Budapest-környéki község lakossága merőben függetlenül is fejlődhetik Budapesttől; Budafokot, Cinkotát stb.

De talán még érdekesebbek azok az adatok, melyek a 20-nál több főnyi segédszeméllyel dolgozó vállalatokra vonatkoznak:

60. tábla. A 20-nál több főnyi segédszeméllyel dolgozó ipari vállalatok száma és segédszemélyzetének létszáma a Budapest-környéki községekben és városokban.

Város vagy község neve	segéddel dolgozó vállalatok								Összesen
	21—50	51—100	101—200	201—300	301—500	501—700	701—1000	1000-nél több	
A) Száma.									
a) 1900-ban.									
Békásmegyér	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Budafok	3	1	—	1	—	—	—	—	5
Budakalász	3	—	—	—	—	—	—	—	3
Csepel	—	—	—	1	1	—	—	—	2
Dunakeszi	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Erzsébetfalva	4	1	1	—	—	—	—	—	6
Kispest	2	4	—	1	—	—	—	—	7
Nagykovácsi	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Pesthidegkút	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Rákospalota	2	—	—	—	—	—	—	—	2
Soroksár	3	—	—	—	—	—	—	—	3
Újpest	5	6	1	1	1	1	—	—	15
Összesen	25	14	2	4	2	1	—	—	48

Város vagy község neve

	21—50	51—100	101—200	201—300	301—500	501—700	701—1000	1000-nél több	Összesen

segéd-
dolg-
ozó
vállalatok
száma

b) 1910-ben.

Budafok	3	4	2	1	1	—	—	—	11
Budakalász	2	2	—	—	—	—	—	—	4
Cinkota	2	1	—	—	—	—	—	—	3
Csepel	1	—	—	1	—	—	—	1	3
Dunaharaszti	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Erzsébetfalva	6	4	1	1	—	1	—	—	13
Kispest	2	—	4	2	1	—	—	1	10
Kistarcsa	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Nagykovácsi	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Pesthidegkút	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Pestszentlőrinc	3	—	3	—	—	—	—	—	6
Rákoskeresztúr	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Rákospalota	2	4	—	—	—	—	—	1	7
Soroksár	2	2	—	—	—	—	—	—	4
Újpest	18	10	6	4	—	2	—	1	41
Összesen	44	28	16	9	2	3	1	4	107

B) Munkáslétszáma.

a) 1900-ban.

Békásmegyer	46	52	—	—	—	—	—	—	98
Budafok	83	96	—	210	—	—	—	—	389
Budakalász	109	—	—	—	—	—	—	—	109
Csepel	—	—	—	270	316	—	—	—	586
Dunakeszi	—	63	—	—	—	—	—	—	63
Erzsébetfalva	126	52	119	—	—	—	—	—	297
Kispest	77	287	—	212	—	—	—	—	576
Nagykovácsi	21	—	—	—	—	—	—	—	21
Pesthidegkút	23	—	—	—	—	—	—	—	23
Rákospalota	63	—	—	—	—	—	—	—	63
Soroksár	108	—	—	—	—	—	—	—	108
Újpest	144	425	157	230	392	521	—	—	1.869
Összesen	800	975	276	922	708	521	—	—	4.202

b) 1910-ben.

Budafok	90	266	261	252	334	—	—	—	1.203
Budakalász	84	139	—	—	—	—	—	—	223
Cinkota	66	67	—	—	—	—	—	—	133
Csepel	21	—	—	268	—	—	—	1.737	2.026
Dunaharaszti	—	87	—	—	—	—	—	—	87
Erzsébetfalva	169	343	105	251	—	573	—	—	1.441
Kispest	45	—	650	478	413	—	—	1.358	2.944
Kistarcsa	—	—	—	—	—	—	834	—	834
Nagykovácsi	24	—	—	—	—	—	—	—	24
Pesthidegkút	35	—	—	—	—	—	—	—	35
Pestszentlőrinc	98	—	458	—	—	—	—	—	556
Rákospalota	68	377	—	—	—	—	—	1.921	2.366
Rákoskeresztúr	21	—	—	—	—	—	—	—	21
Soroksár	60	139	—	—	—	—	—	—	199
Újpest	516	676	876	912	—	1.202	—	2.107	6.289
Összesen	1.297	2.094	2.350	2.161	747	1.775	834	7.123	18.381

A Budapest-környéki városokban és községekben tehát 10 év leforgása alatt a nagyipari vállalatok nagy hódítást végeztek. S itt is a legnagyobb mértékben figyelmet érdemlő a fejlődésnek az a tendenciája, hogy a nagyipari vállalatok magasabb fokozataiban a fejlődés élesebben szembetűnik. A 21—50 főnyi segédszemélyzettel dolgozó vállalatok száma nem duplázódott meg 10 év alatt; az 51—100 segéddel dolgozóké éppen kétszeresre, a 101—200 főnyi munkást foglalkoztató ipari vállalatok száma 2-ről 16-ra emelkedett, ilyképp 8-szoros fejlődést mutatva. A 201—300 segédű vállalatok száma 1910-ben szintén 9 volt, a korábbi 4 helyett. S ha a 301—500 segédű vállalatok számában nem is látunk változást, annál inkább megkapó a feljebb jelentkező fejlődés: Budapest környékén 501—700 segédű vállalat 1900-ban csupán 1 volt, 1910-ben már 3, 701—1000 munkást összefogó 1900-ban egy sem s 1910-ben már egy, de ami talán legjellemzőbb, *a leghatalmasabb — 1000-nél több munkással dolgozó — vállalatok száma is 4 volt 1910-ben Budapest környékén, holott 10 évvel korábban egy sem találtatott ott.* Emlékezzünk vissza arra, hogy az 1000-nél több munkással dolgozó vállalatok száma Budapesten is csupán 3-mal nőtt meg a század első évtizedében. Hogy ezt a számot a Budapest-környéki fejlődés meghaladta, *teljes mértékben jogossá teszi azt az állásfoglalásunkat, hogy a Budapest-környéki lakosságot nem véljük minden további nélkül összefoghatónak a tulajdonképpeni Budapest népességével.*

Azt, hogy Csepelen a tölténygyár oly nagyszabású üzemmé nőtte ki magát; hogy Kispesten óriási gépgyár épült; hogy Újpesten elektrotechnikai gyár létesült, mely világhírű jelentőségre tett szert; hogy Rákospalotán vasúti műhely, Kistarcsán waggonygyár alakult, — mindmegannyi igen nagy munkáslétszámmal —, véleményünk szerint *hiba volna a legmesszebbmenő vonatkozásaiban, a népesség fejlődését irányító hatásaiban is — kizárólagosan legalább — a budapesti fejlődéssel egy kalap alá vonni.*

Ezek a szinte földből nőtt üzemek mindmegannyi jó bizonyágai annak, hogy az ipari fejlődés a modern közgazdasági életben annyira szoros kapcsolatban áll a közlekedéssel, hiszen mindmegannyi nagy ipartelep elhatározásának, létesítésének vagy fejlesztésének gondolata végső sorban a közlekedési lehetőségekben, azok páratlanul kedvező voltában szunnyadt. Ha Magyarország közlekedési politikája történetesen a múltban más rendszer szerint igazodik; *ha e közlekedési politika az ország egyes részeiben jobb lehetőséget adott volna számos, habár kisebb, gazdasági gócpont kialakulására, nagyon valószínű, hogy Budapest népessége — valamint a környék népessége sem — szaporodott volna olyan lóhalálában, mintha egy ideges kéz terelte volna össze Nagy-Magyarország periferiáiról is a munkaerőket budapesti és a Budapest-környéki centrumba.*

Temesvár és más, a régi Magyarország közgazdaságilag jelentősebb vidéki városainak példája is, melyeket fejlett vasúti vonalak kapcsoltak össze a tágabb értelemben vett környéken is, mutatja, hogy ezeknek a városoknak fejlődését mennyire az érdekkörükbe tartozó közlekedési hálózat kedvezőbb volta

irányította. De mutatják egyúttal annak agondolatnak igazságát is, hogy a Budapest-környéki telepek szaporodása is elsősorban az általános adott közgazdasági előnyökre vezetendő vissza, nem pedig egyszerűen Budapest szomszédságára.

A nagyobb ipari üzemeknek a Budapest-környéki községek és városok közgazdasági életében való jelentősége még inkább kitűnik akkor, ha a nagyipari vállalatkategóriákon belül azt vizsgáljuk, hogy a munkáslétszám miképpen alakult 1910-ben 1900-hoz képest.

Maga az a körülmény, hogy a nagyipari munkásság száma a 10 év alatt csaknem 14.000 fővel gyarapodott, a legnagyobb mértékben figyelmet érdemlő, hiszen ez a fejlődés aránylag nem sokkal kevesebb annál a fejlődésnél, melyet Budapesten észlelhettünk ugyanakkor s önmagában is nagy népességi szaporulatot tételez fel a Budapest-környéki településekben. De még érdekesebb az, hogy míg a nagyipari «kis»-üzemek munkáslétszáma 10 év alatt csupán másfélszeresére (a 21—50 segédűeké) vagy kétszeresre (51—100 segédűeké) tudott felnőni, addig a 101—200 segédű vállalatoké csaknem kilencszeresére, a 201—300 főnyi segédűeké több mint kétszeresére, az 501—700 segédű vállalatoké háromszorosára szaporodott fel, a még magasabb fokozatú vállalatkategóriák munkáslétszámának szaporodását pedig egyszerűen ki sem lehet számítani, annak folytán, hogy a 701—1000 főnyi munkást foglalkoztató üzemekben 834, az 1000-nél több főnyi munkássággal dolgozó vállalatokban pedig 7123 főnyi munkáslétszámot talált az 1910. évi vállalati statisztika, míg az 1900. évi egyet sem.

Ezekből az adatokból nyilván kitűnik, hogy a Budapest-környéki községeknek és városoknak gazdasági fejlődését s egyúttal népességük szaporodását olyan erők is mozgatták, melyek a valóságban Budapesttől függetlenek. Csupán a nagyipari vállalatokat hoztuk fel igazolásul, de hiszen nem kétséges, hogy hasonló eredményekre jutnánk akkor is, ha módunk volna a kisebb vállalatok létszámát is községenként bemutatni.

S ki csodálkoznék másfelől azon, hogy oly községekben, városokban, ahol az ipari vállalatok ilyen gyors tempóban szaporodnak s velük együtt a munkásság, valamint általában a lakosság száma is: egyre sűrűbben nyílnak üzletek is s telepednek meg szabadfoglalkozású egyének stb., a népesség egyéb társadalmi osztályaihoz tartozó népelemek tehát. Az egyik csak a nyitány, a másik a darab folytatása s készen van az eredmény: olyan fejlődés, mely elüt az ország sok más részében tapasztalt fejlődéstől.

A közlekedés, melyről sokszor megemlékeztünk fejtegetéseink során, azokon a hatalmas előnyökön kívül, melyeket Budapestnek és környékének nyújt, még más tekintetben is igen nagy erőként működött közre, úgy Budapest, mint Budapest környéke népességének fejlődésénél. Budapest (és környéke) volt az ország legfőbb vasúti vonalainak, az észak, dél, kelet és nyugat, — mindegyik táj — felé futó vonalak végállomása. Budapest és környéke szolgáltatta a vasutaknak a kiszolgáló személyzetet; a vonatvezető-, vonat-

kísérő-, mozgópostaszemélyzet igen nagy részében innen indult munkája végzésére s tért azután ide vissza. Ebből következik, hogy *Budapest és környéke népességében mindenkor igen jelentékeny szerepet játszott a közlekedéssel foglalkozó népesség*, amint jól ki is tűnik ez a következő számokból:

61. tábla. A közlekedéssel foglalkozó népesség Budapest és a Budapest-környéki községek és városok népességében.

Város vagy község neve	Keresők	Eltartottak	Keresők	Eltartottak
		1900		1910
		é v e k	b e	n
Budapest	22.863	37.444	30.462	41.245
Alag.....	—	—	34	75
Albertfalva	25	45	36	67
Békásmegyer	10	29	35	61
Budafok	226	599	315	751
Budakalász.....	30	39	28	56
Budakeszi	21	67	87	207
Budaörs	49	91	50	119
Cinkota	56	154	257	686
Csepel	42	137	92	187
Dunaharaszti	21	59	60	180
Dunakeszi.....	47	113	94	204
Erzsébetfalva	424	1.110	1.290	2.938
Kispest	407	996	922	2.072
Kistarcsa	3	13	10	23
Kistétény	16	59	17	55
Nagytétény	66	192	150	407
Nagykovácsí	3	9	11	29
Pesthidegkút	12	24	21	51
Pestszentlőrinc	—	—	255	572
Pestújhely	—	—	259	682
Rákoscsaba	190	552	371	1.006
Rákoskeresztúr	189	523	126	290
Rákosliget	—	—	170	435
Rákosszentmihály	—	—	203	476
Rákospalota	564	1.545	1.200	3.033
Soroksár	54	134	147	357
Újpest	1.002	2.479	1.408	2.652

Kétségtelen, hogy Budapesten és környékén is volt befolyása a közlekedéssel foglalkozó népesség számának gyarapodására az úgynevezett közúti közlekedés nagyvonalú fejlődésének. Másfelől éppen olyan mértékben az is biztos, hogy a közlekedés körébe tartozó népesség számát különösen

a környékbeli településekben az a körülmény növesztette meg, melynek jellemzését az imént adtuk. Amiből ismét csak azt lehet következtetni, hogy a Budapest-környéki községek és városok lakosságának gyarapodásában olyan erők játékát is felismerhetjük, melyek az általános közgazdasági tendenciák függvényei, nem pedig egyszerű módon Budapest közelségének következményei.

F) A lakóházak és építkezések.

Látszólag talán huzamos ideig időztünk tanulmányunknak legutóbbi részénél, de úgy véljük, nem feleslegesen, hiszen meglehetősen köztudattá emelkedett felfogást iparkodtunk helyes értékeléssel beállítani. De tovább kell mennünk és vizsgálni azokat az egyéb adatcsoportokat, melyeket fel tudunk még sorakoztatni problémánk vezérgondolatának megvilágítására, annak továbbkutatására, hogy mely körülmények magyarázzák meg, teszik érthetővé Budapest népességének 1900 után gyengébb arányú szaporodását.

Vessünk egy pillantást a lakóházak számának alakulására s másfelől különös gonddal tekintsük át azokat az adatokat, melyek budapesti építkezésekre és az építkezések költségeire vonatkoznak; sajnos, utóbbi természetű adataink a vidékre vonatkozólag nincsenek.

A lakóházak száma 20 év alatt a következőképpen fejlődött :

62. tábla. A lakóházak száma 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben
Budapesten és vidéken.

Megnevezés	L a k ó h á z a k s z á m a		
	1890	1900	1910
Budapest	13.841	17.354	19.637
Vidék	2,619.875	2,787.388	3,096.040
<i>A szaporodás %-a.</i>			
Budapest	—	25·4	13·9
Vidék	—	6·4	11·1

Ezek a számok alapján nem túlsokat mondók, hiszen Budapesten folytonos a lakóházaknak magasság szerint való megoszlásának változása (viszonylag mindig kevesebb a földszintes és az egyemeletes ház és több a többemeletű), de két dolgot kell leszögeznünk. Egyfelől azt, hogy — noha jóval szerényebb arányokban — ilyesféle fejlődést a vidéken is észrevehetünk. Másfelől azonban mégis nyilvánvaló, hogy *míg Budapesten a lakóházak számának előbb elég gyors fejlődése 1900 után felette meglassúbbodott* (a fejlődés arányszáma majdnem a felére csökkent), *addig a vidéken a lakóházak számának gyarapodása majdnem kétszeresére nőtt fel.*

Lehet-e ezt a körülményt másképp, mint kedvezőnek tekinteni? Kedvezőnek azért, mert hiszen az építkezések sűrűbb előfordulása a gazdasági

életnek rendkívül sok vonatkozásában észleltette hatását. De kedvezőnek azért is, mert hiszen az építkezés lehetőségét éppen a vidék közgazdasági helyzetének tanulmányunk számos helyén megfestett javulása alapozta meg. S kedvezőnek harmadsorban azért, mert míg Budapesten a város fejlődésével kapcsolatban mind nagyobb és nagyobb volt az egy lakóháza eső polgári egyének átlagos száma (1890 : 35·5, 1900 : 41·3, 1910 : 44·0), addig a vidéken, az ott is érvényesülő városi hatások ellenére nagyban és egészben megmaradt sokkal inkább a lakások családiház jellege, amit az egy lakóháza eső lakók átlaga igen jól megmutat. (1890 : 5·8, 1900 : 6·0, 1910 : 5·8). Ezek a számok már sejtetik azt a hátrányos fejlődést, mely Budapest építkezései terén 1900 után fellépett. Még inkább alkalmasak erre a szerepre alábbi számaink, melyek az építkezések száma felől, majd később az építkezési költségekről tájékoztatnak, a lehetőséghez képest a messze multba visszanyúlva.

63. tábla. Építkezések száma Budapesten az 1874—1910. években.

	Lakóházak	Egyéb épületek	Összesen
1874—1875. átlag	215	97	312
1876—1880. »	167	76	243
1881—1885. »	322	117	439
1886—1890. »	572	244	816
1891—1895. »	614	236	846
1896—1900. »	733	272	1.005
1901—1905. »	396	240	636
1905—1910. »	588	373	1.041

Ezek a számok azt mutatják, hogy Budapesten a 80-as évek elejétől kezdve a század végéig egyre növekedő építkezési mozgalom volt megfigyelhető, amely azonban a század elején egyszerre megcsökkent és csak az első évtized végefelé emelkedett ismét a régi nivóra. Ha pontosabban jelöljük meg a dátumokat, a millenáris évet megelőző és azt követő években 1899-ig bezárólag kulminált Budapesten az építkezés. 1897-ben Budapesten 856 lakóházat és 261 más épületet (összesen 1117 épületet) emeltek, 1898-ban 1109-et s 1899-ben is még mindig 1028-at. 1900-ban az építkezések száma egyszerre 777-re zuhant le s különösen a lakóházaké, 485-re. 1901-ben már csak 398, 1902-ben 350, 1903-ban 395 új lakóházat emeltek Budapesten és az összes építkezések száma is jóval kisebb volt (687, 587, 606), mint az építkezési konjunktúra korszakában. *Csupán 1909-ben (645 lakóház és 410 egyéb építkezés) és 1910-ben (834 lakóház és 364 egyéb építkezés) szűnik meg az építkezésnek ez a nagy depressziója, mely szintén egyik világos bizonyítéka annak a kedvezőtlen gazdasági helyzetnek, melyben Budapest 1900 után egyideig volt.*

Más helyütt volt módunk kimutatni, hogy a javulás már hamarabb jelentkezett, jóval 1909 vagy 1910 előtt. A budapesti építkezések szeizmográfja azonban azt mutatja, hogy az évtized közepe táján már ismét magához

tért gazdasági élet nem sietett azzal az elannel tőkét lakóházak építésébe fektetni, semmint minden valószínűség szerint a vidéken. Az építőipar, mint köztudomású, nagyon sok más iparágat táplál. S az építőipar a lakóházak építésének csak nehezen megindul újabb mozgalmában nem találta meg azt a támasztékot, melyre akkora szüksége volt. Nem kell túl nagy merészség ahhoz, hogy ebből a tényből, eddig követett eljárásunkhoz híven, további következtetéseket vonjunk le. De előbb lássuk az építkezési költségek adatait.

Valóban fokozott mértékben tűnik ki Budapest építkezésének nagy válsága az alábbi számokból:

64. tábla. Az összes építési költségek Budapesten az 1876—1910. években.

Év	Lakó- házak építési költségei 1000 koronákban	Egyéb épületek költségei 1000 koronákban	Összes költségek
1876—1880	6.874	3.808	10.683
1881—1885	12.992	9.286	22.278
1886—1890	24.419	6.913	31.333
1891—1895	36.890	8.929	45.819
} átlag			
1896.....	51.634	15.261	66.895
1897.....	65.010	33.353	98.364
1898.....	73.513	15.601	89.115
1899.....	75.775	16.043	91.819
1900.....	39.076	10.139	49.215
1896—1900.....	61.001	18.039	79.081
1901.....	21.983	9.447	31.430
1902.....	16.345	42.995	59.340
1903.....	13.824	11.345	25.169
1904.....	22.124	10.195	32.319
1905.....	25.134	21.696	46.830
1901—1905.....	19.882	19.135	39.017
1906.....	39.956	6.069	46.025
1907.....	32,231	11.265	43.496
1908.....	28.980	20.771	49.751
1909.....	34.620	40.356	74.976
1910.....	89.538	15.053	104.591
1906—1910.....	45.065	18.703	63.768

Összeállításunk világosan szemlélteti azt, hogy a budapesti építkezések a legnagyobb tökemozgósítást 1897-től 1899-ig okozták. De míg 1897-ben nem a lakóházak céljaira eszközölt kiadások, hanem egyéb épületek

költségei rugtatták fel az összes építési költségeket eladdig páratlan magaságra, addig a lakóházak építkezési költségei 1898-ban és 1899-ben emelkedtek legfeljebb. Évenként 75 millió aranykorona csupán lakóházak építésére! Valóban akkora összeg ez, melytől ugyancsak távol esünk a mai Budapesten, de távol estek a következő évek is, — az 1900-as évek első éveit, — midőn 1903-ban az említett költségeknek éppen csakhogy egyhatoda fordítottatott lakóházak építésére.

A nagy süllyedés nem azonnal következett be. 1900-ban még a megelőző évek építési költségeinek felét tudta a tőke a lakóházakba investálni, 1902-ben pedig az építőipar — az egyéb épületek magasra nőtt költségei révén — kapott átmeneti segítséget. *De hol állt Budapest építkezések terén 1903-ban vagy 1904-ben: az összes építkezési költségek az egykori hullámvonal tarajának csupán egynegyedrésznyi vagy egyharmadrésznyi útvonaláig kúsztak fel.* 1905-tel az építkezések lassan ismét több és több tőkét foglalkoztatnak. Előbb inkább egyéb épületek emelésére fordítják ezeket a tőkéket s csak lassan kerül ismét előtérbe a lakóházak építése.

Csupán 1909-ben, sőt a valóságban csak 1910-ben látjuk ismét azt, hogy a tőke újból nagy erővel fekszik rá az építkezésekre: hogy ismét jó üzleteket vél azokban felfedezni. 1909-ben még jelentős része van a fel-lendülésben a nem-lakóházak építésének, 1910-ben azonban soha el nem ért mértékben rugtat fel a lakóházak építési költsége, olyan magas összegre, mely joggal ébresztheti bennünk azt a feltevést, hogy az építkezési gondok kényszerű eltologatása után immár ellenállhatatlan módon robbant ki Budapesten is a lakóházak építésének szüksége és látszott meg rentabilitása.

De addig, amíg Budapest lakásügyének fejlődése 1899-től 1911-ig 11 évet átél, e 11 év mindegyike szinte újabb adósságlevél volt olyan kötelezettségek vállalására, melyeket a főváros gazdasági élete alig volt képes törleszteni; az évek egymásután mulván, mindmegannyi mintegy élesztője, ébrentartója volt annak a kedvezőtlenebbé vált folyamatra, mely Budapest népességének szaporodásában 1900 után megnyilvánult.

Budapest építőipara — mondhatnók egész gazdasági élete — a múlt század végén szinte akkora építkezési mozgalomra volt méretezve, amely az építkezések révén 100 millió korona felé járó összeget dobott be a közgazdasági élet vérkeringésébe.

Ez a jelentős összeg elég nagy részében hiányzott egy évtizeden keresztül Budapest közgazdasági életéből. Sőt nemcsak ez, hanem sokkal több, sokszorosán több, mert hiszen az építkezési költségek lehanyaglása csupán egy csekély jele volt annak a nagy depresszióknak, mely a közgazdasági élet legkülönbözőbb ágaiban nagy tőkeszegénységet vagy legalább is sóvárgást ébresztett tőke után. Ebben a perspektívában egy cseppet sincs csodálkozni való azon,

hogy Budapest népszaporodásának ereje meggyengült. *E szaporodás legfőbb sarkantyúja előbb a gazdasági élet szinte rohanásszerű felvirágzása volt. A virágzás helyett ez időszak Budapesten kezdetben fonyadást hozott s vele együtt elsovadtak azok a reménységek is, melyek már 1910-re Budapest népességét 1 millió före látták felemelkedni.*

G) A kereskedelemmel és hitellel foglalkozó népesség.

A mezőgazdaság, a hitelélet és az ipar helyzetének megvizsgálása volt a három főszempont, melyet eddig vizsgálat alá vontunk problémánk helyes megvilágítása érdekében. Továbbiakban, immár rövidebben, a kereskedelem népességi statisztikai hatásait kell áttekinteni, a külkereskedelmi forgalom legfőbb tanulságait is nyújtva, s a közlekedésügy fejlődéséről is kell pár szót ejtenünk, meglátandó, hogy volt-e a magyar közlekedésügy kibontakozásának valami befolyása a népesség településére s az egyes település csoportok fejlődésére. Induljunk ki a *tulajdonképpeni kereskedelem* adataiból, itt is csupán a keresőkéből:

65. tábla. A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozó népesség keresői Budapesten és a vidéken 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben.

Megnevezés	Önállók	Tisztviselők	Segéd- személyzet	Összesen
A) Abszolút számok.				
a) 1890-ben.				
Magyarország.....	60.924	6.739	67.338	135.001
Budapest	5.864	2.485	12.926	21.275
Vidék	55.060	4.254	54.412	113.726
b) 1900-ban.				
Magyarország.....	65.242	14.104	76.889	156.235
Budapest	7.711	6.443	18.049	32.203
Vidék	57.531	7.661	58.840	124.032
c) 1910-ben.				
Magyarország.....	81.161	23.606	99.115	203.882
Budapest	9.436	10.300	23.630	43.366
Vidék	71.725	13.306	75.485	160.516

Megnevezés	Önállók	Tisztviselők	Segéd- személyzet	Összesen
<i>B) 100 önállóra jutó segédszemélyzet száma.</i>				
	1890	1900	1910	
Budapest	247	318	360	
Vidék	107	114	122	

C) A keresők egyes csoportjainak szaporodása abszolút számokban.

a) 1890—1900.

Budapest	1.847	3.958	5.123	10.928
Vidék	2.471	3.407	4.428	10.306

b) 1900—1910.

Budapest	1.725	3.857	5.581	11.163
Vidék	14.194	5.645	16.645	36.484

D) A keresők egyes csoportjainak szaporodása ‰-okban.

a) 1890—1900.

Budapest	31·5	160·0	39·8	50·4
Vidék	5·4	80·2	34·2	8·9

b) 1900—1910.

Budapest	29·8	59·9	30·8	34·6
Vidék	24·7	73·6	28·3	29·5

E) A keresők egyes csoportjaiból esett Budapestre és a vidékre.

a) 1890-ben.

Budapest	9·6	36·9	19·2	15·8
Vidék	90·4	63·1	80·8	84·2

b) 1900-ban.

Budapest	11·2	45·7	26·2	20·1
Vidék	88·8	54·3	73·8	79·9

c) 1910-ben.

Budapest	12·9	33·6	24·0	21·3
Vidék	87·1	56·4	76·0	78·7

Számításaink nem egy irányban ismét bizonyosságát nyújtják annak, hogy a századfordulóra következő 10 év a vidék kereskedelmi élete fejlődésének is éppen olyan jelentős korszaka volt, amint kutatásaink egyéb részleteiben is már megállapítottuk.

Ennek az állításnak igazsága talán kevésbé szembeötlő akkor, ha azt nézzük, hogy az egyes népszámlálások idején Budapesten és a vidéken mekkora segédszemélyzet jutott (a tisztviselők beszámításával) az önállókra. Noha a figyelmes szemlélő még így is észrevehet valamit. Azt, hogy bár a Budapesten a 100 önállóra jutott segédszemélyzet arányszáma — eleve is már sokkal különb alapról indulva — még inkább eliramodott 1900-ban és 1910-ben a vidék arányszámától, ennek ellenére az arányszám fejlődésének tempója 1910-re észrevehetően megcsökkent, a vidéken viszont körülbelül változatlan maradt.

Azon, hogy a kereskedelem úgynevezett koncentrációja tekintetében a főváros olyan nagy s egyre fokozódó fölényben volt a vidékkel szemben (1890-ben nem is egészen két és félszer annyi, 1910-ben pedig háromszor annyi segédszemélyzet jutott 100 önállóra, mint a vidéken), elvégre nem kell sokat csodálkozni. Nem kell csodálkozni, mert a kereskedelmi üzletek köthetésének valószínűsége éppenséggel nem abban az arányban nő, mint ahogy a népesség tömörül, — hanem nagyobb arányban nő. A kereskedelmi üzletkör kibővül az által, hogy a nagyváros kereskedelme egyfelől mint a nagykereskedelem természetes gócpontja, az elosztás szerepét vállalja magára s a környék kisebb kereskedőihez közvetíti vagy onnan átveszi az árukat; s másfelől annak következtében is, hogy a nagyváros kereskedelme nívó tekintetében is sokszor különb fokon áll, mint a környék vagy éppen ország kereskedelme. Ez a folyamat eredményezte automatikusan azt, hogy Budapest kereskedelmében is egyre sűrűbben léptek fel azok a vállalatok, melyek több tisztviselővel, illetőleg egyéb segédszemélyzettel dolgoztak. De sok tekintetben érdekesek azok a számok is, amelyek a kereskedelem keresőinek szaporodását mutatják abszolút számokban és százalékokban. Budapesten pl. az önálló kereskedők 1890-től 1900-ig nagyobb számmal (és nagyobb százalékban is) szaporodtak, mint 1900-tól 1910-ig, noha a különbség nem túlonúl jelentős. A vidéken ezzel szemben rendkívül nagy a fejlődés. Míg az önálló kereskedők száma az előbb említett évtized végére 2500-zal sem lett több, addig a következő évtized 14.000-nél több új önálló kereskedőt állított be az üzleti világba, semmint 1900-ban találtatott. A nagy változást a szaporodás arányszámai is jelzik. Míg 1900-ig a vidék önálló kereskedőinek szaporodási arányszáma $\frac{1}{6}$ -od része sem volt a budapestinek, 1910-re (csaknem ötszörös ugrással) majdnem egyenrangú lett azzal.

Hasonló eredményre jutunk, ha a *tisztviselők* számának gyarapodását nézzük, noha okoskodásunk menete itt némileg más. Budapesten a kereskedelmi tisztviselők száma abszolút számban majdnem annyival nőtt meg 1900 után, mint az előző 10 évben. De mégis mit látunk? Míg az előbb a tisztviselői létszám gyarapodása másfélszer akkora volt, mint amekkora létszámot 1890-ben a kereskedelmi üzletek tisztviselői sorban egyáltalán foglalkoztattak, 1900 után e szaporodási arány csaknem egyharmadrészre — 60% alá — szállt le.

A vidék kedvezőbb helyzetben volt. 1890-től 1900-ig a kereskedelmi üzletek nem tudtak annyi tisztviselőt bevonni üzleteikbe, mint a budapestiek, 1900 után a vidéki szaporodás már másfélszer akkora volt abszolút számban, mint Budapesté. Így történt, hogy míg a vidéken a kereskedelmi tisztviselők száma 1900-ig 80·2%-kal nőtt meg, 1900 után még mindig 73·6%-kal. E két szám látszólag szintén a szaporodási arány némi gyengülését jelenti. Tényleg úgy van. Csakhogy az arányszámnak ez a romlása egyáltalán nem hasonlítható össze a Budapesten tapasztalt romlással. Meg lehet állapítani, hogy a vidék kereskedelme a tisztviselők számának alakulása tekintetében is jobb helyzetben volt 1900 után, mint Budapest. Sőt jobb a helyzet akkor is, ha az «egyéb» segédszemélyzet abszolút számának változását nézzük, — noha az arányszámok ingadozásából is a vidék javára olvasható ki valami kis előny. 1890-től 1900-ig a kereskedelmi segédszemélyzet szaporodásából a felénél nagyobb rész esett Budapestre, 1900 után még csak körülbelül egynegyedrészt. Az önállók számának hatalmas előnyomulásán kívül ez a szám is világosan rávall a vidéki gazdasági helyzet javulására.

Hova települ a kereskedelem? Hol létesülnek önálló exisztenciák, új kereskedelmi vállalkozások? Hol alkalmaznak új tisztviselőket, hol fogadnak fel friss segédszemélyzetet? *Ott, ahol konjunktúra van.* Ott, ahol jobb a reményesség a befizetett tőke nagyobb kamatjának elnyerésére. Ott, ahol a gazdasági számítás azt mutatja, hogy nem stagnációval, hanem evolúcióval kell kalkulálni. A kereskedői számításnak frappáns bizonyosságát nyújtják számaink. Hiszen 1900-ig, midőn Budapest volt az ország lakossága számára a boldogulás és az érvényesülés mesebeli álomországa, a kereskedelem kis és nagy emberei nagyobb számmal tódultak oda, semmint a vidéki vállalatokba. 1900 után azonban, amidőn az álom — úgy látszott — szétfoszlik, a kedvenc már a vidék lett: a vidéki kereskedő népesség száma fejlődik.

Néhány szám a kereskedelem egy másik fontos alcsoportjához, a *pénz-, hitel- és biztosításhoz tartozó népesség* keresőiről, három népszámlálás során itt is Budapestet a vidékkel állítva szembe:

66. tábla. A pénz-, hitel- és biztosításügyi foglalkozású keresők száma
Budapesten és a vidéken 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben.

Megnevezés	1890.	1900.	1910.
Magyarország.....	6.971	13.400	23.872
Budapest	2.711	5.687	9.789
Vidék	4.260	7.713	14.083
<i>Szaporodás.</i>			
		1890—1900	1900—1910
Budapest	—	2.976	4.102
Vidék	—	3.453	6.370

A pénz-, hitel- és biztosításüggyel foglalkozó népesség keresőinek száma 1890-től 1900-ig, 1900-tól 1910-ig egyaránt nagy fejlődést mutat. A fejlődés részleteit önállók, tisztviselők és segédszemélyzet szerint, felesleges közölni, mert az önállók általában kevesen vannak, úgy hogy a keresők túlnyomó része a segédszemélyzetnek számít, kiváltképpen tisztviselőnek. A fejlődés egyenesen szembeötlő: úgy Budapesten, mint a vidéken a legnagyobbak közül való, ha nem a legnagyobb, ami a fontosabb foglalkozási alcsoportoknál egyáltalán adódott. De mégis van feltűnő adatainknak alakulásában. Budapesten a keresők száma 1900-ra több mint 110%-kal nagyobbodott, de 1900—1910 között az arányszám 75% alá bukott; a vidéken a szaporodás aránya mindkét évtized végére 80% körüli volt, 1910-ben azonban inkább a 80% fölé hajló, semmint 1900-ban.

Újból azt tapasztaljuk, hogy a vidék fejlődése, a budapesti iránnyal ellentétben, 1900 után erősödő volt. Talán nem olyan mértékben, mint fentebb a tulajdonképpeni kereskedelemnél láttuk. Csakhogy ennek is megvan az oka. *A hiteléletben a koncentrációra való törekvés sokkal inkább meg szokott nyilvánulni, semmint a tulajdonképpeni kereskedelemben.* Akkor, amidőn a budapesti nagybankok a század első évtizedének közepén, üzletkörük tágulásával személyzetüket gyarapítani tudták, nem csekély részben a vidéki hitelélet fejlődésének hatása alatt is voltak.

De, hogy a vidék gazdasági életének fellendülése a hitelélettel foglalkozó népesség szaporodásának a vidéken is mekkora tápot adott, azt kétségen kívül igazolják azok az arányszámok, melyeket már fentebb idéztünk. Egy láncszem ez a két adat okoskodásunk menetében, de olyan láncszem, melyet két irányban is belefűzhetünk gondolatmenetünkbe. Egyfelől arra következtetünk belőlük, hogy ez a föllendült hitelélet, íme, ennyivel több embernek adott kereseti lehetőséget; ez a csekélyebb jelentőségű irány. A másik, fontosabb összefüggés az, melynek révén az egész gazdasági élet föllendülésére gondolunk s mely íme ebből a kicsiny részletből is következtetni enged

annak nagy hátterére. A vidéken, ahol a hitelélet megélénkülésének nem egész hatása fejeződik ki — mint nálunk — a népesség pénz-, hitel- és biztosításüggyel foglalkozó részének változásában, sokra kell becsülnünk azt a fejlődést, melyet adatainkból kiolvastunk.

H) A külkereskedelmi forgalom.

Végefelé járó kutatásaink utolsóelőtti állomásán a külkereskedelmi forgalom főbb adataival kell foglalkoznunk.

Elsőbben a magyar szent korona országai külkereskedelme forgalmának főbb eredményeit vizsgáljuk meg. 1882-től 1910-ig 5 éves átlagokban az alábbiak szerint alakult a behozatal és a kivitel értéke, illetőleg a behozatal vagy a kivitel többletének összege:

67. tábla. A magyar birodalom külkereskedelmi forgalmának adatai az 1882—1910. években.¹⁾

Év	Behozatal	Kivitel	Behozatali	Kiviteli
	m i l l i ó k o r o n á k b a n			
	t ö b b l e t			
1882—1885. átlag	919·8	843·0	76·9	—
1886—1890. «	896·9	902·2	—	5·2
1891—1895. «	1.050·4	1.058·7	—	8·3
1896—1900. «	1.141·5	1.160·6	—	19·1
1901—1905. «	1.242·7	1.339·0	—	96·2
1906—1910. «	1.685·7	1.625·7	60·1	—

Ezek a számok azt mutatják, hogy a magyar szent korona országai külkereskedelmi forgalmának értéke meglehetősen szerény alapról nőtt föl a behozatalnál nagyjában kétszeresére, a kivitelnél pedig kevés híjján kétszeresére. A számok azonban világosan mutatják azt az érdekes tüneményt is, hogy 20 évig (mindig az egyes évek változásait eltüntető átlagokat nézve) a behozatal értéke csak lassan emelkedett s a kivitelé sem olyan arányban, hogy abból gazdasági erőinknek rendkívüli megnövekedésére következtetettünk volna.

A 900-as évek első felében a behozatal, de a kivitel is, erősen megélénkül, hogy azután az utolsó 5 év átlaga olyan nagy evolúciót hozzon, mely a behozatalnál jóval nagyobb volt, mint amelyet a megelőző 24 év folyamán megállapíthattunk s a kivitelnél is akkora, mely megfelelt a megelőző 15 év fejlődésének.

¹⁾ A magyar anyaországra vonatkozó adatok nem állapíthatók meg.

Behozatalunk értéke szinte rapid módon tört előre s ez okozta, hogy 1906 után a kereskedelmi mérleg passzív volt, noha a passzivitás ezekben az években éppenséggel nem jelentette azt, hogy hátrányos jelensége volna gazdasági fejlődésünknek. Ha azokat a számokat tekintjük át (lásd erre nézve különösen a Magyar Statisztikai Közlemények 63. számú kötetét), amelyek évenként számolnak be a külkereskedelmi forgalom főeredményeiről, még inkább kibontakozik annak a korszaknak jelentősége, melyre olyan sűrűn hivatkoztunk tanulmányunkban.

1891-ben érte el a behozatal értéke az 1 milliárd koronát, de 1899-ben (ameddig lassú, egyenletes emelkedése tartott) sem haladta túl az 1·2 milliárd koronát. A következő három évben a behozatal értéke állandóan az 1898-i magaslati pont alatt maradt és csak 1903-ban siklott valamivel 1·2 milliárd korona fölé. Ez a 13 év azonban egyáltalán nem volt gazdasági fejlődésünknek olyan korszaka, melyben a behozatal eruptív jellegű emelkedése azt a hitet ébreszthette volna — a részletek közelebbi ismerete nélkül —, hogy a gazdasági élet nagy átalakuláson megy keresztül s a behozatal hirtelen gyarapodása ezt jelenti. Azok az évek is, melyekben (mint 1895-ben, 1896-ban, 1897-ben) a behozatal fokozatos emelkedése mellett az előbb és utóbb szinte állandó kiviteli plusz helyett behozatali többletet találunk, inkább azért végződtek ilyen eredménnyel, mert a kivitel átmenetileg gyengülvén, nem tudta ellensúlyozni a behozatal csekélyebb mérvű emelkedését sem.

Ezek az évek azok, amelyekről számos helyen azt fejtettük ki tanulmányunkban, hogy ekkor még a vidék gazdasági élete nem tudott olyan mértékben bekapcsolódni az ország közgazdasági életébe, mintsem kívánatos lett volna. Ezek az évek azok, amidőn a mezőgazdaság még súlyos válságának idejét éli, beruházásait halogatni kénytelen, gépfelszerelését nem igen tudja szaporítani. Ezek az évek azok, amidőn a vidéki ipar fejlődésében messze a budapesti ipar mögött marad. Ezek az évek azok, amidőn a hitelélet terjeszkedése még kevesebb figyelemre méltatja a vidéki lehetőségeket. Ezekben az években a behozatal átlagos értéke mindössze 1.113 milliárd korona volt, a kivitelé pedig 1.156 milliárd korona, jóval csekélyebb átlagok tehát, mint aminőkkel a következő években találkoztunk.

Ez utóbbi évek közül az első kettőt — az 1904. és 1905. éveket — az jellemezte, hogy bár a behozatal (átlagos) értéke 1·35 milliárd koronára emelkedett fel, a kivitelé is 1·37 milliárd koronára húzódván fel, a kereskedelmi mérleg még mindig aktív volt.

Úgy látszik azonban, hogy sok egyéb más körülmény mellett éppen a kiviteli érték állandó emelkedésének is része volt abban, hogy 1906-ban már Magyarország behozatala olyan mértékben erősödött, hogy a nagyjában egyöntetűnek tekinthető 1906—1908. évek alatt 1·58 milliárd koronányi behozatallal szemben 1·56 milliárd koronányi kivitel állott csupán szemben, azaz a kereskedelmi mérleg annyi éven át visszatérő aktivitása megszűnt.

1908-ban ugyan a mérleg újból aktív volt, de ennek oka inkább az évi külpolitikai bonyodalmak voltak. Ezek miatt gazdasági életünk nem tudott olyan mértékben jórészt az iparfejlődést szolgáló árukat importálni, mintsem az előző évben.

1909-től azonban még inkább kidomborodik az a kép, hogy a kivitel megélénkülésének milyen hatása van egyúttal a behozatali forgalom kiterjesztésére is. 1909-ben és 1910-ben a behozatal átlaga 1·83 milliárd korona volt, a kivitelé 1·71, olyan magas összegű tehát, hogy ez évek behozatali és kiviteli forgalma élesen különvált az előző évek forgalmától.

Ámde ezek az évek, a külkereskedelmi forgalom fejlődésének éveit, ugyanazok, melyeket a vidék gazdasági élete előbbrehaladásának vizsgálatánál is újra meg újra kiemeltünk. Ezek az évek voltak azok, amelyek során a vidék mezőgazdasága már magához tért a nagy agrárválság hatásaiból. Ezek az évek voltak azok, midőn a vidék ipari élete a nagyipari átalakulásnak is annyi nyilvánvaló jelét mutatták. Ezek az évek voltak azok, melyek során a vidék hiteligényeit hitelszervezetünk jobban és olcsóbban tudta kielégíteni.

Egy cseppet sem csodálni való tehát az, hogy különösen a behozatali forgalom olyan mértékben megnőtt. És nem látszott ezúttal károsnak az, hogy az évtized utolsó két évében a kereskedelmi mérleg átlagosan 122 millió korona passzivummal zárult.

Problémánk helyes beállítását szolgáljuk azzal, ha a forgalom néhány részletes adatát is vizsgálat alá vesszük, azt kutatandó, hogy mennyiben lehet azokat összefüggésbe hozni a vidék gazdasági erejének növekedésével. A fejlődést jól szemléltetik az 1890. és 1910. évek közé ékelődő néhány év adatai is, melyek közül itt az értékatadatokot használjuk fel, de magyarázásuk során, ahol szükséges, a mennyiségi adatokhoz is folyamodunk. (Lásd 68. táblát a 168—169. oldalakon.)

Az adatok — mint látszik — a külkereskedelmi forgalom néhány fontos tarifaosztályának, illetve több esetben árúcsoportjának behozatali és kiviteli értékösszegeit mutatják ki, minden esetben a behozatal és kivitel értékét egyaránt, — tekintet nélkül arra, hogy netán a behozatal értéke a nagy kiviteli értékkel szemben vagy a kivitel értéke a nagy behozatali értékkel szemben jelentéktelen.

A *cukorforgalom* adataiból joggal lehet következtetni a magyar cukoripar jobb konjunktúrájára a század első évtizedében. Ez annál értékesebb fonál kutatásainkban, mert hiszen a cukorgyártás telepei régi Magyarországon kizárólagosan a vidéken települtek meg. Cukorkivitelünk értéke 1900-ra 3—4-szeresére nőtt a 90-es évek elején észlelt értéknek, — a behozatalé határozottan visszaszorult, úgyhogy arra is kell gondolnunk, hogy a *cukoripar terjeszkedésének a népesség megélhetési viszonyai (a munkaalkalmak szaporodásával) láthatták hasznát*. Valóban: a cukorgyárak segédszemélyzete 1898-ban 7000 főt sem ért el; 1910-ig csaknem 10.000 fővel lett nagyobb.

68. tábla. A Magyarbirodalom külkereskedelmi forgalmának néhány fontosabb adata az 1890—1910. évek idejéből.

Megnevezés	1890	1895	1896	1899	1900	1903	1905	1906	1909	1910
m i l l i ó k o r o n a										
a) Behozatal.										
Cukor	23·4	22·0	22·3	24·7	18·1	15·5	8·5	9·5	13·8	15·0
Dohány	4·5	17·8	27·6	19·5	19·4	16·2	12·6	14·9	15·7	17·4
Gabona	8·6	21·2	17·2	31·6	9·3	17·5	42·7	16·5	111·2	41·9
Gabonaliszt	2·3	1·5	1·1	1·5	1·1	1·6	1·9	1·1	4·0	3·6
Gyümölcs, főzelék stb.	18·8	22·0	19·8	26·3	21·4	23·4	34·4	31·5	51·6	43·2
Bürgonya	0·1	0·4	0·3	0·2	0·1	0·1	1·3	0·9	2·0	1·1
Hagyma és fokhagyma	0·2	0·8	0·2	0·3	0·3	0·2	0·8	0·3	1·0	0·5
Vágo- és igásállat	30·3	28·2	23·3	31·9	26·8	43·7	42·6	18·9	3·4	4·0
Állati termékek	15·2	12·6	13·4	17·6	19·5	23·0	24·1	37·6	26·9	29·7
Tojás		0·5	0·3	0·7	0·6	1·1	1·2	1·7	1·5	1·0
Nyers bőrök	11·7	8·5	9·2	12·6	14·1	15·8	16·7	28·7	17·2	20·2
Vaj, természetes	0·3	0·4	0·4	0·3	0·2	0·3	0·6	0·5	0·8	1·2
Szesz	1·9	3·1	2·2	1·9	0·8	2·9	2·8	2·4	1·9	2·6
Bor	27·8	20·4	29·6	29·3	24·5	19·3	9·4	12·5	7·7	11·1
Frisshús, leölt állatok	0·4	1·1	4·0	1·0	1·6	2·2	2·0	2·6	3·1	2·6
Szalámi	0·2	0·2	0·2	0·2	0·1	0·2	0·3	0·3	0·3	0·5
Tűzifa			0·1	0·1	0·2	0·2	0·5	1·0	0·6	0·4
Épület- és műfa (keményfa, nyers)	0·3	0·1		0·1	0·5	0·1	0·5	0·5	0·2	0·2
Épület- és műfa (keményfa, bárdolva)	0·3	0·7	0·6	0·5	0·6	0·9	1·0	1·7	1·6	1·1
Épület- és műfa (puhafa, bárdolva)	5·9	12·2	10·8	10·4	9·4	11·7	15·8	19·8	18·2	21·0
Hordófa, donga (keményfából)	2·6	8·2	4·1	3·0	2·7	2·3	1·4	1·2	1·0	1·4
Vasúti talpfa	0·3			0·2		0·1	0·3	0·2	0·3	0·2
Köszén	14·8	15·4	17·5	20·7	20·3	21·2	23·3	32·0	52·1	42·1
Pirszén	3·9	4·5	5·5	7·6	8·4	5·4	7·2	8·3	12·8	11·6
Pamut, pamutfonal stb.	134·3	149·9	168·8	186·8	170·0	214·0	220·6	270·7	303·7	299·2
Pamutárúk	110·5	130·2	148·8	162·9	142·7	176·1	180·5	219·4	250·8	242·0
Pamutszövetek	101·0	117·5	132·9	142·3	124·8	149·2	149·5	182·6	205·2	198·1
Gyapjú, stb. árúk	98·9	108·4	106·4	115·3	96·0	115·4	125·1	142·2	169·4	182·8
Gyapjú	2·6	2·9	2·8	3·5	3·5	4·6	5·7	7·1	10·0	10·4
Gyapjú- és félgyapjúárúk	94·2	102·2	100·5	108·5	89·5	107·4	114·9	129·5	151·3	164·2
Gyapjú- és félgyapjúsövetek	87·4	91·5	88·6	94·8	80·6	97·8	103·5	115·0	134·4	146·2
Papiros	9·6	10·3	9·5	11·1	9·5	11·5	12·9	17·3	19·1	21·3
Nyomdapapiros, írópapiros	6·6	7·0	6·2	6·7	5·7	6·6	7·8	9·2	11·8	13·3
Bőr és bőrárúk	55·5	57·4	58·9	61·4	55·8	62·7	68·5	88·9	96·4	106·5
Kikészített bőr	21·6	30·3	30·9	30·7	30·6	40·0	43·2	58·7	61·0	68·7
Talpbőr és talpbőrhulladék stb.	12·1	12·2	11·9	10·9	10·6	15·0	18·4	22·0	20·2	25·6
Felsőbőr	7·0	14·7	15·7	16·5	15·4	19·3	19·1	32·8	37·0	38·9
Bőrárúk	34·0	27·1	28·0	30·8	25·2	22·7	25·3	30·2	35·5	37·8
Faarúk	19·2	24·6	24·9	24·5	24·4	25·2	30·0	36·7	38·5	47·6
Vas és vasárúk	40·1	59·0	57·8	57·8	53·0	55·0	64·3	85·6	97·7	101·9
Vasarúk	31·6	41·4	39·9	42·9	38·0	42·6	48·6	65·7	66·5	72·7
Nem nemesfémek és ezekből áru	11·3	23·0	26·4	34·7	31·0	29·9	39·0	48·9	46·1	50·9
Nyersfémek, fémhulladékok	2·1	3·5	3·9	6·4	9·4	10·5	15·0	21·1	20·7	22·1
Ólom, nyers ólomhulladékok	0·5	0·6	0·5	0·4	0·4	0·9	0·8	1·2	2·5	2·1
Vörösréz, nyers, vörösréz-hulladékok	0·6	0·8	1·4	3·3	5·2	5·4	8·2	11·7	10·1	10·5
Félgyártmányok, nem nemesfémekből	5·0	7·2	6·7	10·1	7·5	5·9	7·9	10·5	9·2	10·4
Félgyártmányok, vörösrézből	2·7	3·0	3·2	5·7	4·0	3·2	4·4	5·6	4·5	5·2
Fémárúk	4·2	12·3	15·8	18·2	14·1	13·5	16·1	17·2	16·2	18·4
Gépek s alkatrészei	19·0	37·6	32·4	35·0	44·8	43·1	58·5	67·7	78·1	91·1
Gőzkazánok	1·1	1·8	1·9	1·4	1·6	1·2	1·4	1·1	1·6	1·7
Gőzmozdonyok	0·2	0·7	0·9	0·1	0·5	0·1	0·2	3·8	3·3	5·6
Gőzgépek		0·4	0·3	0·7	1·9	1·6	1·9	1·7	2·6	2·0
Dynamógépek		0·5	1·1	1·3	2·0	1·8	3·3	6·7	8·5	7·7
Fa- és fémmegmunkálógépek		1·3	1·4	2·6	3·4	3·0	4·2	5·1	5·7	5·7
Mezőgazdasági gépek	3·4	8·6	7·7	11·1	10·3	11·2	13·2	15·7	13·6	16·8
Gőzszéplógépek stb.	15	12	11	20	21	24	31	35	25	37
Aratógépek	0·1	0·4	0·4	0·9	0·3	0·5	0·6	2·1	1·2	2·2
Vetőgépek	0·3	1·0	1·0	1·5	1·4	1·2	2·1	2·1	2·1	2·4
Gőzekek		0·2	0·3	0·6	0·8	0·3	0·6	0·7	0·6	1·2
Varrógépek	3·0	3·7	3·9	2·1	2·8	3·7	4·1	5·7	4·6	5·3
Textilipari gépek					2·1	3·0	4·0	2·0	5·3	4·0
Papírgyártási gépek					0·5	0·4	0·9	1·4	0·6	1·1
Malomipari gépek					0·6	1·0	1·5	1·2	1·6	3·0
Cukorgyártási gépek						2·0	1·9	1·9	0·7	0·9
Szivattyúk		0·4	0·4	0·6	1·8	2·2	1·6	1·4	2·2	1·8
Kő- és könyvnyomdai gépek		0·7	0·5	0·6	0·4	0·5	0·8	0·9	0·9	1·4
Téglagyártási gépek							0·6	1·1	1·9	1·9
Járművek	1·6	1·9	2·4	2·6	3·0	4·6	5·9	6·0	5·0	9·6
Villamosiv- és izzólámpa		0·3	0·4	0·3	0·3	0·4	0·5	0·9	2·0	2·2
vegyészeti segédanyagok és vegy. termékek	11·4	13·9	13·0	16·6	18·1	19·9	23·8	26·4	30·5	29·1
Rézgálac	0·5	0·6	1·0	0·9	1·6	1·3	1·8	1·9	2·4	2·6

Megnevezés	1890	1895	1896	1899	1900	1903	1905	1906	1909	1910
------------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

m i l l i ó k o r o n a

b) Kivitel.

Cukor	13.9	18.5	28.5	38.2	26.8	49.6	47.2	35.0	46.3	64.2
Dohány	17.2	5.9	7.7	9.1	10.4	14.4	13.9	16.0	23.3	21.3
Gabona	230.1	185.5	257.6	223.6	253.2	240.0	238.3	270.3	264.2	256.4
Gabonaliszt	115.9	139.2	163.2	147.0	156.5	182.8	183.1	185.8	259.9	214.3
Gyümölcs, főzelék stb.	54.0	31.7	31.4	36.1	29.5	41.4	35.6	40.3	53.8	60.6
Burgonya	0.3	0.8	1.4	1.9	1.8	3.5	2.1	2.7	2.7	3.8
Hagyma és fokhagyma	0.7	0.5	0.8	0.9	1.0	1.7	0.9	1.4	2.4	3.6
Vágó- és igásállat	203.3	191.6	153.8	186.7	203.9	238.1	234.1	212.3	292.6	315.7
Allati termékek	43.5	45.1	44.2	58.8	64.3	64.5	64.2	73.7	87.1	87.9
Tojás	16.4	17.5	18.9	28.5	34.5	30.2	23.7	31.0	36.5	36.0
Nyárs bőrök	8.1	12.4	8.4	11.0	11.8	14.9	21.0	21.8	25.9	25.2
Vaj, természetes	0.7	1.0	1.4	3.6	5.2	9.5	8.6	8.7	10.1	9.8
Szesz	5.8	1.9	3.1	5.3	3.9	3.9	3.5	2.1	2.4	2.0
Bor	46.8	39.3	40.0	27.1	33.1	31.6	29.5	30.7	34.7	40.0
Frisshús, leölt állatok	2.2	5.1	8.8	7.0	7.2	8.7	11.8	11.6	15.2	15.3
Szalám	1.8	2.8	2.9	3.4	3.4	3.1	3.9	4.5	4.5	5.0
Tüzifa	0.7	0.9	1.3	1.2	1.4	1.6	2.0	2.1	2.1	1.7
Épület- és műfa (keményfa, nyers)	3.0	1.9	2.8	5.2	6.0	4.7	7.0	7.1	3.9	4.7
Épület- és műfa (keményfa, bárdolva)	8.3	16.2	17.3	23.3	25.2	22.5	27.2	29.5	24.1	26.4
Épület- és műfa (puhafa, bárdolva)	4.6	10.2	12.4	23.6	24.9	21.5	21.3	23.5	22.6	23.4
Hordófa, donga (keményfából)	25.0	23.0	20.6	16.1	18.6	8.8	12.3	13.3	4.0	4.4
Vasúti talpfa	1.5	1.9	2.4	3.8	4.8	1.9	2.7	3.3	1.6	1.3
Köszén	0.1	0.6	0.7	1.0	2.4	0.5	0.5	0.2	0.9	0.7
Pirszén	0.1	0.2	0.1	0.2	0.4	0.2	0.3	0.3	0.5	0.5
Pamut, pamutfonal stb.	11.0	13.3	11.4	14.6	15.0	23.0	28.6	34.2	38.8	42.6
Pamutárúk	8.4	10.3	9.9	12.0	11.6	16.5	18.7	21.7	26.5	28.2
Pamutszövetek	7.8	9.2	8.9	10.8	10.6	15.6	17.3	20.1	23.6	24.9
Gyapjú, stb. árúk	40.0	30.6	27.1	35.6	22.0	31.1	34.3	36.7	34.9	37.6
Gyapjú	28.1	17.6	17.2	25.2	13.9	22.5	23.9	25.2	19.3	19.6
Gyapjú- és félgapjúárúk	11.8	12.8	9.8	10.3	8.0	8.5	10.3	11.2	15.1	17.6
Gyapjú- és félgapjúsövetek	10.3	10.8	8.0	8.5	6.6	7.0	8.6	9.4	13.0	15.3
Papíros	2.0	1.5	1.5	1.5	1.3	1.9	2.6	3.6	3.6	4.5
Nyomdapapíros, írópapíros	1.8	1.1	1.2	1.2	0.9	0.8	0.9	1.2	0.7	1.0
Bőr és bőrárúk	10.8	13.3	13.3	15.8	17.0	23.1	26.2	32.7	32.4	35.4
Kikészített bőr	5.6	9.9	10.1	12.5	13.6	18.4	20.8	25.5	23.5	26.8
Talpbőr és talpbőrhulladék stb.	2.1	3.5	3.7	5.1	5.2	7.7	9.3	10.4	10.4	12.9
Felsőbőr	2.2	4.7	4.5	5.4	5.4	8.0	8.8	13.8	12.4	13.2
Bőrárúk	5.2	3.3	3.3	3.3	3.4	4.7	5.4	7.2	8.9	8.6
Faarúk	8.3	10.9	8.2	8.9	10.5	12.7	13.7	14.3	15.8	17.6
Vas és vasárúk	18.9	14.2	15.6	30.4	43.3	28.9	31.4	36.1	33.1	31.7
Vasárúk	12.5	7.1	9.0	13.6	20.3	14.8	16.3	20.1	17.3	16.9
Nem nemesfémek és ezekből áru	2.8	3.8	4.1	9.9	7.8	7.3	11.2	15.5	12.4	11.2
Nyersfémek, fémhulladékok	1.5	1.7	1.5	4.0	3.9	3.1	5.3	6.8	3.8	3.6
Ólom, nyers ólomhulladékok	0.1	0.3	0.1	0.2	0.4	0.2	0.3	0.3	0.2	0.2
Vörösréz, nyers, vörösréz-hulladékok	0.7	0.7	0.5	1.5	1.3	1.2	1.5	1.7	1.5	0.9
Félgyártmányok, nem nemesfémekből	0.8	0.4	0.5	1.2	1.4	1.6	2.2	3.3	3.4	3.0
Félgyártmányok, vörösrézből	0.7	0.2	0.3	0.4	0.8	0.9	1.7	2.5	1.9	1.7
Fémárúk	0.5	1.7	2.1	4.7	2.4	2.6	3.7	5.3	5.3	4.6
Gépek s alkatrészei	4.4	7.2	7.2	13.3	20.8	14.7	19.1	20.5	17.7	20.1
Gőzkazánok	0.1	0.2	0.2	0.3	1.2	0.5	0.6	0.5	0.4	0.2
Gőzmozdonyok	0.2			0.7	3.1	0.1	0.1	1.1	0.1	0.2
Gőzgépek		0.1	0.1	0.2	1.6	0.7	0.9	0.8	0.5	0.7
Dinamógépek										
Fa- és fémmegmunkológépek	0.2	0.2	0.2	0.7	1.1	0.4	0.6	0.8	0.4	0.7
Mezőgazdasági gépek	0.9	1.5	1.4	1.5	1.6	3.6	4.2	4.2	4.1	6.1
Gőzcseplőgépek stb.	0.1	0.2	0.2	0.3	0.5	1.4	1.8	1.9	1.7	3.2
Aratógépek		0.2	0.3	0.6	0.1	0.2	0.2	0.2	0.1	0.1
Vetőgépek		0.1				0.3	0.3	0.4	0.5	0.7
Gőzekék		0.2	0.3	0.6	0.6	0.3	0.6	0.7		0.1
Varrógépek	0.1	0.4	0.5	0.3	0.5	0.5	0.6	0.6	0.5	0.6
Textilipari gépek						0.3	0.2	0.4	0.3	0.5
Papírgyártási gépek					0.1	0.1	0.1	0.1		0.1
Malomipari gépek					1.0	0.9	1.2	1.0	1.7	0.9
Cukorgyártási gépek						0.3	0.1	0.1	0.1	
Szivattyúk			0.1	0.1	0.5	0.3	0.2	0.2	0.3	0.3
Kő- és könyvnyomdai gépek		0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1
Téglagyártási gépek								0.1	0.1	0.1
Járművek	1.5	1.0	1.2	3.0	14.0	7.2	4.9	15.7	3.5	4.0
Villamosív- és izzólámpa		0.4	0.5	0.9	1.2	1.6	1.3	1.5	3.1	2.6
Vegyeszeti segédanyagok és vegy. termékek	8.1	8.4	9.3	13.8	18.3	18.9	21.6	23.4	24.9	24.8
Rézgálic		0.1	0.1	1.0	1.7	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1

A *dohányforgalomnál* a helyzet némileg más. Itt a behozatal (leginkább nyersdohány) a 90-es évek közepével szemben a következő másfél évtized folyamán nyilvánvalóan csökkenést mutatott; a kivitel értéke viszont (szintén főképpen nyersdohány) a 90-es évek közepétől határozottan emelkedni látszott. Ebből tehát azt a konkluziót vonhatjuk le, hogy a dohánytermelő közönség helyzete megjavult 1895—96 tájékától számítva 1910-ig; ezt a dohánytermelés statisztikája is igazolja. De másfelől a dohányjövedék bevételei, melyeket tanulmányunk egyéb helyén soroltunk fel, azt bizonyítják, hogy *a dohányjövedék az államháztartásnak ebben az időben egyre fokozódó arányban lett támasztéka; más szóval a hazai közönség fogyasztó-, vásárlóképessége is emelkedett.* Akár az első következtetést vegyük, akár a másodikat, alighanem helyes az a felfogás, mely a vidék gazdasági erejének megerősödését hozza összefüggésbe a dohányforgalom adataival is, vagy legalább is egy közvetett érvet tekint benne arra nézve.

Gabona- és gabonalisztforgalmunknak a század első évtizedének vége felé közelgő adatai ismét határozottan amellelt bizonykodnak, hogy mezőgazdasági termelésünk s ezzel a vidéki agrárnépesség viszonyai javulóban voltak végre 1910 előtt. A rossz búzatermésű 1898. és 1909. éven kívül alig volt a két évtized alatt olyan esztendő, amidőn a gabona- (főként búza-) behozatal nagyobb összeggel rontotta volna kereskedelmi mérlegünket s amikor viszont nagyobb értékű gabonát (főképpen búzát) ne tudott volna a magyar közgazdaság a külforgalomba beállítani, de a mezőgazdaság helyzetének javulását csak akkor tudjuk jól megértetni, ha utalunk arra a kedvező változásra, mely a gabonaárak alakulásában történt.

Nem érdekes adat-e e részben az, hogy pl. 1896-ban a magyar mezőgazdaság 19·95 millió q gabona külföldre szállítása után kapott 256·7 millió koronát, 1909-ben pedig elegendő volt 13·5 millió q gabonát exportálnia s mégis 264·2 millió korona esett a javára? Ez a különbség az imént említett két évet számítva még fokozottan érvényesül akkor, ha a gabonakivitelben annyira kiváló szerepet vivő búzaexportot nézzük. 1896-ban 6·67 millió q búzakivitel értékét 101·3 millió koronára becsülték; 1909-ben 2·5 millió q-ét 72·1 millió koronára.

Nagyjában hasonló különbségeket látunk akkor is, ha a többi gabona-nemű forgalmának mennyiségi és értékadatait vizsgáljuk meg, de egyenesen meglepőek azok a számok, melyeket pl. a tengeri forgalomról idézhetünk.

A millennáris évben 3·1 millió q tengeri kivitelért 26·8 millió koronát fizetett a külföld Magyarországnak, 1909-ben pedig 3·8 millió q-ért 60·5 millió koronát. Más években a tanulság talán nem ennyire frappáns, de az adatok némi letompítással is (szükség van erre, mert hiszen a termelés költségei is emelkedtek!) kiválóan alkalmasak annak a feltevésnek valószínűsítésére, hogy a *magyar mezőgazdaság tiszta jövedelme a század első évtizedében határozottan emelkedőben volt.* Noha — mint több esetben már rámutattunk arra — mezőgazdasági üzemünk tulajdonosai (vagy bérlői és vezetői)

nem riadtak vissza a századforduló táján attól, hogy a mezőgazdasági termelés érdekében beruházásokat tegyenek s általában a termelés intenzívebbé tétele végett áldozatokat hozzanak s noha másfelől az is kétségtelen, hogy ezek a beruházások és ezek az áldozatok (kamatterhükkel) a termelést drágábbá tették, végső eredményben a mezőgazdaság maga, mint termelési ág minden valószínűség szerint magasabb tiszta jövedelmet tudott produkálni. Miért? *Az 1905. évet követőleg a termelés számos ágazatában az emelkedő terméseredmények egyúttal magasabb eladási árakkal is párosultak s alighanem alkalmasak voltak arra, hogy a termelési költség fokozódásával járó ellenhatásokat ellensúlyozni tudják.*

Részben ugyanerre kell következtetnünk — noha a kérdés e vonatkozásai már erősen átnyúlnak a *malomipar* érdekkörébe is — azokból a számokból, amelyek a gabonaliszt forgalmára vonatkoznak. Annak ellenére, hogy az őrlési forgalom megszűnt, az 1910. év körüli gabonaliszt kivitel csaknem másfélszerese volt annak, mellyel pl. a 90-es évek táján találkoztunk Magyarországon (a mennyiségi adatokat nézve) s bár éppen a század első évtizedének első felében kivételesen magas termékek által támogatva nagyobb mennyiségű gabonaliszt kivitelek is fordultak elő; egészében megállapítható az, hogy *a megnőtt kivitelből több juthatott a vidék mezőgazdaságára s a vidék malomiparának is, mely a nagy budapesti kereskedelmi malmok mellett is számottevő tényezője volt a magyar malomiparnak és így a magyar közgazdaságnak is.*

A gyümölcs (főzelék, növények és növényrészek) megnevezésű tarifaosztály áruinak forgalma az első pillanatra nem tünteti fel olyan határozottan a tanulmányunkban lépten-nyomon kidomborítani kívánt fejlődést. A behozatal erős emelkedésével szemben a kivitel csak 1910 körül tudta ismét elérni, majd később túlhaladni az 1890 tájékán már elért határt. Ez a körülmény, éppen a városok közvetlen vonzási körébe eső, a vidéken oly nagy fontossággal bíró kerti (szabad) gazdaságok üzemeinek kedvezőtlenebb viszonyairól tesz tanuságot. E viszonyok azonban (az agrárválság enyhülésével) fokról-fokra szintén engedtek merevségükből s különösen néhány részletadat az, mely jól megvilágítja problémánknak ezt az elágazását. *Szőlőkivitelünk* a kilencvenes évek elejéig pl. — noha jóval nagyobb volt, mint a filoxeravész általánossá válása idején — egészben nem öltött nagyobb méreteket s úgy látszott, hogy a magyar szőlőművelés az értékesítés szempontjából annyira kiváló fontossággal bíró csemegeszőlő termelést nem eléggé kultiválta. *A 900-as évek folyamán* a kilencvenes évek elejével szemben (amidőn a szőlőkivitel egészen minimális volt) *egyre jobban belekapcsolódtunk szőlőexportunkkal is a külföldi piacokba s állandóan akkora mennyiséget tudtunk kiszállítani, mely az egykori jó exportnak két-, sőt háromszorosa volt.*

Friss gyümölcsökben jelentkező áruforgalmunk a 90-es évek elején mindössze csekély árfelesleggel zárult. Ez a felesleg a 900-as évek során

gyorsan emelkedvén, — időnkint 5—6 millió koronára is rúgott. Szárított vagy aszaltszilva kivitelünk a 90-es évek tájékán igen figyelemreméltó ága volt forgalmunknak. A kivitel ez árukban 1903 után csaknem teljesen megszűnt, viszont azonban a behozatal is nagyot zuhant. Azt kell hinnünk, hogy a bel-földi lakosság fogyasztóképességének emelkedése tette azt lehetővé, hogy *mezőgazdasági termelésünknek ez az ága itthon is jobban megtalálta a maga számításait.*

*Burgonyatermelésünk is — a 90-es évek elejéhez képest — inkább tudta rentabilitását fokozni a kivitelbe való bekapcsolódás révén. S ugyanez áll a hagyma- és foghagymatermelésre nézve, hiszen a 90-es évek elején exportált mennyiségeknek 20 évvel utóbb 4—5-szörösét s hamarosan 6—8-szorosát is el tudta helyezni a külföldön a közvetítő kereskedelem. Ha rövid szemlénket még kiegészítjük azzal, hogy a friss főzelékben mutatkozó kivitelünk 1895-től 1902-ig észlelhető jelentékeny fellendülés után éveken keresztül teljesen mérsékelt keretek között mozgott és csak 1910 tájékán emelkedett ismét az egykori nivót már ismét megközelítő nivóra, lezárhatjuk vizsgálódásunknak ezt a körét. Számos jel vallott a kiválóan *vidéket* jelentő mezőgazdasági termelés helyzetének javulására s ezzel a *mezőgazdasági népesség konjunktúrájának közeledésére.**

De ugyancsak és talán még nyomatékosabban van mód következtetni erre az *állattenyésztéssel* összefüggő néhány adatból. *Vágó- és igásállatokból álló forgalmunk pl. — noha a behozatal egy része erősen vámpolitikai befolyások hatása alatt áll s e hatások okozták azt, hogy a szerbiai állatbehozatal 1906 után szinte teljesen kiesett áruforgalmunkból, — minden fenntartás mellett is alkalmat nyújt arra, hogy bizonyos irányban mezőgazdaságunk helyzetének javulására következtessünk belőle.* 1910 táján 50%-kal volt e tarifaosztály kiviteli forgalmának értéke magasabb, mint 1890-ben s mintegy 100%-kal több, mint a millenáris esztendőt követő években. Ugyanekkor a vágó- és igásállat behozatal egész minimumra szorult vissza. A kivitel egyidejűleg viszont rohamosan megnövekedvén, ebben ismét egy jelet látunk arra vonatkozólag, hogy mezőgazdaságunk 1910 felé közeledve erősebb támasza lett Magyarország gazdasági életének s inkább helyhez kötője a mezőgazdasági népességnek is.

Szarvasmarha kivitelünk értéke 1910 táján több mint kétszerese volt az 1890 körül s azt követőleg egészen 1898-ig történt kivitelnek. S különösen a vágóállatok exportértéke gyarapodott feltűnően, jelezve azt, hogy az állathízlalás fokról-fokra teret nyert mezőgazdasági üzemünk gazdálkodási rendszerében. Ezt különben az is igazolja, hogy hizott sertéseink kivitelének darabszáma és értéke az 1894. évet követő nagy zuhanás után egyaránt ismét nagy lendülettel fejlődött s ezzel kivitelünknek ez az egykor annyira fontos része újból a fejlődés jobb útjára lépett.

Elüljáró táblázatunkban nem szerepelnek, de érdemes néhány adatot idézni a »más állatok« forgalmáról is; kivitelünket ez állatokból a 90-es évek eleji 15 millió korona kivitelről csaknem 40 millióra tudtuk fokozni 1910-ig s a kivitel oldalán látszó értékelkedést egyáltalán nem tudta követni a behozatali cikkeké. *Különösen az eleven és leölt szárnyasok (mint a kisebb mezőgazdasági üzemek produktumai)* szerepeltek rendkívül gyorsan emelkedő értékben az export áruí között; de a *nagyobb üzemek hasznát* növelték azok a pénzüsszegek, melyeket a külföldre szállított *friss hal* fejében kapott Magyarország, noha e téren még a fejlődés nagy lehetőségeit rejtette magába.

Az *állati termékek* kivitelének értéke is 1890-től 1910-ig több mint kétszeresére nőtt fel s ámbár e tarifaosztály áruinak behozatala aránylag ugyanilyen mértékben emelkedett, 1910 körül a kivitel értéke csaknem háromszorosa volt a behozatalénak. Tejből, tejfelből kivitelünk értéke (leginkább 1902 után erősbödve) csaknem négyszeresére ugrott fel, a tojáskivitelé több mint kétszeresére. Nyersbőrt mintegy háromszor akkora értékben exportáltunk s mivel a nyersbőr behozatal nagyjában ugyanolyan mértékben növekedett, mint a kivitel (s megközelítőleg egyenlő alapról is indult el), úgy látszik, hogy *a magyar közgazdaság 1900 táján a termelés fokozódásával több nyersbőrt tudott ugyan produkálni s külföldre szállítani*, — aminek bizonyos mértékben megint csak látta hasznát a mezőgazdaság, — de másrészt *körülbelül ugyanannyi bőrre magának is szüksége volt*, ami ismét a nyilvánvaló fejlődésnek indult magyar bőrpar helyzetére jellemző.

A *zsiradékok* közül táblánkba iktattuk a friss, természetes vaj forgalmának adatait. Ezekből ismét tanulmányaink szempontjából azt az érdekes tényt olvashatjuk ki, hogy a magyar vajprodukción különösen 1900 után tudott nagyobb mértékben a maga számára külföldi piacokat meghódítani, úgyannyira, hogy 20 év alatt *a magyar vajkivitel értéke tízszeresére nőtt*. Túlzásnak látszik talán első pillanatban ennek az örvendetes fejlődésnek kapcsán is népesedési konkluziókat levonni? Aligha. *A népesedés végső eredményben szinte kiszámíthatatlanul sok apró momentum eredményeként jelentkezik, s ezért rendre szükségesnek látszik azokra a mozzanatokra a figyelmet felhívni, amelyek 1900 után Magyarország mezőgazdasági népességének egyébként az iparforgalmi munka nagy országújtára vagy a kivándorlás felé kényszerűen oda sodort rétegeit most már inkább visszatartották a foglalkozáscserétől vagy a külföldre távozástól.*

E gondolat alátámasztására az *italok* legtöbbje nem alkalmas. S az italok közül talán egyedül a borforgalom az, melynek 1890-től 1910-ig való alakulása alapot nyújt arra a föltevésre, hogy *a szőlősgazdák helyzete* — a kivitel révén — *hosszú pangás után 1910 táján nagyjában ismét olyan volt, mint a filoxeravész előtt*. A javulás talán nem is annyira a kivitel értékének (vagy akár mennyiségének) előrukkolásában figyelhető meg. Sokkal inkább

abban, hogy az 1893-tól 1900-ig a kivitel mennyiségét minden esetben felülmúló s értékben is azzal nagyjában egyező behozatal később egészen el-lanyhult. A magyar szőlőművelés tehát tagadhatlanul fellendült: *a bel-földi kereslet kielégítésén kívül, melyben most már a külföldi behozatal helyét elfoglalta, újból a régi arányban tudott a kivitelnek rendelkezésére állani.*

Még mindig a mezőgazdasági népesség helyzetének javulására tudunk némi részben következtetni akkor, ha látjuk azt, hogy *friss húsban és leölt állatokban* mutatkozó árú kivitelünk ötszörösére nőtt meg 20 év alatt, s talán még akkor is, midőn a szalámikivitel háromszoros emelkedését látjuk. Ez utóbbinak hasznát különben a vidéki népesség annyiban is látta, hogy *a vidéken számos húsfeldolgozó gyár működvén vagy alakulván, ezek fokozódó üzeme is bizonyos gátként szerepelt* a lakosság Budapest felé való áramlásával szemben.

Tűzijárgalmunk; nyers és keményfából való épület- és műfakivitelünk; bárdolt és fűrészelt, puha- vagy keményfa, épület- és műfaforgalmunk adatai azt mutatják, hogy a kivitel különösen nagyarányú kibontakozása az 1900-at követő években történt. Azok a faipari telepek, melyek a kivitel imént említett áruinak előállításában a főszerepet játsszák, leginkább vidéki alapítások; ime, újabb útmutatás arra, hogy a vidék gazdasági erőinek fejlődése minő gazdasági eredményekkel járt.

S ha eddig főképp a kivitel adatai voltak azok, melyek segítségével a vidék közzgazdasági helyzetének javulását szemléltetni kívántuk, akkor ha a *szén* és különösen ha a *kőszén és pírshén* forgalmi adatait nézzük, a behozatal számai azok, melyekből gazdasági életünk — s kiváltképpen a vidék gazdasági életének — emelkedését tudjuk bizonyítani. A *kőszén-behozatal* értéke 1890-től 1910-ig 3—3½-szeresére emelkedett s ha valaki talán azt gondolná, hogy az árak eltolódása okozta ezt a rendkívüli mértékű fejlődést, könnyű rámutatni arra, hogy *míg 1890 táján a magyar közzgazdasági élet évenként 6—8 millió q kőszén behozatalára szorult, iparforgalmi életünk nagyvonalú fejlődésével kapcsolatban 1910 körül a behozatal mennyisége már erősen 20 millió q, 1912 után pedig 30 millió q fölé ugrott fel.* Ugyanezt mondhatjuk a *pirshén-behozatalra*. Pírshénből 1890 körül mintegy 1 millió q volt a szokványyszerű behozatali mennyiség; 1910-re ez is 5 millió q-ra duzzadt fel. A barnaszénforgalomban a behozatal és kivitel adatainak összehasonlítása értékes tanulsággal bír. 1890 táján 1 millió q barnaszén behozatalunk volt; 1910 körül egyre-másra 2 millió q-át meghaladó. Kivitelre barnaszénből 1890 körül 1 millió q sem került, majd hirtelen növekedéssel 1900-ban már 5 millió q; azután is éveken keresztül a 3 millió q-ánál több, 1907-től kezdve azonban fokról-fokra kevesebb és 1910-ben már csak 2·7 millió q. *Úgy a kőszén-, mint a barnaszén- és pírshén-behozatal mennyisége kiváltképpen 1906-tól kezdve lett szembetűnően magasabb, ugyanettől az évtől fogva sülyed viszont egyre jobban a barnaszénkivitelünk mennyisége.* Tudjuk,

hogy a magyar közgazdaságot huzamosan megülő depresszió 1905 után engedett erőteljesen merevségéből és csapott át határozottan a konjunktúrába, s tisztábbá válik kutatásainknak ezen a pontján is az a kapcsolat, mely a népesedés és a közgazdasági élet között fennforog s melynek szálait lépten-nyomon igyekezzünk kibogozni.

A nagyobb kőszénfogyasztásra nemcsak a vasúti üzemnek volt szüksége, melynek kiterjedése pedig (a forgalom nem csupán a személy-, hanem még inkább az áruforgalom megélénkülése révén) igen nagy részben éppen a vidék közgazdasági viszonyainak javulásával függött össze. De a *szénbehozatalnak nyilván sokkal nagyobb mértékben fogyasztója volt az ipar (és mezőgazdaság) olyan mértékben, melyek egyenesen csodálatraméltóak akkor, ha figyelembe vesszük ugyanakkor a belöldi termelés nagyarányú növekedését is.*

Kőszéntelepeink korlátolt voltánál fogva fekete kőszénből nagyjában mindig 12—13 millió q körül mozgott termelésünk, s némi hullámzás mellett is stagnálónak volt tekinthető. *Barnaszéntermelésünk azonban a múlt század utolsó éveiben megállapított 40—42 millió q mennyiség helyett 1910-ben már 77.3 millió q-t mutatott.* Ennek az emelkedésnek javarésze 1905 után következett be, *1905 után a magyar közgazdasági élet feketekőszén szükséglete egyfelől mintegy 33%-ával nőtt meg, másfelől barnaszén-szükséglete is hozzávetőlegesen 50%-kal lett nagyobb.*

Magyar viszonyainkhoz képest óriási arányú fejlődést mutatnak ezek a számok. S mivel másfelől volt módunk azt alaposan bebizonyítani, hogy a vidéki ipar fejlődése, különösen a nagyipar terén, mennyire lépést tartott a budapesti ipari fejlődéssel és sok tekintetben annak fölibe is kerekedett, semmi kétség nem forog fenn az iránt, hogy *áruforgalmi statisztikáinknak a szénbehozatalra vonatkozó adatai ismét újabb adalékok arra, hogy a vidék gazdasági élete mennyire sikeresen megtalálta a századforduló után a boldogulás útját.*

A javuló közgazdasági helyzet jeleként számolható el az az erősen emelkedő tendencia is, mely ásványolaj- (továbbá barnaszén- és palakókátrány-) forgalmunkban jelentkezett megfigyelésünk ideje alatt. E tarifaosztály behozatalának mennyisége az 1890 körüli 1 millió q-ról 1910-re már jóval 4 millió q fölé emelkedett s ha ebben egyfelől azt látjuk, hogy a magyar kőolajfinomító iparban feldolgozásra váró nyersanyag mennyisége gyorsan növekedett, másfelől figyelemmel kell lenni arra, hogy 1910 tájékán csak kevéssel több idetartozó árut szállítottunk külföldre: *a megnövekedett behozatalból kitermelt finomított ásványolajra, stb. ismét csak sajátlagosan a magyar közgazdaságnak volt szüksége.*

Nagyon tanulságosak azok a számok, melyeket a XXII. tarifaosztály (pamut, pamutfonalak és pamutárúk) forgalmáról nyújt a statisztika. Főleg annyiban, hogy a tarifaosztály behozatalának értéke 1890-től 1900-ig mintegy 30 %-kal, 1900-tól 1910-ig pedig, az 1900. évi megnövekedett forgalomnak is mintegy 70%-ával emelkedett. E tarifaosztály áruforgalmából azonban

kutatásainkat nem annyira a pamutárúk forgalmának emelkedése érdekli — noha ebből az alakulásból is két érdekes tény derül ki: — *a)* hogy a pamutárúk 110 millió koronáról 250 millió koronára felemelkedő behozatali összege szerint népünk fizetőképessége nagyon javult és pedig főképpen 1900 óta, amikor még mindig csak 150 millió korona körül mozgott a behozott pamutárúk értéke; *b)* hogy míg előbb a kivitelben csak 8 millió koronával szerepelnek a pamutárúk, ez az összeg 1910-re (1903 óta gyors iramodással) 28 millió koronára növekedett meg. Bennünket inkább az érdekel, hogy a nyerspamut s pamutfonalak árúforgalma minő irányokat követett.

Nyerspamutból 1890-ben még csupán 10.000 q behozatalunk volt; 1910 körül már évenként 120—150 ezer q. Pamutfonálból előbb 77·9 ezer q-ás behozatalunk 144·1 ezer q-ra emelkedett fel. S ugyanakkor pamutfonál-kivitelünk 8·9 ezer q-ról 70 q ezer fölé emelkedett. *Akár a textilgyártásnál annyira nagy fontossággal bíró nyerspamut és pamutfonál behozatalát, akár pedig a textilgyártás produktumainak kivitelére jellemző pamutfonál és pamutárú-kivittelt nézzük, föltűnik az a fejlődés, melyet a magyar textilipar a század első évtizede folyamán tett.* Jól tudjuk azt, hogy éppen a textilipar az, melynek fejlődéséből igen jelentékeny rész esett a vidékre. S így ismét módunk volt olyan körülményre rámutatni, mely a népesség szaporulatának eloszlására bizonyára hatással volt.

Nagyjában ugyanezekre a következtetésekre jutunk akkor is, ha a XXIV. tarifaosztály (*gyapjú, gyapjúfonalak és gyapjúárúk*) árúforgalmát tekintjük át. E tarifaosztály behozatali árúinak értéke is (akárcsak mennyisége) 1890-től 1910-ig mintegy kétszeresére nőtt fel, a kivitel értéke és mennyisége viszont kisebb ingadozásokkal állandó maradt. Noha a gyapjúbehozatal egy-magában — úgy a tarifaosztály mennyiségi, mint értékforgalmát tekintve — szerényebb jelentőségű, mégis ehhez kapcsolódva indítjuk el észrevételeinket; a gyapjúbehozatal tendenciája nagyon jellegzetes volt s a kivitele figyelemreméltó. A gyapjúbehozatal a 90-es évek tájékán szerény méretű volt, 11—12 ezer q körül mozgó s értéke is 2—3 millió korona között ingadozó. 1900 után egyre gyorsabb lendülettel emelkedik a Magyarországra behozott gyapjú mennyisége, 1910 körül már a 40 ezer q határt szorongatja s értéke is a 10 millió koronás határ fölé emelkedik. Ezzel ellentétben a gyapjúkivitel mennyisége a 90-es években igen hatalmas, előbb 100 ezer q körül jár s később is a 90 ezer q-át (még 1906-ban is) meghaladó; ez a mennyiség 1910-re 75 ezer q-ára s utóbb még kevesebbre olvadt le. A múltban volt idő, mikor a gyapjúkivitel értéke Magyarország kereskedelmi mérlegét 40 millió koronával javította, ez az összeg 18—20 millió koronára zsugorodott össze.

Éppenséggel nem olyan tünetek ezek, amelyek jelentőségét alábecsülhetnők. *A gyapjúbehozatal s másfelől a gyapjúkivitel emelkedése egymásba-fonódó jelenségek, melyek nyilván összefüggnek azzal is, hogy 1900-at követőleg a magyar gyapjúfeldolgozóipar is lendületet vett.* A textilipar ez ágának

több nyersanyagra volt szüksége s ez a többlet jelentkezik egyfelől a gyapjú-behozatal emelkedésében, másfelől a gyapjúkivitel csökkenésében. De éppen így jelentkezett ez a fokozott szükséglet másrészt a gyapjúfonálbehozatal emelkedésében, valamint a gyapjúk és félgyapjú árúk kivitelének fejlődésében is. Gyapjú- és félgyapjúárúkból úgy mennyiségileg, mint érték szempontjából kétszeresére nőtt fel Magyarország kivitele a 20 év alatt s különösen 1905-től erőteljesebben. Hogy a gyapjú- és félgyapjúárúk behozatala ugyanabban az időszakban szintén nagyot fejlődött, nem csökkentheti a tanulságok jelentőségét. Nem, mert ha az előbb vázolt fejlődés sok tekintetben a magyar textilipar s ehhez képest a vidéken megtelepült textilipar előbbrehaladására volt visszavezethető, másfelől nagyon valószínű, hogy a még mindig behozatallal fedezett gyapjú- és félgyapjú-árú szükséglet felmerülése a század első évtizedében még inkább támaszkodhatott vidéki erőkre, semmint előbb tapasztalták.

A papiros és papirosárúk tarifaosztályának forgalmából — csekély értéke miatt — fentebb nem is közöltük a papirosanyag forgalmát, bár a leginkább fából vegyi úton előállított papirosanyag (celluloze) kivitele az 1890. évi szerény 21.000 q-ás határról 10 évvel később 92.000, 20 év multán pedig mintegy 400.000 q-ra emelkedve, szintén bizonyítéka volt iparunk fejlődésének. Papiros lemezekben való kivitelünket is elég szépen tudtuk fokozni, pedig ez árúknak 26.000 q-áról 162.000 q-ra fölemelkedett mennyisége jelezte, hogy e téren a magyar ipar fejlődésének még nagy lehetőségei vannak. Még kifejezettebben mutatja ezt az a tény, hogy papirosban jelentkező behozatali szükségletünk 20 év alatt 150.000 q-áról $\frac{1}{2}$ millió q fölé emelkedett, holott kivitelünket is 122.000 q fölé tudtuk növelni 35.000 q-áról. A behozatal oroszánrésze nyomdapapirosra és írópapirosra esett. E papirosfajtából négyszer többre volt szüksége Magyarországnak külföldi forrásokból a század első évtizedének végén, mint 1890-ben, mert a kivitel egyre gyengülő számaiból is alighanem azt lehet ótni, hogy a hazai termelés is fokozatosan nagyobb részében talált itthon elhelyezésre. A papirosipar terén a fejlődés nem volt annyira rugalmas, mint sok más iparunkban; a magyar papirosipar mérsékelt kereteinél fogva nem is tudott különösebb befolyást gyakorolni a népesség munkához juttatása terén. De nyilvánvaló, hogy a papirosiparnak Magyarországon éppen a nyomdapapiros előállítás körül még voltak kihasználatlan lehetőségei s különösen a vidéken elhelyezkedő papirosipari telepeknek, ahol a papirosiparnak sok természetes előfeltétele inkább meg lett volna, mint Budapesten.

Magyarország áruforgalmában nagy szerepet játszott a multban a bőr és bőrárúk megnevezésű tarifaosztály forgalma. Ez árúk behozatalának értéke — ismét főképp 1905 után emelkedve — 20 év alatt 55 millió koronáról csaknem kétszeresére nőtt fel; kivitelüké is nagy lendületet, viszonylag még nagyobbat jelzett: az 1890. évi nem egészen 11 millió koronás kiviteli

forgalom több, mint ötszörösére ugrott fel. A tarifaosztály mindmennyi fontosabb áruinak forgalma érdekes alakulást mutat. Kikészített bőrökből pl. a behozatal értéke (a mennyiségi adatoknál, melyekre több ízben hivatkoztunk, itt feltétlenül jellegzetesebbek az értékadatok) a behozatal több mint háromszorosára, a kivitel pedig csaknem ötszörösére emelkedett fel. Talpbőrbehozatalunk utóbb kétszerannyit ért; talpbőr-kivitelünk azonban hatszorannyit. Felsőbőrökből az import értéke több mint ötszörös lett; az export több, mint hatszoros értékű. *Bőrárúk tekintetében* éppenséggel azt látjuk, hogy 1890 után a behozatal erősen csökkenik és csak 1907 táján éri el ismét a korábbi nivót; *a kivitel értéke 1910-ben — szakadatlan emelkedés után — rekordmagasságot ér el.* Cipészárúban a behozatal két és félszeres, a kivitel négy és félszeres értékére nőtt fel.

Emlékeznünk kell arra, hogy éppen a bőr stb. ipar az ipari főcsoportok sorában azok közé tartozott, ahol a vidéki ipar előrenyomulása — legalább a nagyipar körében — világosan észrevehető volt. *A vidéki bőriparnak nagyiparibbá válása s a bőripari munkásság szaporulatának a nagyipari vállalatokba való elhelyezkedése és másfelől a kiviteli forgalom alakulása között nyilvánvalóan kapcsolatot látunk.*

A vidéki vas- és fémipar munkáslétszáma erősen növekedvén századunk első évtizedében, e növekedés is elsősorban a nagyipari telepeken talált elhelyezést. A vas- és fémipari összes (budapesti és vidéki) munkásság létszámának fejlődéséből kevés híjján a felerész éppen a vidéki nagyipari munkásság törzsének gyarapodására vezethető vissza. Önként értetődik tehát, hogy úgy a vas és vasárúkra vonatkozó XXXVIII., mint a nem nemesfémek és ezekből való árúk XXXIX. számú tarifaosztályainak forgalmát ebből a szempontból különös figyelemmel kell kísérni.

Vas- és vasárúkbán a behozatal értéke 20 év után két és félszeresére emelkedett fel (mennyiségileg pedig éppenséggel csaknem háromszorosára). A kivitel értéke (s mennyisége is) nem egészen kétszeresére nőtt fel ugyanezen időszak alatt; közben azonban (1900 táján) a kivitel jóval nagyobb volt; a dekonjunktúra idején vasiparunk úgy látszik úgy segített magán, hogy árúit fokozottan helyezte el a külföldön. Értékben tulajdonképpen nem sokat jelent a *nyersvas- és acélforgalom* akár a behozatal, akár a kivitel oldalát nézzük. De nem jellemző-e, hogy Magyarországon 1910 táján nagyjában 8—10-szer annyi efajta árút kellett behozni a külföldről, mint 1890 körül; ha mást nem, Magyarország gazdasági élete szükségleteinek megnövekedését mindenesetre mutatja ez. Nagyjában hasonló a fejlődés képe, ha nem is ennyire erőteljes vonásokban jelentkeznek, az ócskavas, a rúdvas, sőt még a vasárúk forgalmában is; *mindegyik azt mutatja, hogy a század első évtizedének végén Magyarország közgazdasági élete sokkal nagyobb mérvű nyersanyagot, félégyártmányt, vagy éppenséggel árút is igényelt, mintsem korábban.*

A pléhárúk, pléhkályhák, különösen a zománcozott vaspléhedények, szegek és csavarok kivitelének alakulása mindarra vallott, hogy vasiparunk termelésének arányai egyre jobban kibontakoztak.

De még inkább kitűnik ez azokból az adatokból, melyek az imént említett XXXIX. tarifaosztály árúinak forgalmára vonatkoznak. E szerint a nem nemes fémek és ezekből való árúk behozatalának értéke csaknem ötszörös lett 20 év alatt, a fejlődés zöme itt is a két évtized közül az utóbbira esve. A kivitel értéke (és mennyisége is, akárcsak a behozatalnál) mintegy négyszeresére emelkedett fel. A behozatalban és a kivitelben azonban kevésbé — úgy a mennyiségi, mint az értékadatokat nézve — legkiválóbb a *nyersfémek, fémhulladékok* szerepe. Ez árúk behozatala mennyiségre és értékre egyaránt 12—13-szorosára növekedett; a kivitt árúknál (mindkét vonatkozásban) jóval csekélyebb volt az emelkedés mértéke. Az ólom, az ón, a vörösréz adatainál egyformán látunk rendkívüli emelkedést a behozatal oldalán, legnagyobb talán a nyerscinknél és cinkhulladéknál, miből 1890-ben 2000 q-át sem hoztunk be, 1910-ben pedig több mint 60.000 q-át. *Mind ezek a számok nagyon alkalmasak annak a fejlődésnek beigazolására, melyet a vas- és fémiparban észlelhetünk a századforduló után.* E fejlődés következménye volt az, hogy a fegyártmányokból való behozatal alig kétszeresére emelkedett a 20 év előtti importnak s viszont ugyanezek kivitele nyolcszorosára. Fémárúkból jelentkező importszükségletünk is nagyjában csupán kétszerese volt annak, melyet a múlt század utolsó évtizedének elején láttunk, viszont ez árúkból való kivitelünk 7—8-szorosa az egykorinak. Fegyártmányokban és fémárúkból megállapítható jelentékeny importunk arra vall, hogy vas- és fémiparunk korántsem ért el arra a nivóra, melyre természetadta körülménye mellett elérhetett volna. De másfelől nyilvánvaló, hogy a *behozatal emelkedése főképp e tarifaosztályba tartozó olyan árúkból keletkezett, melyek továbbmunkálást céloztak, melyek vas- és fémiparunk felfokozott szükségletének kielégítésére irányultak.*

Láttuk azt, hogy a vas- és fémiparnak munkásokat foglalkoztató jelentőségében mekkorát nőtt a vidéki vállalatok szerepe. Nyilvánvaló tehát, hogy az *árúforgalom megélénkülésének mindhárom érdekes jellemvonásában*; a nyersanyagbehozatal gyors fejlődésében; abban, hogy készárú-behozatalunk nem olyan mértékben szélesbedett ki, mint egyéb gyártmányoknál láttuk — s végül abban, hogy gyártmánykivitelünk a gyarapodásnak határozott jeleit mutatta, *világosan és kétségbe nem vonható módon mutatkozik a vidéki ipari termelésnek kiéleződő szerepe.*

Talán még inkább látszik az meg a gépgyártásnál, hiszen a gépgyártás körében a vidéki munkásság 1900-tól 1910-ig megkétszereződött, Budapesten pedig csak másfélszerese lett az előbbi tömegének. Itt sem volna helyes csupán azokat a számokat nézni, amelyek szerint a *gépek, készülékek s ezek alkatrészei* behozatalának mennyisége $3\frac{1}{2}$ -szeresére, értéke pedig 5-szörösére

nőtt fel s azokat sem, melyek a kivitel alakulásában nagyjában ugyanekkora eltolódásokat mutatnak. Hiszen akár a gőzkazánok vagy gőzmozdonyok és gőzlokomobilok, akár gőzgépek, hőmótorok, kisebb gőzmótorok és szél-mótorok, avagy a dinamógépek s fa- és fém megmunkáló gépek forgalmának alakulását tekintjük át, szinte mindegyiknél egyöntetűen áll az a tétel, hogy az 1900 után hirtelen megélenkült importnak ezen a téren szintén a gazdasági fejlődésben rejlő mélyebb okai voltak s az import növekedése a termelés kiterjesztésével s a munkaalkalmak gyarapodásával is járt együtt. Hogy ezeknek a munkaalkalmaknak jelentős része a vidéki gyáripárnál merült fel, egyszerű következményként eredményezte a népesség kereső elemeinek a vidéki vállalatokba való tódulását is.

De nem a vidéki népesség, az agrárnépesség helyzetének és kilátásainak javulásával függ-e össze az a hatalmas fejlődés, melyet a mezőgazdasági gépek importja körül látunk; a gépimport mennyisége és értéke is ötszörösére nőtt fel a 20 év előttinek. Gőzcséplőgépek, aratógépek, vetőgépek, gőzekék, stb. és egyéb más mezőgazdasági gépek az egykori idők méreteit messze meghaladó arányokban özönlöttek be Magyarország határain s találtak minden valószínűség szerint jó piacra is. S hogy a mezőgazdaság helyzetének ez a javulása milyen erőteljes hatást váltott ki az ipari élet fejlődésére, erre nézve aligha lehetne jobb bizonyossággal szolgálni, mintha ide iktatjuk, hogy ugyanakkor, midőn a hazai mezőgazdaság ilyen nagy mértékben tudott külföldi gépeket is vásárolni, másfelől szükségletének kielégítésében a hazai mezőgazdasági gépipar is virágzásnak indult s 20 év alatt exportját 8—9-szeresére emelte fel.

A gépekre vonatkozó egyéb adataink magyarázatát talán mellőzhetjük; viszont elég valószínű az, hogy abban az örvendetes tényben, hogy a vegyészeti segédanyagok és termékek kivitele szemmel látható fejlődésnek indult, a vidéki ipar térfoglalásának is szerepe volt.

A külkereskedelmi forgalom áttekintését tovább nem is kell folytatnunk. Az a pár vonás, melyet mint a forgalom jellemzőit kiemeltünk, elég meggyőző arra nézve, hogy az ország határain be- és kifelé áramló árúk mozgalmában is megnyilvánult az a hatás, melynek tanulmányaink számos helyén tudtuk világos jelét adni. A leginkább vidékhez kötött — sőt vizsgálataink szempontjából kizárólag a vidékhez kötött — mezőgazdasági termelés 1910 felé közeledve egyfelől mint árukkal jobban felszerelt eladó jelentkezik a külkereskedelmi forgalomban, másfelől számos jelét adja annak, hogy termelő munkájának intenzívebbé tételére áldozatoktól sem riad vissza. A forgalomnak ezek a vonatkozásai merőben tehát a vidék népesedésével függenek össze. De sok tekintetben azok is, melyek az ipari munka nyersanyagszükségletének fokozódásáról tesznek tanuságot, hiszen e részben főképpen oly ipari főcsoportokról volt szó, melyek fejlődése a vidéken volt kiválóan megfigyelhető, újra csak a vidéki népességet vonták be az ipari termelés körébe.

Az, hogy a vidéken 1900 után fokról-fokra előtérbe kerülő iparágak termékeit egyre nagyobb tömegben látjuk a külföldi forgalom útjaira kerülni, ismét további momentum amellet, hogy az a vidéki ipar, mely 1903 után munkáslétszámát olyan számottevően tudta fokozni, a termelő munkához fűzött számításaiban sem csalatkozott meg. *Végtelen kár, hogy a magyar statisztikai hivatal nem közli árúforgalmi statisztikájának olyan irányú kombinatív feldolgozását, amelyből legalább egy-egy vidék vagy — ami talán még fokozottabb jelentőséggel bírna — egy-egy ipari főcsoport vagy iparág árúforgalmát tudnók közvetlenül megvizsgálni.* Nagyon valószínű, hogy ilyen feldolgozás birtokában még jobban kitűnnék az a hatalmas összefüggés, melynek így csupán valószínűségét tudjuk igen magas fokúnak mondani, az az összefüggés, mely a külkereskedelmi forgalom alakulásán keresztül is rámutat arra, hogy a századforduló után Magyarország vidéki népessége nem szorult többé arra, hogy itthon maradt népfölöslegét fenntartás nélkül a budapesti ipartelepek műhelyeinek engedje át.

1) A közlekedési viszonyok.

A közgazdasági életnek még egy nagyfontosságú területén kell rövid ideig vizsgálnunk, hogy lezárhassuk azokat a kutatásokat, melyeket a Budapest népesedését irányító tényezők felderítése érdekében végeztünk s melyek segítségével most már döntő határozottsággal alakult ki bennünk az a meggyőződés, hogy a főváros szaporodásának ellanyhulása olyan gazdasági fejlődés következménye volt, amely a XX. század kezdő éveit után merőben más utakat nyitott meg a vidéki népesség gyarapodásának.

A közgazdasági életnek ez a területe a *közlekedés* s amint a világgazdaság mai nagyszerűségében minden csodálatra érdemes épületének létrehozása körül a munkamegosztás nagy elvének érvényre jutása mellett a közlekedési viszonyok előbb nem is sejtett fejlődésének volt döntő része, — épp úgy egy-egy nemzet, más nemzetekkel szemben mintegy zártnak tekinthető gazdaságában is szinte mindenható az a szerep, mely a közlekedési viszonyok fejlődésének tulajdonítható. Ha azonban a statisztikai megfigyelés gyengeségét mindenha jól jellemezték azzal, hogy a statisztikai észlelés nem lehet stenogramm, mely a kiejtett szóáradat minden egyes hangját pontosan fejezi ki s csak legfeljebb olyan fotográfia, mely többé-kevésbé hű, — különösen áll e tétel igazsága akkor, ha a közlekedésügy statisztikáját vesszük elő.

A régi Magyarországon, abban az időszakban tehát, melyre mostani kutatásaink vonatkoznak, a közlekedésügynek legfontosabb eszközei a közutak és vasutak voltak. Ezekhez képest a víziutak jelentősége a forgalom lebonyolításában mégis csak kisebb volt, a légi közlekedés pedig akkor még egyáltalán nem jöhetett számba. A statisztikailag érzékelhető forgalom nagyobb lehet ugyan a víziutakon, mint a közutakon, de annak oka az,

hogy a közutak teherforgalma szinte alig kerülhet statisztikai megfigyelés körébe. A közutakon azonban nyilvánvaló módon óriási mérvű és szakadatlan forgalom bonyolódik le, ha túlnyomó részében olyan természetű is, mely még a termelő munkával függ össze. Számos jelből lehet következtetni arra, hogy különösen a géperejű járművek erősebb elterjedése a közutak megbecsülését még inkább öregbíteni fogja s a közutak a közgazdasági élet kapcsolatai között ugyanakkora értékű funkciót fognak teljesíteni, mint régebben.

A közutak statisztikája azonban Magyarországon éppenséggel nem olyan jól szervezett, mintsem a kérdés fontossága mellett gondolnók. E statisztika mindössze azt tartja nyilván, hogy törvényhatóságokint az állami, a törvényhatósági és a községi utak hossza mekkora s mennyi ez utak között a kiépített és kiépítetlen; *arra nézve, hogy a közutak valóban minő szerepet játszanak egyes vidékek vagy az egész vidék gazdasági életében, semmiféle tájékozást nem nyújt.* Bizonyára meg volna a módja annak, hogy a közutak statisztikáját belterjesebben műveljük s különösen azokat az összefüggéseket emeljük ki, amelyek egy-egy vidék jellemző termelési lehetősége és a közlekedési hálózat között fennforognak. Ez időszertint azonban be kell érni a valóban sovány adatokkal s azokat felhasználni kutatásunk rendszerében.

A közutak legértékesebb típusai Magyarországon az *állami utak*. Ha az állami utak fejlődésének adatait nézzük, melyek szerint az állami utak hossza így alakult:

69. tábla. Az állami utak hossza Magyarországon 1881-től 1910-ig.

Év	km	Év	km
1881.....	5.900	1896.....	6.869
1885.....	6.058	1900.....	7.767
1890.....	5.967	1906.....	8.649
1891.....	6.482	1910.....	9.565

iziben ismét igen jelentős haladás ötlük szembe, az, melyen a vidék közúti közlekedési hálózata átment. A 90-es évek elejétől kezdve az állami utak hossza mintegy 3100 kilométerrel, a korábbi útállomány 50%-ával lett nagyobb. E fejlődésből azonban csak mintegy 1300 kilométer esett a múlt század utolsó évtizedére, a nagyobbik rész, 1800 kilométer, századunk első évtizedében mutatkozott s abból is mintegy 1400 kilométer 1903 óta. *Az állami utak fejlődésében is tehát jellegzetes volt az a korszak, melyről lépten-nyomon azt bizonyítjuk, hogy a vidék gazdasági erejének nagyarányú kibontakozásáról volt nevezetes.* S az állami utak közgazdasági jelentőségének emelkedéséből fakadó előnyöket nyugodt lelkiismerettel írhatjuk a vidék javára. Azaz a vidéki népesség termelő munkájának megkönnyítését, terményeinek értékesítését s a vidéki ipar hatókörének kiszélesbülését is jelentette az állami utak üzemhosszának e szembetűnő fejlődése, hiszen az állami utak egészükben kiépítettek.

A magyar közúti hálózat fejlesztésében valóban az állami utak azok, melyek kifejezettebb vezetőszeressel bírnak. Akár a törvényhatósági utak statisztikáját, akár a községi utakét nézzük (ez utóbbiaknál a megfigyelés nem nyúlik a messze multba vissza), rögtön felötlik az, hogy e két úttípus útszakaszainak végösszege, esetleg némi hullámzással ugyan, de mégis kisebb az újabb, mint a régebbi időben. A *törvényhatósági utak* hossza pl. így alakult :

70. tábla. Törvényhatósági utak hossza Magyarországon 1883-tól 1910-ig.

Év	km	Év	km
1883.....	33.474	1895.....	33.938
1885.....	34.004	1900.....	32.764
1886.....	34.418	1905.....	32.687
1890.....	33.515	1910.....	32.717

A 900-as évek óta a törvényhatósági utak hossza nagyjában ugyanaz volt, a régebbi időkkel szemben azonban elég jelentékeny csökkenést látunk. Ez azonban éppenséggel nem azt jelenti, hogy a törvényhatósági úthálózat nem lett szintén értékesebb láncszeme jóval a közúti hálózatnak, mintsem előbb. Mindenesetre erre engednek következtetni azok a számok, melyek arra vonatkoznak, hogy a törvényhatósági utakból mennyi volt kiépített :

71. tábla. Kiépített törvényhatósági utak hossza Magyarországon 1892-től 1910-ig.

Év	km	Év	km
1892.....	10.722	1905.....	25.015
1895.....	9.988	1910.....	26.582
1900.....	24.551		

1895-től 1900-ig a törvényhatósági közutaink olyan nagy arányban építették át kiépített, azaz a közlekedés fokozott igényeit is kielégítő utakká, ami egyenesen csodálatraméltó volna, ha nem tudnók azt, hogy *ebben az időben valóban már egyenesen égető szükség volt arra, hogy az utaknak csak nagy jóakarattal nevezhető létesítményeket a közlekedést komolyan kielégítő úttestekké alakítsák át.* Az utak feljavítása még a mult század utolsó évében történt, a közigazdasági életre gyakorolt hatása nem nyilvánulhatott meg azonnal, de kétségkívül jobban és jobban kezdett érvényesülni az már a következő évtizedben.

A községi utak fejlődésében is látunk biztatót. Abban, hogy a községi közutaknak 1895-ben még 33.977 kilométerben megállapított hossza 15 év multán 31.198 kilométerre fogyott le, bizonyára szintén része volt annak, hogy a községi útszakaszok közül kisebb-nagyobb részeknek fenntartását az állam vette át s másfelől annak, hogy gondosabb statisztikai megfigyelés kitorölt a közúti utak sommázatából olyan utakat, melyek erre nézve nem tarthattak igényt. A községi közutak úthosszából 1890-ben 10.655, 1910-ben pedig 13.597 kilométer volt kiépített s noha a szaporulat túlnyomó része itt is — akárcsak a közutaknál — a 90-es évek utolsóira esett, aligha tagadható, hogy *a vidék gazdasági életének megélénkülése körül annak is része volt, hogy a*

községek költségvetéseikben egyre nagyobb és nagyobb összegekkel dotálták a községi utak fenntartását. Nem kétséges, hogy a községi utak átépítése terén megfigyelésünk időszaka még eredményesebb lehetett volna, ha községeink háztartását az a szellem hatotta volna át, hogy a községi közúti utakra fordított áldozatok bőségesen megtérülnek a lakosság gazdasági viszonyai és adózó erejének javulásában. Függetlenül azonban ettől, a közutak másod- és harmadrendű típusainak statisztikáját vizsgálva is, aligha kétséges hogy úgy a törvényhatósági, mint a községi útügy fejlődése eminenter olyan közgazdasági tényező volt, melynek hasznát, akárcsak az állami utakét, a vidéki népesség elsősorban látta.

Vajjon módunk van-e tanulmányunk vezető gondolatának megerősítéséhez újabb támpontokat találni akkor is, ha a *vasúti forgalomra* vonatkozó adatokat tekintjük át. A magyar vasúti statisztika kétségen kívül gazdagabb tartalmú, mint a közutak statisztikája, noha mégsem mondhatjuk, hogy a vasutak közgazdasági jelentőségéhez egészen méltó volna. *Különösen azt nélkülözzük benne, hogy a vasúti teherárúforgalom adatai az árúk nemei szerint részletezve (ugyanolyan tagolással, mint a külkereskedelmi forgalom statisztikája) merőben kiesett koncepciójából*, pedig ha ezt a (tagadhatlanul bizonyos munkaterhet jelentő) részt beleiktatnók a vasúti statisztika rendszerébe, nagyjában az annyira szükséges belforgalmi statisztikának is egyik fontos részével elkészülhetnénk. A vasúti statisztika *jobbára ma is üzemi* statisztika, mely nem fordít gondot arra, hogy a vasúti szállítással szervesen összefüggő közgazdasági érdekek éppen ebben a kapcsolatukban is jól megvilágíttassanak.

Be kell azonban érnünk a kutatásunk szempontjából hézagos forrásokkal is s közülük kiválogatni azokat, amelyek alkalmasak a vasúti ügy fejlődésében megnyilatkozó népességgazdasági hatások megfigyelésére. A magyar vasúti hálózat birtokállapot, kezelés és forgalmi jelentőség szerint következőképpen fejlődött 1881-től 1910-ig:

72. tábla. A vasúthálózat megoszlása birtokállapot, kezelés és forgalmi jelentőség szerint az 1881—1910. években.

Év	Máv.	Magánvasutak		Összesen	A magánvasutakból	
		állami kezelésben	magán- kezelésben		Fővasút	H. é. v.
építési hossz kilométerekben						
1881.....	2.623·3	221·6	4.358·2	7.203·1	3.956·7	623·1
1886.....	4.211·6	433·4	4.710·4	9.355·4	3.786·1	1.357·7
1890.....	7.366·0		5.548·0	11.247·0	874·0	4.674·0
1895.....	7.529·6	3.766·5	2.631·5	13.927·6	1.320·9	5.077·1
1891—1895. átlag .	7.459·4	2.926·6	2.365·9	12.751·9	1.331·8	3.960·7
1900.....	7.662·4	6.490·7	2.955·1	17.108·2	1.321·4	8.124·4
1896—1900. átlag .	7.630·4	5.608·9	2.972·6	16.211·9	1.321·0	7.260·6
1905.....	7.774·2	7.384·3	2.971·6	18.130·1	1.321·4	9.034·5
1901—1905. átlag .	7.701·2	6.987·9	2.980·2	17·669·3	1.321·4	8.647·1
1910.....	8.120·2	9.233·4	3.292·8	20.646·4	1.323·9	11.202·3
1906—1910. átlag .	7.939·9	8.474·4	3.222·9	19.637·2	1.322·3	10.375·0

Ezeknek az adatoknak a legjellemzőbb tanulsága az, hogy a magyar vasutak építési hossza 1890-től 1900-ig fejlődött leggyorsabban; csaknem 6000 kilométerrel, az 1890. évi építési hosszának több mint 50%-ával. Ez a korszak tehát nemcsak a magánvasutak nagy többségének államosítása befejezéséről lett nevezetes, hanem arról is, hogy *az úgynevezett helyiérdekű magánvasutak alapítása ebben az időben vett igen nagy lendületet.* A helyiérdekű magánvasutak építési hossza 1890-ben 4674 kilométer volt, 1900-ban pedig már 8124 kilométer, más szóval e vasutak vonalainak építési hossza csaknem kétszeresére emelkedett föl. Látszólag a következő időszakban (1900-tól 1910-ig) a vasútvonalak hossza nem emelkedett többé olyan gyors ütemben, mint 1900 előtt; a vasútvonalak összes hossza csupán mintegy 3500 kilométerrel lett ez idő alatt több, a helyiérdekű vonalvasutaké pedig 3100 kilométerrel. Csakhogy ez a fejlődés mégis figyelmet érdemlően nagy, ha arra gondolunk, hogy ebben az időben az államvasutak vonalhossza is közel 500 kilométerrel növekedett meg s a helyiérdekű vonalak hossza is csaknem 40%-kal.

Amilyen mértékben Magyarország gazdasági fejlődése nagy hasznát látta a magánvasutak államosításával összefüggő sok minden közgazdasági vonatkozásnak s legfőképpen Budapest, mert hiszen az államosított vasúti fővonalaknak csaknem mindegyike a fővárosba torkolt be, *ugyanolyan mértékben lettek hova-tovább a helyiérdekű vasutak, rendeltetésükhöz híven egy-egy vidék s összességben az egész vidék gazdasági előbbrehaladásának eszközei.* A helyiérdekű vasutak, melyek egy-egy vármegye központját kapcsolták egybe a termelés szempontjából fontosabb egyéb helyekkel, vagy éppen az utóbbiakat más vármegyékbe eső területekkel, valóban igen hatékony eszközök voltak arra nézve, hogy a vidék gazdasági életében szunnyadó erők megmozgattassanak. A helyiérdekű vasutak voltak — fenntartásukhoz a törvényhatóságok és községek sokszor áldozatos kiadásokkal is hozzájárulván — azok az emeltyűk, melyek a mezőgazdaságot különösen a termények értékesítése körül előnyösebb helyzetbe hozták s a vidéken megtelepülő ipari telepeknek nyersanyaggal való ellátását is a közlekedés szempontjából egyszerű és így olcsó feladattá degradálták. *A helyiérdekű vasutaknak tehát nyilvánvaló módon szintén volt bizonyos szerepük abban, hogy Magyarország belső népességi fejlődésében feltűnő változások történtek 1900 után.* Bizonyára így van az annak ellenére, hogy a helyiérdekű vasutak fejlődéséből az oroszlátnársz a megelőző évtizedre esett. Itt is, akárcsak a közutak fejlesztésénél, nem máról-holnapra jelentkezett a vasútépítés nagy közgazdasági hatása. De megnyilatkozott s hogy az 1905 után mutatkozó konjunktúrának milyen mértékben volt viszont hatása a vidéket érintő helyiérdekű vasutak fejlődésére, ennek bizonyítéka az, hogy míg 1900-tól 1905-ig helyiérdekű vasúthálózatunk csak mintegy 900 kilométerrel gyarapodott, 1905-től 1910-ig már 1900 kilométerrel. Nyilvánvaló módon azért, mert a vidék egyre

jobban kibontakozó gazdasági evolúciója szükségessé és nem is veszteséges vállalkozásokká tette az újabb meg újabb vasútépítkezést.

Első pillanatra nem mutatják meg a helyiérdekű vasutak jelentőségének fokozódását azok az adatok, melyek a teherforgalmat mutatják ki tonnakilométerekben. Az adatok ezek:

73. tábla. A vasutak teherforgalma 1891—1910-ig.

Év	A befutott vasutak teherforgalma ezer tonnakilométerekben			
	MÁV.	m a g á n v a s u t a k		Összes vasutak
		állami	magán- kezelés alatt	
1891.....	2,816.015	75.093	538.310	3,429.418
1895.....	3,623.363	140.616	631.351	4,395.330
1900.....	4,230.274	271.030	813.879	5,315.183
1905.....	4,806.903	353.860	880.591	6,041.354
1910.....	6,614.183	495.934	985.094	8,095.211

Ez a pár szám ugyan szintén azt mutatja, hogy a magánvasutak (túlnyomórészt helyiérdekű vasutak) teherárúforgalma két és félszeresére nőtt fel 20 év alatt s az 1900-tól is észlelhető fejlődés is közel 40%-os. Viszont azonban az emelkedés alapján mégis messze az államvasutaknál tapasztalt forgalomgyarapodás mögött marad, hiszen a helyiérdekű vasutak teherforgalmának tonnakilométer-száma adataink szerint 1 millió tonnakilométerrel sem emelkedett 20 év alatt, az államvasutaké pedig csaknem 4 millió tonnakilométerrel. Ez alakulásnak azonban egyszerű oka van, az tudniillik, hogy az országos forgalom szempontjából a helyiérdekű vasutak elsősorban csak a kisebb környékbeli forgalmat hivatottak lebonyolítani s akkor, amidőn az árú nagyobb távolságra fut vagy nagyobb távolságról érkezik, szükségszerűen kénytelen igénybevenni az államvasutak fővonalait. Egyébként, ha csupán az állami kezelés alatt álló magánvasutak forgalmát vizsgáljuk meg, itt a fejlődés valóban rendkívüli méretű. Egész jelentéktelen kezdettől elindulva e vonalakon a teherforgalom 1910-ben az 1891-iki forgalomnak hajszázhíján 7-szeresére emelkedett, jelezve a vidékre baziroszott e vállalatok életképességét. A többnyire már hosszabb idő óta üzemben lévő vonalakkal bíró magánkezelésű magánvasutak forgalmának emelkedése messze az imént említett arány mögött maradt.

A helyiérdekű vasutak nagy jelentősége akkor is kitűnik, ha a személyforgalmat jellemző *személy-kilométerek* számának adatait vizsgáljuk:

74. tábla. A befutott személykilométerek összes száma 1891—1910-ig.

Év	Magyar államvasutak	Állami kezelés alatt	Magán- kezelés alatt	Összes
személykilométerek száma ezrekben				
1891.....	1,219.447	84.422	200.568	1,504.437
1895.....	1,640.256	190.423	260.424	2,091.103
1900.....	1,617.785	340.189	362.122	2,320.096
1905.....	2,031.162	485.442	433.065	2,949.669
1910.....	2,976.112	745.911	682.392	4,404.415

Az állami kezelés alatt álló magánvasutak személyi forgalmában 9-szer annyi személykilométert futottak be az utasok 1910-ben, mint a 90-es évek legelején. S hogy ez a fejlődés itt is, mint akár a teherárú forgalomnál, igen nagymértékben az 1900 után eltelt évtized, sőt az 1905 után eltelt 5 év fejlődésének eredménye, azt a számok szintén igazolják. 1905-től 1910-ig a helyi-érdekű vasutak vonalhossza csak mintegy 25%-kal gyarapodott, a teherforgalom tonnakilométereinek száma azonban közel 40, a személyforgalomé, a személykilométerek száma pedig több mint 50%-kal. Ez a pár adat is hű tükre annak a gazdasági előrehaladásnak, mely a vidéki népesség közgazdasági viszonyainak szinte minden vonatkozásában jól megfigyelhető.

4. Következtetések.

Azoknak a rúgóknak felderítését, melyekre vissza kívántuk vezetni Budapest székesfőváros fejlődésében a századfordulót követő első évtizedben történt rendkívüli változást, ezzel be is fejeztük.

Vizsgálódásaink módszere a magyar statisztikai kutatás területén talán némileg újszerű volt. A magyar demográfia szokásos kutatási rendje azt tette volna szükségessé, hogy a népszámlálások által nyújtott végső eredményeket vonjuk a szemlélődés körébe. Azt, hogy a férfiak és nők aránya miképpen változott Budapesten: akár az egyes körületekben, akár egyes korosztályokban, különféle vallások hívei között, az egyes foglalkozási ágakban, az írni-olvasni tudók között stb.; vagy: hogy a kormegoszlást kutassuk nemek szerint s a népesség foglalkozási vagy egyéb csoportjaiban stb. A kutatásnak ezt a módszerét azonban, éppen mert már elég régen lezárt korszak népességi számának és népességi viszonyainak változásáról volt szó, mint e tanulmány bevezetésében már kifejtettük, mellőzhetni véltük s jobbra mellőzni fogjuk kutatásaink második étapejában is, melyben az 1910-től 1920-ig eltelt — Magyarországra nézve sorsdöntő — időszak gazdaságtársadalmi változásaival kívánjuk megmagyarázni Budapest tényleges népszaporodásának még jobban leszállt arányát.

Az eredmények, melyekhez jutottunk, alighanem nekünk adnak igazat, mikor *elsősorban a gazdasági statisztika eszközeire támaszkodva tüztük ki célul a népességi tünemények vizsgálatát.*

Minden állam népességének fejlődésében s különösen azokéban, melyek a modern értelemben vett gazdasági kultúra magasabb fokára jutottak el, — s ahol a kapitalista termelési rend erősen tért hódított, — különös fontossággal bír a népesség belső vándorlása, a lakosság településhelyének a mnkahely szerint való változtatása. Kevés olyan államot lehet felhozni, melyben a népesség fejlődését annyira elhatározó módon a főváros determinálta volna, mint éppen Magyarországon a múlt század utolsó évtizedeiben. A vidéki népesség feleslegének felszívásában Budapest hosszú időn keresztül elsőrendű és egyre fokozódó szerepet játszott. Hogy ez a szerep utóbb meg-ingott 1900 után, annak kétféle magyarázatát is adtuk. Budapesten — ellen-tétben a vidéken látható fejlődéssel — 1903-tól kezdve a természetes szaporodás aránya rendkívüli módon megfogyott; s ugyanakkor a bevándorlás is erősen korlátozódott.

A születési index Budapesten mintegy hatodrésszével szállt le a század első évtizedében s ezzel szemben a halálozási index csak alig-alig enyhült. E körülmény azonban nem döntő fontosságú. Ha a főváros születési indexe nagyjában 1910 körül is a 10 év előtti magasságon marad, ez a különbség legfeljebb 30—35.000 fővel emelte volna 1910-ben Budapest népességét. A natalitásnak az imént említett meggyengülése azonban, mint említettük más helyütt, minden valószínűség szerint szoros összeköttetésben áll azzal, hogy Budapest népessége ebben az időszakban jóval kevésbé tudta a fiatalabb produktív és nemzőképes korba eső korosztályait a bevándorlás útján kiegészíteni. Jól megfigyelhető, hogy éppen 1903-tól fogva csökkenik Budapesten a születési index, attól az évtől fogva, amidőn az amerikai kivándorlási hullám feltornyosodása egymagában is csökkentette volna a Budapestre irányuló bevándorlást.

Az amerikai kivándorlás végső mérlegében nem csökkentette olyan mértékben (a többi kivándorlási irány hozzászámításával sem) Magyarország népességét, mint ahogyan akkor gondolhattuk volna, midőn a század első évtizedének közepe táján egyre-másra 100.000 főnél nagyobb tömegek alakultak a kivándorlókból. A végső mérleg az évtized folyamán a magyar anyaországot illetőleg félmillió lélekszámnál valamivel nagyobb számban jelzi azt a veszteséget, melyet csupán ezen egy évtized folyamán a kivándorlás népesedésünknek okozott. Láttuk azt, hogy Magyarország gazdasági élete az évtized kezdő esztendői után határozott javulás útjára lépett. Emelkedett a munkaalkalmak száma; javultak a megélhetés lehetőségei, a közgazdasági viszonyok nagy összefüggésének minden egyes láncszeme élénkebb életet élt, semmint a századforduló táján. Hogy ennek ellenére Magyarország népességéből oly sokan kényszerültek s kiváltképpen a termelőképes korban lévő elemek az ország területét elhagyni s annak határain túl munkát vállalni, — faragjuk le bár a kivándorlásra mozgó tényezők sorából mindazokat, amelyek nem a komoly gazdasági szükség, a kényszer ereje folytán mozdítják ki az embereket szülőföldjükből s ismerjük már el, hogy a munkabérekülönbözet, mely a kivándorló munkás szemei előtt lebegett, szinte le nem tagadható ösztökélő erő gyanánt működött a kivándorlásnál s ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az 1907. évi emlékezetes válság után éveken át csökkent az Unió bevándorlása, — mégis be kell azt ismernünk, hogy Magyarországon *az adott gazdasági viszonyok mellett, a tapasztalt fejlődés ellenére is olyan nép-főlétség torlódott fel a nemzet munkaerőállományában 1900 után, melynek természetszerű lecsapódásaként kellett — bármennyire fájdalmas volt nemzeti szempontból — tekintenünk a kivándorlást is.*

Rengeteg olyan oka volt a kivándorlásnak, melyet komoly elhatározással, különösen okos agrárpolitikával lépésről-lépésre el tudtunk volna háritani s a népesség fejlődése elé emelkedő korlátokat egymásután bont-

hattuk volna szét egy okos kormányzati politika aránylag könnyen keresztülvihető intézkedéseivel.

Pedig, hogy *Magyarország népében meg volt* a lelkekben roppant nagy felfordulást okozó amerikai kivándorlási mozgalom ellenére is *a vágy arra, hogy a nép elsősorban itthon keresse a boldogulását s ha nem is az ősi rögöt törve, legalább a közeli városba menjen a műhelybe, ahova, még ha szakadozottan is, elér a falu illata*, mutatja az, hogy olyan foglalkozási ág (az östermelés) hozzátartozóinak száma is nőtt még mindig 1900-tól 1910-ig, amelynél erről már félig-meddig lemondottunk s hogy a vidéken települt vagy a vidéken épülő ipartelepekbe sokkal nagyobb rajban húzódtak be a munkások, semmint pusztán az 1900-ig észlelt fejlődés szerint várhattuk volna.

Éppen a kivándorlási mozgalom mutatja azt, hogy *a század első évtizedében jobban meg lett volna az alkalom, a lehetőség arra, hogy Budapest népessége a bevándorlás révén olyan arányokra növekedjék meg, melyek szinte szenzációszámba mentek volna*. 1890-től 1900-ig (itt is fel kell említenünk) Magyarország a vándormozgalom révén mintegy 150.000 főnyi népességet veszített s ugyanakkor Budapest hasonló módon csaknem 160.000 főnyi bevándorlóval gyarapodott. Akkor pedig, amidőn Magyarország vándorlási vesztesége az 500.000 főt meghaladta, Budapest nyeresége a vándorlás révén csak a 80.000 főt haladta meg.

Akik kivándoroltak és — legalább a népszámlálás mérlege szerint — nem számítottak Magyarország népességéhez, azokkal nem foglalkozunk. Mérlegelésünk szempontjából ez a tömeg valóban figyelmen kívül eshetik. De annál inkább kell foglalkoznunk azzal a ténnyel, hogy Budapest népességének a bevándorlás útján való gyarapodása felére fogyott.

E fogyás igazi okát nem láthatjuk másban, minthogy *Budapestnek kivételes jelentőségű monopolisztikus helyzete Magyarország közgazdasági életében — bármennyire furcsának is tűnik fel a gondolat — megrendült*. Azaz a szó talán nem is helyes. Régi helyzetéhez képest Budapest gazdasági erői még tovább izmosodtak. Budapestnek még mindig megvolt a képessége arra, hogy idegenből jövő munkaerőknek is adjon megélhetést. Csak az expanzivitásnak határa lett már közelebb eső, *a fejlődésnek olyan mértékére ért Budapest, amelyen túl már csak egy lépést lehet tenni annyi idő alatt, amennyi alatt máskor kettőt szoktunk tenni*.

Budapest mellé, noha még mindig tisztos távolban, kezdett a vidék felsorakozni. A vidéket *közgazdasági értelemben s kiváltképpen nem mezőgazdasági vonatkozásaiban szinte csak századunk eleje óta kezdte felfedezni Magyarországon a tőke s e felfedezés eredményeképpen a vidéket sorvasztó kivándorlás mellett is olyan fejlődésnek tanui lehettünk, mely legelső sorban önmagára támaszkodva ültetett tilalomját a kivándorlási mozgalom még nagyobb kimélyülése elé s az elé is, hogy a székesfőváros közgazdasági élete továbbra is olyan szédítő magasságban trónoljon a vidéké fölött, semmint előbb trónolt*.

A vidék magára talált, noha talán azért is, mert ebben az is segítette, hogy rá is rátaláltak. De bármiként is álljon a dolog, bárminő rúgók hozták létre végső eredményben azt, hogy a vidéki népességnek újra meg újra szaporán képződő tömegei most már aránytalanul sűrűbben fordultak a vidéki munkaalkalmak felé, mintsem előbb észlelhettük, fejtegetéseink nyomán nem juthattunk más következtetésre, mint arra, hogy úgy *Budapest*, mint a vidék népességének 1900 után történt alakulásában olyan gazdasági szempontok is kiváló szerepet játszottak, melyeket hiba lett volna mellőzni akkor, amidőn bár kifejezetten népesedési kutatási célt tűztünk magunk elé.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 55329/195/... sz.

